

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ
УКРАЇНОЗНАВСТВА ТА ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ**

На правах рукопису

ГРОН ВІКТОРІЯ ВІТАЛІЇВНА

УДК 94 (477): 316.3 (477) (043.5)

**ІСТОРИЧНИЙ КОМПОНЕНТ УКРАЇНОЗНАВСТВА: ТЕНДЕНЦІЇ
РОЗВИТКУ В МІЖВОЄННІ РОКИ**

07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

**Науковий керівник
КАЛАКУРА ЯРОСЛАВ СТЕПАНОВИЧ,
доктор історичних наук, професор**

Київ -2012

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ - 3

ВСТУП – 4

РОЗДІЛ I

Методологія, історіографія і джерельна база дослідження – 11

1. 1. Методологічні засади дослідження та стан розроблення проблеми – 11

1. 2. Джерельна база дослідження – 29

РОЗДІЛ II

Історична складова українознавства: сутність і функції – 36

2. 1. Історичний контекст українознавства – 36

2. 2. Особливості становлення методологічних засад історичної складової українознавства – 57

РОЗДІЛ III

Історичні засади інституалізації українознавства у 1920-х рр. – 68

3. 1. Осередки історичної науки як ключовий чинник розвитку українознавства – 68

3. 2. Історичний компонент підготовки українознавців – 95

3. 3. Продукування і популяризація історичних знань про Україну та українство в 1920–х рр. – 112

РОЗДІЛ IV

Історична складова українознавства на тлі його згортання в 1930-х рр. – 133

4. 1. Насадження методології марксизму-ленінізму в історичній науці та заборона українознавства – 133

4. 2. Витіснення української історії з системи радянської науки і освіти – 148

4. 3. Історичні дослідження в українознавчих осередках Західної України та еміграції – 160

ВИСНОВКИ – 173

Список джерел і літератури – 178

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ВУАМЛІН Всеукраїнська асоціація марксистсько-ленінських інститутів

ВУЦВК – Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет

Істпарт – Інститут історії партії і Жовтневої революції

ІЧП – Інститут червоної професури

ІНДІУВІ МОН молодьспорту України – Національний науково-дослідний інститут українознавства і всесвітньої історії Міністерства освіти і науки, молоді і спорту України

ІТШ – Наукове товариство ім. Т. Шевченка

РНК УСРР – Рада Народних Комісарів УСРР

СВУ – Спілка визволення України

УАН/ВУАН – Українська Академія наук/Всеукраїнська Академія наук (УАН та Українське наукове товариство у червні 1921 р. були об'єднані у ВУАН)

УВПІ – Український Високий Педагогічний інститут ім. М. Драгоманова

УВУ – Український Вільний Університет

УГА – Українська господарська Академія

УІМЛ – Український інститут марксизму-ленінізму

УІФТ – Українське історико-філологічне товариство

УНІ-Б – Український науковий інститут у Берліні

УСІ – Український соціологічний інститут

УСРР/УРСР – Українська Соціалістична Радянська Республіка/Українська Радянська Соціалістична республіка (за конституцією, прийнятою 30 січня 1937 р. УСРР була перейменована на УРСР)

ЦДАВО – Центральний державний архів вищих органів влади і управління України

ЦДАГО – Центральний державний архів громадський об'єднань України

ВСТУП

Актуальність дослідження зумовлена особливим значенням історичної науки для цілісного пізнання, самопізнання й самотворення українства та України як геополітичної реальності. Вона посідає ключове місце в українознавстві, її методи та принцип історизму відіграють пріоритетну роль в українознавчому дослідженні. Осмислення місця і ролі історичної складової українознавства на різних етапах його розвитку, в тому числі у міжвоєнний період, належить до актуальних і важливих завдань історіографії.

Актуальність проблеми визначається низкою чинників.

По-перше, недостатнім з'ясуванням діалектичного взаємозв'язку історії та українознавства, місця і ролі істориків та їх надбань у процесі формування українознавчого поля, а також особливостей розвитку історичного елементу українознавчих студій міжвоєнних років.

По-друге, необхідністю узагальнення досвіду і виявлення провідних тенденцій та особливостей розвитку історичних знань у контексті українознавства, винесення повчальних уроків минулого для врахування в сучасних умовах утвердження нової концепції та удосконаленої моделі функціонування історичної науки.

По-третє, поставлена проблема виходить за межі вітчизняного простору, має європейський і світовий контекст, оскільки у міжвоєнні роки за участю істориків сформувалися потужні українознавчі центри за кордоном. Також слід врахувати, що розвиток української нації і системи історичних знань про Україну як часопросторову цілість протягом багатьох століть відбувався в єдиному руслі. Видатні вітчизняні історики виступали речниками української національної ідеї, у той час як тривала бездержавність українського народу неодноразово створювала підстави для різного роду міжнародних маніпуляцій.

По-четверте, історичний контекст українознавства все ще залишається недостатньо дослідженим. Наявні праці лише в загальних контурах торкаються

розвитку історичної науки як складової інтегрованих знань про Україну й українство.

Складність вирішення проблеми полягає у комплексній структурі суспільного буття, до складу якого належить інтелектуальний потенціал українознавства, опертий на надбання історичної науки, її методології і джерельної бази [183, 11-12].

Таким чином, з'ясування сутності історичного підґрунтя українознавства, його місця і ролі у структурі українознавчих досліджень, у системі освіти, у підготовці науково-педагогічних кадрів, виявлення особливостей формування системи історичних знань про Україну й світове українство є актуальним, має важливе теоретико-методологічне, наукове та практичне значення в контексті сучасних тенденцій розвитку науки самопізнання українського народу, сприятиме детальнішому вивченню багатьох спільних аспектів історичної та українознавчої науки.

Зв'язок роботи з науковими програмами, темами. Дисертація виконана у рамках дослідження теми “Джерельні та історіософські засади українознавства як науки та навчальної дисципліни” (№ державної реєстрації 0104 V 003354), що здійснюється відділом історико-правових та теоретико-методологічних проблем українознавства Національного науково-дослідного інституту українознавства і всесвітньої історії Міністерства освіти і науки, молоді і спорту України (ННДІУВІ МОН молодьспорту України).

Мета дисертаційного дослідження полягає у з'ясуванні місця, ролі і функцій історичної науки у розвитку та поширенні знань про Україну і українство в міжвоєнний період як у межах материкової України, так і світового українства. Реалізація мети здійснювалася шляхом вирішення таких **завдань:**

- обґрунтувати методiku міждисциплінарного історіографічно-українознавчого дослідження;
- встановити стан дослідження проблеми, виявити вузькі місця та нез'ясовані питання;

- сформувати репрезентативний джерельний комплекс дослідження, здійснити класифікацію джерел, розкрити їх інформаційний потенціал та методику опрацювання;
- з'ясувати науково-теоретичні, методологічні та історіософські функції історичної науки в структурі українознавства;
- комплексно дослідити суспільно-політичні, ідейні та наукознавчі фактори розвитку історичних знань про Україну та українство, їх еволюцію і деформацію в умовах насадження тоталітаризму в УСРР;
- розглянути політику радянського режиму щодо переорієнтації ідейних, світоглядних та методологічних засад наукового простору і згортання українознавчих досліджень на різних етапах міжвоєнної історії;
- виявити тенденції розвитку організаційних форм та тематичних напрямів функціонування історичної науки у контексті українознавства;
- простежити динаміку історичних досліджень на тлі переходу від політики українізації до масових репресій і "розстріляного відродження";
- проаналізувати наслідки реалізації альтернативних до офіційної моделей розвитку історичних знань (опозиційної в УСРР, українознавчої на західноукраїнських землях та в еміграції);
- визначити співвідношення академічних (внутрішніх) і політичних (зовнішніх) мотивів наукової активності історичних осередків, з'ясувати ідейне підґрунтя, і видо-часові форми взаємодії та протистояння різних течій історичної думки;
- на основі критичного узагальненого досвіду обґрунтувати низку пропозицій та рекомендацій щодо подальшого підвищення ролі історичної складової в сучасному українознавстві.

Об'єктом дослідження є історична наука (інтелектуальні надбання, кадровий потенціал, методологічний інструментарій, джерельний та історіографічний комплекс) як складова розвитку системи наукових знань про Україну й українство.

Предметом дослідження є процес взаємодії формування історичних знань і розвитку українознавства, виявлення провідних тенденцій і

закономірностей продукування та популяризації надбань історичної науки в контексті українознавства.

Методи дослідження. Методологічну основу дослідження становлять новітні надбання вітчизняного і зарубіжного наукознавства, історичної науки та українознавства. Вітчизняна історіографія та українознавство у досліджуваний період спиралися на дві полярні системи теоретико-методологічних підходів: радянську, яка сповідувала формаційне і партійно-класове трактування історичного процесу і національно-державницьку, поширену здебільшого в Західній Україні та в еміграції. Дисертаційне дослідження передбачало співставлення обох підходів у часовому (1920-і і 1930-і рр.) та в просторовому вимірах і здійснювалося шляхом застосування методів синхронного й діахронного аналізу, історіографічного синтезу, порівняльного, логічного, проблемно-хронологічного, ретроспективного, текстологічного, біографічного, методів класифікації та періодизації. Застосування цих та інших методологічних інструментів дозволило виявити особливості, характер та основні напрями розвитку історичних знань як невід’ємного компоненту українознавства.

Джерельною базою дисертації послужили архівні матеріали, опубліковані документи, збірники наукових праць, монографічні дослідження, фахова періодика, енциклопедичні видання, твори українських та зарубіжних істориків, оприлюднені в Україні та за її межами.

Хронологічні рамки роботи охоплюють період 1918 – 1939 рр., коли історична наука відіграла ключову роль в інституціоналізації українознавства, а її деформації в УСРР супроводжувались згортанням українознавчих досліджень та їх витісненням за межі вітчизняного наукового і освітянського поля.

1918 р. позначився в історії національної науки як рік заснування Української академії наук, що від початку мала у своєму складі цикл галузевих знань, об’єднаних терміном “українознавство”. Не зважаючи на прийняття у 1921 р. нового Статуту та офіційної переорієнтації Академії на виконання завдань соціалістичного будівництва, українознавча праця тривала до кінця

1920-х рр. [179, 237-238]. 1939 р. обрано у якості нижньої хронологічної межі дослідження, оскільки геополітичні зрушення напередодні Другої світової війни не тільки спричинили до територіальних змін, але також суттєво вплинули на структуру українського наукового простору. Після возз'єднання західноукраїнських земель, львівський осередок втратив автономію. Зокрема, історичні дослідження підпорядковувалися планам роботи київського центру [5, арк. 24].

Територіальні межі дослідження, охоплюють, насамперед, українські землі, що на той час перебували у складі Української Соціалістичної Радянської Республіки/Української Радянської соціалістичної Республіки (УСРР/УРСР), а також Західну Волинь, Галичину, Буковину та Закарпаття. Долучені також матеріали про зарубіжні осередки українознавства в місцях локалізації української еміграції.

Наукова новизна одержаних результатів зумовлена відсутністю спеціальних праць, присвячених проблемам становлення історичного компоненту українознавства у 1918 – 1939 рр. Уперше здійснено системний аналіз розвитку історичної науки в рамках наукових центрів УСРР/УРСР, на західноукраїнських землях та в еміграції у міжвоєнний період як важливої передумови творення цілісної системи знань про Україну й світове українство та формування єдиного українського інтелектуально-духовного простору.

Досліджено генетичний зв'язок розвитку історичної думки в УСРР першого міжвоєнного десятиліття з національними традиціями, вплив на неї політики українізації, яка супроводжувалася деяким піднесенням українознавчих студій.

З нових позицій розглянуто процес витіснення українознавства з радянської системи науки й освіти у 1930-х рр., поетапного насадження марксистко-ленінської ідеології організаційно-насильницькими, методологічними, кадровими та карально-репресивними засобами, еволюції більшовизму в бік російського месіанства.

Висунуто й обґрунтовано положення про становлення різних форм організації історичних досліджень в УСРР/УРСР, Західній Україні та в еміграції як еманентного продукту двох альтернативних парадигм – радянської та українознавчої. При цьому до уваги брався необхідний у кожному випадку рівень автономії науки, співвідношення прикладних і власне наукових інтересів при встановленні істини та вибір адекватних критеріїв оцінювання діяльності наукових осередків.

Теоретичне і практичне значення одержаних результатів пов'язане з науковим осмисленням досвіду функціонування історичної науки як базового сегменту українознавства в міжвоєнний період на тлі згортання демократичних тенденцій постреволюційної доби та наступу великодержавної реакції. Вивчення цього досвіду сприятиме ліквідації т. зв. “білих плям” в історіографії і поглибленому осмисленню та врахуванню повчальних уроків з погляду перспективи її розвитку на сучасному етапі.

Матеріали дисертації можуть бути використані у науково-дослідній та просвітницькій роботі, при підготовці навчальних курсів, посібників та довідникових видань з історії української історіографії та українознавства.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки дослідження у 2009-2011 рр. доповідалися на засіданнях відділу історико-правових та теоретико-методологічних проблем українознавства ННДІУВ МОН молодьспорту України, а також на трьох міжнародних конгресах та конференціях. А саме: на Третньому міжнародному конгресі “Українська освіта у світовому часопросторі” (жовтень 2009 р.), Міжнародній науково-практичній конференції “Українознавство у світовому гуманітарному просторі” (жовтень 2010 р.), Міжнародній конференції “Українознавство та всесвітня історія: теоретико-методологічні засади наукових парадигм” (жовтень 2011 р.), XIII джерелознавчих читаннях в КНУ імені Тараса Шевченка, присвячених 160-річчю Центрального державного історичного архіву України (листопад 2012 р.).

Основні положення дисертаційного дослідження викладені в дванадцяти публікаціях. З них шість – у фахових виданнях, затверджених

переліком ВАК України, у тому числі - “Історичний контекст розвитку українознавства у міжвоєнні роки (Українознавство. – 2009.- № 3-4); “Розвиток українознавства в історичних осередках міжвоєнної доби” (Збірник наукових праць НДІУ. (К., 2009. – Том XXV); “Деформація історичної складової українознавства під впливом вульгарного марксизму” (Українознавство. – 2010. – № 2); “Розвиток історичної науки в наукових осередках Західної України та діаспори у міжвоєнний період” (Збірник наукових праць ННДІУ. – К., 2011. – Том XXVII). Загальний обсяг публікацій з теми становить 7,5 друкованих аркушів.

Структура дисертації зумовлена її метою та науковими завданнями. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, десяти підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (327 позицій). Загальний обсяг дисертації становить 213 сторінок, з яких основна частина – 177 сторінок, список використаних джерел (99 позицій) та літератури (228 позицій) – 36 сторінок.

РОЗДІЛ І

Методологія, історіографія та джерельна база дослідження

1. 1. Методологічні засади дослідження та стан розроблення проблеми

Аналізуючи стан вивчення процесу накопичення й систематизації історичних знань у міжвоєнний період з погляду українознавства, не можна обійти увагою методологічні засади дослідження. Відомо, що в українознавстві розрізняють два виміри й дві групи необхідних зв'язків, з яких формується предмет українознавчих студій. Це, по-перше, закони й закономірності існування України й українського народу як геополітичної реальності. По-друге – закони й закономірності самої науки [299, 25]. В останньому випадку мова йде не тільки про запровадження до наукового обігу нових фактів, але й, насамперед, про дотримання й удосконалення підходів, здатних забезпечити подальший розвиток інтегрованих знань про феномен України й українства в складних умовах сьогодення.

Одним з найважливіших принципів українознавчого дослідження є історизм, що розглядає будь-яке явище через призму конкретної унікальної комбінації всіх суспільних зв'язків у хронологічній послідовності. Дотримання вказаного принципу “застерігає як від “поліпшення”, прикрашання минулого, так і від його очорнювання та паплюження” [233, 196-197], оскільки робить неможливим зведення історичних подій до прояву одного типу закономірностей (наприклад – до класової боротьби, як це було в радянській історіографії) і, таким чином, змикається з принципами об'єктивності й науковості.

Досвід попередніх епох незаперечно доводить, що розвиток гуманітарної сфери в умовах монопольного становища того чи іншого підходу зрештою приводить до своєрідної конвергенції методології й ідеології, до перетворення наукової течії, яка набула статусу єдиної офіційної, на продукт масового вжитку і, згідно з ефектом “малинового джему” (при збільшенні площі покриття втрачається глибина) на плоский відбиток колишніх оригінальних

концепцій та інструмент пропаганди. Отже, дослідження, побудоване на об'єктивних фактах, з опорою на повну й всебічну аргументацію, є дослідженням, здійсненим у руслі наукового підходу, що протистоїть ідеологічному.

Власне, всебічне вивчення розвитку історичної складової українознавства означає, що дослідник прагне розглядати процес як синергістичне поєднання багатьох чинників – історичних, політичних, економічних, етнічних тощо. Крім того, всебічність орієнтує на використання великої кількості різних за формою і походженням джерел. Чим більше історіографічних та конкретно-історичних свідчень задіяні у роботі над темою, тим достовірнішою й об'єктивнішою є інформація, знайдена на їх перетині.

Як зазначалося у вступі, принцип всебічності являється необхідною умовою об'єктивності українознавчих студій. Проте науково протиставляти чи порівнювати можна лише ті факти (явища, процеси), які, розглядаючись у певній послідовності, становитимуть зв'язне ціле. Іншими словами, історизм, всебічність й об'єктивність діалектично поєднані з фактором системності. У загальному розумінні, система передбачає наявність інтегративного начала. В українознавстві ми говоримо про концентри, що неначе на спільну вісь, “нанизані” на феномен українства.

Специфіка феномену українства як базового предмету українознавчих досліджень, спонукає звернутися до принципу світоглядності, який в умовах сьогодення набуває все більшої ваги. Світоглядна функція пізнання світу у прикладанні до історичної складової українознавства пов'язана з формуванням національної ідеї та усвідомленням історичної місії українського народу через реалізацію специфічних українознавчих принципів: пізнання й самопізнання, творення й самотворення. У світлі вказаних підходів видається обґрунтованим розглянути питання про розвиток цілісного українського інтелектуального простору на теренах Наддніпрянщини, Західної України та осередків української еміграції як потужного фактора вітчизняного державотворчого процесу.

Варто також додати, що історизм, вимагаючи розглядати процеси дійсності у їхньому розвитку, коли кожен новий етап є продовженням попереднього й передумовою наступного, з одного боку, може розглядатися як форма універсального детермінізму, з іншого – передбачає застосування принципу наступності як конкретне втілення одного з основних законів філософії – закону заперечення заперечення. Мова йде, насамперед, про необхідність виявлення й систематизації внеску попередників у студіювання тої чи іншої українознавчої проблеми. Таким чином, в основу дослідження було покладено детальний аналіз праць вітчизняних і зарубіжних вчених, створених у різний час, у різних суспільно-політичних умовах із тим, щоб виявити провідні тенденції у вивченні теми на кожному історіографічному етапі, окреслено перспективи її подальшої розробки.

До слова, саме у контексті принципу наступності у повній мірі стають зрозумілими слова О. Домбровського про ідейно-генетичну спорідненість української історичної школи в діаспорі з науковою парадигмою М. Грушевського. Адже ця спорідненість зовсім не означала консервації українознавчої думки на рівні методологічних постулатів кінця XIX – першої третини XX ст. Натомість, кожен український науковець, який приймав концепцію окремішності історичного розвитку українського народу у руслі східноєвропейського історичного процесу, міг називати себе послідовником видатного українознавця [146, 79].

Переходячи до аналізу методів українознавчого дослідження, необхідно ще раз наголосити на інтеграції методології українознавства у загальну схему формування наукових знань. “Специфіка українознавства як інтегральної системи знань, – підкреслює проф. Я. Калакура, – об’єктивно диктує пріоритет міждисциплінарних методів гуманітарних і природничих наук” [184, 27]. Отже, в роботі над дисертацією активно використовуються методи аналізу й синтезу, дедукції й індукції, логічний метод. Структурно-системний метод дозволяє розглядати становище осередків історичного українознавства комплексно, не обмежуючись однією групою зв’язків. Застосування методів соціальної

психології дає можливість у повній мірі з'ясувати мотиваційний аспект наукової і суспільної активності українських істориків у добу, що вивчається. У поєднанні з елементами біографічного методу, це допомогло уникнути зайвого соціологізму і механістичного описування подій, коли живі люди перетворюються на “гвинтики” “локомотиву історії”.

Нарешті слід додати, що окрім згаданих методологічних інструментів, у розвідці задіяний цілий арсенал власне історичних методів. Так шляхом застосування синхронного методу було зроблено ряд порівнянь наукового доробку українознавчих осередків на території республіки та за її межами. Діахронічний метод або метод періодизації надав можливість виділити якісні зміни в ході становлення історичного компоненту українознавства як цілісного процесу, а також у формуванні його окремих сторін. При цьому об'єктом прикладання вказаного методу стали не тільки два міжвоєнні десятиліття, але й весь наступний період студій над історією української науки 20-х – 30-х рр. XX ст.

В останньому випадку мова йде і про порівняльно-історичний метод. За допомогою вказаного методу вдалося простежити певну повторюваність у розвитку радянської і діаспорної історичної думки, що виявилася у реакції на почергову реставрацію фрагментів “сталінської” і “хрущовської” модифікації марксистсько-ленінської ідеології і тривала до завершення радянської епохи.

Крім того, автор послуговувався методами внутрішньої і зовнішньої джерельної критики, методом класифікації, порівняння та іншими джерелознавчими прийомами. А також – ретроспективним методом, оскільки сучасні форми наукового мислення, з одного боку, необхідно спираються на минулий досвід, з іншого – зберігають життєздатні елементи наукових традицій попередніх епох.

Під кутом зору викладених методологічних підходів здійснено аналіз стану дослідження проблеми, насамперед її понятійного апарату. Виходячи з принципів конкретно-історичного підходу, ми намагалися насамперед з'ясувати особливості епохи, в якій розгорталися як реальні процеси розвитку

суспільства, так і наукове осмислення процесу нагромадження історичних знань у контексті українознавства. Основні труднощі виникли у зв'язку з існуванням достатньо суперечливих висновків, зроблених представниками різних течій і шкіл щодо становища і розвитку української історичної науки 1920-х – 1930-х рр. XX ст. Систематизація наявних матеріалів дає змогу виділити у процесі формування історіографії проблеми три етап, перший з яких охоплює 1920-і рр., другий – 1930-і – 1980-і рр., третій – кінець 1980-х – початок 2000-х рр.

Міжвоєнний час – це особлива доба, коли після згасання Української революції, відбувалося, з одного боку, організаційне та ідеологічне становлення українознавства та історичної науки в УСРР як марксистської, а з другого, - формування осередків історичної науки та українознавства загалом в еміграції, їх специфіки на українських землях, які опинилися у складі Польщі, Румунії та Чехословаччини. Фахова література створювалася під впливом перманентних суспільно-політичних зрушень, які нерідко вимагали від діячів гуманітарної сфери реагування та залишали мало часу для рефлексії над власними здобутками. Тому мова швидше йде про накопичення фактажу для майбутніх історіографічних досліджень.

Також варто засвідчити існування двох протилежних тенденцій у розвитку українського інтелектуально-духовного простору. Одну з них уособлювали українознавчі осередки, функціонування яких об'єктивно сприяло консолідації наукових сил по різні боки від радянського кордону в єдиному руслі національної історіографії. Інша була репрезентована марксистською течією, що поступово інтегрувала у систему всесоюзної (російської) історичної науки.

У першому випадку позитивні напрацювання щодо взаємодії материкових і діаспорних історичних шкіл зафіксовано на сторінках журналу “Україна”. Це ґрунтовна розвідка В. Новицького “Державне минуле України як предмет науки”, де подано аналіз доробку вчених Галичини та еміграції секторі історії українського права [236], та серія бібліографічних оглядів В. Дорошенка,

присвячена досягненням науки українознавства за межами УСРР [148], [149], [150].

У другому випадку інформація про історичну ланку українознавства представлена опосередковано, у контексті полеміки з приводу становлення радянської моделі взаємодії держави й науки. Авторами невеликих за обсягом творів виступали історики, що нерідко поєднували наукову активність з посадовими обов'язками державних і партійних керівників [169], [281], [284], [287], [315], [316], [319]. Зокрема. низку досліджень, присвячених боротьбі більшовиків на історичному фронті, здійснив лідер українського товариства істориків-марксистів М. Яворський. Вчений послідовно проводив думку про можливість створення історії України на марксистському ґрунті, про ідентичність цілей національної історичної науки та інтересів національної буржуазії [316]. Одночасно велика увага приділялася критиці історичної концепції М. Грушевського [240], [288]. Власне, становлення марксистсько-ленінської науки розглядалося як перемога над його історичною школою.

Другий історіографічний період (1930-ті – 1980-ті рр.) об'єднує “двоколісність” вітчизняного історіографічного процесу. У цей час українознавство опиняється за межами материкової України й розвивається завдяки наполегливій праці наукової еміграції. В УСРР дослідження минулого українського народу продовжуються на специфічній платформі монометодології.

Українознавчий і марксистсько-ленінський підходи до вивчення історії історичної думки міжвоєнного періоду різнилися насамперед способом фокусування об'єкту дослідження. Так представники закордонних осередків аналізували явища наукової сфери з точки зору становлення історичних знань про феномен українства, звертаючись таким чином до творчого спадку різних течій і напрямів. Радянські історики, розглядаючи ті самі явища і процеси, бачили перед собою реалізацію партійно-державних проєктів щодо формування радянської історичної науки на тлі перманентного протистояння з “буржуазно-націоналістичними” ухилами. В результаті тематика досліджень, у першому

випадку, оберталася переважно навколо проблем свободи наукової творчості в УСРР/УРСР, умов розвитку українознавства та його досягнень у 1920-і – 1930-і рр. У другому – навколо утворення централізованої уніфікованої системи академічних установ на засадах плановості й колективної праці.

Крім вказаних деяких спільних факторів, кожне десятиліття періоду мало свої особливості. Зокрема до середини 1930-х рр. тривала інерція українського інтелектуально-духовного ренесансу. На цій основі, підкреслює П. Кононенко, ще готувалися матеріали “не лише з окремих проблем і галузей, а й для видання української енциклопедії” [179, 95]. Однак паралельно прискореними темпами зростали протилежні тенденції – перетворення сфери історичних досліджень в республіці на провінційну ланку єдиної всесоюзної (всеросійської) історичної науки.

Таким чином, не зважаючи на створення в 1936-му р. Інституту історії України АН УРСР, покладена в основу його діяльності методологія марксизму-ленінізму ще деякий час не могла запропонувати належного теоретичного фундаменту для комплексних історіографічних студій. Принаймні, цей термін навряд чи доцільно застосовувати по відношенню до низки праць пропагандистського змісту, опублікованих у воєнні та повоєнні роки [170], [224], [268], [294]. Щоправда, у 1942 р. в оприлюдненому Академією Наук СРСР збірнику наукових праць під назвою “Двадцять п’ять років історичної науки в СРСР” (М.-Л., 1942). була вміщена стаття академіка В. Пічети, в якій говорилося про «здобутки» істориків радянської України. Згадки про немарксистські історичні напрями носили виключно критичний характер [247].

Примітно, що у тому ж 1942-му р. за кордоном вийшла ґрунтовна розвідка С. Наріжного, присвячена культурній праці української еміграції між двома світовими війнами. Спираючись на численні архівні й біографічні джерела, автор подав детальну картину життя української діаспори. Зокрема, дослідження містить цінну інформації про функціонування українознавчих осередків – Українського вільного університету (УВУ), Української господарської академії (УГА), Українського високого педагогічного інституту

ім. М. Драгоманова (УВІП), Українського історико-філологічного товариства (УІФТ), Українського наукового інституту у Берліні (УНІ-Б) тощо [232].

На наш погляд, майже одночасний вихід вказаних праць ознаменував собою остаточне розмежування українського історіографічного процесу на дві течії – радянську й еміграційну. При цьому вчені в еміграції продовжували примножувати національні традиції української науки як цілісного явища та виявляли занепокоєння станом історичних осередків материкової України [238, 59].

На практиці мова йшла про обернено пропорційну залежність між кількістю дозволених елементів українознавства в історіографії УРСР та ступенем активності українознавчих студій за кордоном. Саме у такому контексті можна розглядати реалізацію одного з найуспішніших проектів наукової спільноти в діаспорі – “Енциклопедію Українознавства”. Як зазначали автори ідеї, енциклопедія замислювалася як джерело правдивої інформації про Україну й український народ для осіб українського походження на території інших держав, для чужинців та українців на рідних землях, “де більшовики промовчують, або фальшують все, що становить суть українства” [210, 7]. Крім того, це була адекватна відповідь на публікацію 51-томової “Великої Радянської Енциклопедії”, й одночасно – стимул до підготовки 17-томової “Української Радянської Енциклопедії” [210, 23-26].

На сторінках “Енциклопедії Українознавства” відтворено предмет, структуру й етапи становлення української історичної науки. Розміщено цікаві матеріали про діяльність наукових товариств при Українській академії наук (УАН), науково-дослідних інститутів й кафедр, про історичні дослідження на базі Наукового товариства ім. Т. Шевченка (НТШ) у Львові та українознавчих центрів в еміграції, про науковий шлях видатних українознавців, про змістове наповнення різних філософських та суспільних течій, зокрема – марксизму тощо.

До слова, другий історіографічний період ознаменувався поглибленим інтересом представників української наукової еміграції до проблем

функціонування вітчизняної історичної науки в умовах панування марксистської методології. Так, змістовні розвідки Б. Крупницького, О. Оглоблина, Н. Полонської-Василенко та ін. [208], [239], [253], [290] допомогли з'ясувати особливості функціонування українознавчих осередків у 1920-і рр., виявити спільні ідейні позиції української історіографії Наддніпрянщини, Галичини й еміграції, дослідити значення Всеукраїнської академії наук (ВУАН) та київської школи М. Грушевського як головного наукового осередку на тлі переорієнтації колишніх університетських центрів на виконання переважно педагогічних завдань, визначити етапи перетворення історичної науки в республіці на прикладну дисципліну та витіснення українознавства за межі материкової України.

Необхідним компонентом історіографії проблеми виявилися також дослідження ідейно-політичних джерел формування історичних знань в радянській Україні. Спираючись на висновки Р. Куденгове-Калерги, В. Гришка, Ю. Бойка, І. Лисяка-Рудницького вдалося здійснити системний аналіз явищ і процесів радянської гуманітарної сфери та пояснити сутність механізмів регуляції наукового життя в УРСР [106], [133], [211], [220].

Одним з провідних напрямів історіографічних студій зарубіжного українознавства надалі залишалося вивчення власних здобутків. Крім згаданої монографії С. Наріжного, у дисертації використовувалися парці М. Андрусика, Л. Винара, О. Домбровського, Ом. Пріцака. Матеріали вказаних публікацій допомогли здійснити аналіз умов праці й творчого доробку українських істориків за межами радянської України, а також встановити цінність здобутків українознавства Галичини і діаспори для збереження національної ідентичності вітчизняного інтелектуально-духовного простору [101], [113], [146], [147], [172], [239], [260].

Важливим внеском у розвиток історичного компоненту українознавства стала діяльність Українського історичного товариства, згуртованого навколо журналу "Український історик". (Журнал було започатковано у 1963 р. на противагу радянському "Українському історичному журналу"). Основним

своїм завданням члени товариства вважали захист інтересів української науки та збереження її кращих традицій, виправлення деформацій та прогалин у працях радянських авторів [171, 8]. Зокрема на сторінках періодичного органу публікувалися дослідження життя і творчості М. Грушевського, ім'я якого перебувало під фактичною заборонаю в УРСР. На основі цих досліджень у середині 1960-х рр. виникла нова галузь знань – грушевськознавство [106, 5], що “інтегрувало на міждисциплінарному рівні зусилля істориків, літературознавців, філософів, політологів та ін. з метою всебічного і комплексного дослідження різних сторін діяльності М. Грушевського як людини, ученого, громадсько-політичного і державного діяча” [182, 190-191].

Варто додати, що 60-і рр. ХХ ст. стали знаковим періодом не лише в історії української думки в еміграції, але й, за влучним визначенням проф. В. Кравченка, ознаменували культурну революцію, “тріумф іконоклавів та символічний рубіж поколінь” як на Заході, так і в СРСР [206, 395]. Після ХХ з’їзду КПРС в радянському секторі науки відбулося помітне пожвавлення історіографічних студій. Щоправда, воно не призвело до реабілітації українознавства, яке все ще перебувало під ідеологічною заборонаю. Йдеться, насамперед, про підготовку до друку фундаментальної колективної праці “Нариси історії історичної науки в СРСР”. Виходу праці передувала дискусія, що розгорнулася серед дописувачів журналу “История СССР” на початку 1960-х рр. Включення матеріалів вказаної дискусії до історіографічно-джерельного комплексу дисертації зумовлено принаймні двома моментами. По-перше, у центрі уваги учасників диспуту опинилася проблема періодизації. (Не зважаючи на певні відмінності у поглядах щодо принципів періодизації, хронологічною межею двох великих етапів становлення радянської, у тому числі й української, історичної думки було визнано 1934 – 1936 рр. Таким чином, історіографія продовжувала рухатися курсом, накресленим “Історією ВКП(б)” 1938 р.) [174].

По-друге, обговорення виявило зміну офіційної позиції стосовно декого з числа наукових діячів міжвоєнної доби. Якщо раніше підсумки діяльності

М. Покровського, М. Грушевського, М. Яворського зараховувалися до однієї групи факторів сповільнення розвитку марксистсько-ленінської історичної науки, то після дискусії ситуація докорінно змінилася. Концепція М. Покровського зберігала статус невідповідності лише з огляду на сталінську систему оцінок минулого [229, 6-16]. У той самий час ідеї українських вчених оголошувалися класово ворожими радянській системі взагалі: звинувачення у націоналізмі традиційно вважалися найважчими по відношенню до українців [289, 6]. Таким чином, становище української історіографії ще більше змістилося у бік провінційності не зважаючи на видиме “потепління” режиму [223, 147].

Продовжуючи аналіз радянських досліджень наукового спадку 1920-х – 1930-х рр., варто звернутися до нарису “Видатні радянські історики” (К., 1969) – спільної праці І. Гуржія і В. Петренка. Зокрема нарис містить інформацію про таких відомих вчених, як Д. Багалій, І. Крип’якевич, М. Скрипник, Д. Яворницький. Проте з точки зору українознавства цінність інформації суттєво знижується завдяки обмеженням, винесеним у назву роботи. Отже, творчість вказаних науковців розглядалася виключно у контексті формування радянської марксистсько-ленінської течії. Також поза увагою дослідників залишилося чимало інших істориків, діяльність яких не відповідала офіційним поглядам на сутність вітчизняного історіографічного процесу [137].

Насамкінець зауважимо, що нарис “Видатні радянські історики” не був типовим зразком радянської історіографічної літератури. Значно частіше, ніж біографії окремих вчених, у цей час студіювалися проблеми фахової періодики, інституціоналізації й загального розвитку марксистсько-ленінської історичної науки.

Серед праць, спеціально присвячених питанню організаційного оформлення науково-дослідної і видавничої роботи, слід назвати монографію І. Шовкопляса “Археологічні дослідження на Україні (1917-1957 рр.)” [318] та курс лекцій Д. Тараманова “Історичні журнали 20-х років” (К., 1968) [296]. Проблема розглядалася також у низці виступів і статей, зокрема у публікаціях В. Сарбея

та Н. Комаренко [246]. Основна думка, що проводилася вказаними науковцями, полягала у висновку про безумовний прогрес вітчизняної історіографії у 1920-х – 1930-х рр., забезпечений встановленням і зміцненням радянської влади в Україні.

Хронологія появи і трансформації наукових закладів лягла в основу дослідження Ф. Лося “Розвиток історичної науки на Україні за роки радянської влади”, оприлюдненого у збірнику “Розвиток науки в Українській РСР за 40 років” (К., 1957) [222]. За цією ж схемою у 1970-у р. створено й опубліковано спільну роботу трьох українських радянських істориків В. Дядиченка, Ф. Лося й В. Сарбея “Розвиток історичної науки в Українській РСР” (К., 1970). Крім структури науково-дослідних інститутів та періодичних органів у розвідці відображено позицію авторів щодо персоналій української історичної науки. У загальному вигляді вона ідентична положенням радянських енциклопедичних видань. Таким чином, поряд з нейтрально забарвленою інформацією про діяльність багатьох радянських вчених, міститься згадка про дискусії початку 1930-х рр., які “викрили націоналістичні тенденції в концепціях академіків М. Грушевського, М. Слабченка, М. Яворського та їх послідовників” [155, 21].

Примітно, що серед згаданих осіб у найгіршому становищі опинився академік М. Яворський, творчі здобутки якого замовчувалися, а його концепція оголошувалася головною перешкодою на шляху поступального розвитку української науки. Його ім’я також відсутнє на сторінках “Історії Академії наук Української РСР” (К., 1967. Кн. I) [177] та “Радянської енциклопедії історії України”. При цьому стаття про життя і творчість академіка М. Грушевського потрапила до вказаного енциклопедичного видання із властивими для радянської історіографії ідеологічними штампами [264, 483-484].

В цілому аналіз радянських публікацій другого історіографічного періоду дозволяє говорити про початок вибіркової реабілітації наукових здобутків часів непу й українізації. Так А. Санцевич і В. Сарбей, характеризуючи стан історичної науки в системі Академії наук УРСР, не лише з великою повагою пишуть про діяльність таких видатних вчених, як Д. Багалій, М. Біляшівський,

А. Кримський, Д. Яворницький, але й визнають здобутки фундатора української національної історіографії М. Грушевського [277, 40].

Проте, наявність окресленої тенденції ще не означала відміну провінційного статусу історичних студій республіки. Адже мова у цьому випадку йшла лише про реакцію периферії на кон'юнктурні коливання центру – прагнення офіційних кіл підкреслити власну непричетність до сталінського періоду управління наукою. (За висновками сучасного українського дослідника Г. Єфіменка, до 1933 р. боротьбу з “буржуазним націоналізмом” проводили місцеві партійно-державні лідери. І тільки у 1937-1938 роках “подібна кампанія була ініційована прямо з Москви [163, 63-67]. Тобто після ХХ з'їзду реабілітація торкнулася насамперед тих науковців, каральні заходи проти яких можна було приписати виключно “культу особи”).

Останні роки існування радянської історіографії позначилися, з одного боку, дотриманням “ленінських принципів” наукового пошуку, з іншого – зростанням елементів лібералізації суспільного життя, що асоціювалися тоді з епохою хрущовської “відлиги”. Однак не варто забувати про момент інерції. Зокрема, до праць, наближених до нашої теми, можна віднести розвідки В. Білоцерківського, С. Діброви, А. Санцевича й Н. Комаренко [104], [145], [271]. Аналізуючи сутність і перспективи історичної галузі, зазначені науковці наголошували на керівній та направляючій ролі комуністичної партії в організації роботи історичних установ, на синхронізації їхньої структури й функцій з установами союзного значення як на основних тенденціях розвитку вітчизняної історіографії. (Сучасні історики українознавства, досліджуючи 1920-і – 1930-і рр., послуговуються термінами “згортання демократичної революції” й “наступ великодержавної реакції”. У нашому розумінні мова йде про ті ж самі явища і процеси, але в іншому ідейно-політичному і методологічному контексті).

Характерним атрибутом історіографічних досліджень 1980-х рр. було згортання “критики культу особи Сталіна” з помітною тенденцією до посилення у часи перебудови. При цьому особа В. Ульянова (Леніна) й надалі

зберігала своє значення символу епохи і головного орієнтира для будь-яких історичних викладів. Щодо вивчення міжвоєнної доби, то тут, наприклад, позитивні оцінки українізації перестали сприйматися науковою спільнотою як порушення правил і норм марксистського підходу. Однак, втілення права українського народу на свою рідну мову, культуру, історію оголошувалося продовженням послідовної боротьби революціонерів-марксистів на чолі з В. Леніним за права пригноблених націй [221, 46].

Тобто, в інтерпретації діячів перебудови ленінізм продовжував відігравати роль прогресивної тенденції. Натомість, все, що гальмувало позитивні перетворення, оголошувалося проявом згубного впливу сталінських методів управління. Отже, розвиток марксистського напрямку історичної науки в республіці як невід'ємної частини суспільно-політичного процесу 1920-х – 1930-х рр., вважався не протистоянням національних і великодержавних тенденцій, а боротьбою двох модифікацій – істинної і спотвореної, ленінської і сталінської. Що мало б забезпечити подальше існування комуністичної ідеології в нових ліберально-демократичних умовах.

Як початок сучасного періоду дослідження історичної складової українознавства, розглядаємо рубіж 1980-х – 1990-х рр., пов'язаний із горбачовською перебудовою і спробами заповнити так звані «білі плями». 1990-і – перше десятиріччя XXI ст. посіли ключове місце у відродженні українознавства та його історичної складової. З відновленням державної незалежності України сформувалася принципово нова історіографічна та українознавча ситуація, сприятлива для розвитку українознавства. Насамперед, українська історіографія докорінно змінила методологічну базу, відмовившись від монополії марксизму й ставши на позиції українознавства.

У цьому зв'язку необхідно підкреслити особливу роль сучасних науково-дослідних інституцій: Інститут історії України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. До пріоритетних завдань останнього належить виявлення, опрацювання та оприлюднення документальних джерел вітчизняної історико-культурної

спадщини, розробка теоретико-методологічних засад опрацювання джерельних матеріалів, що особливо актуально в умовах активної фази становлення нової історичної парадигми.

Вагомий внесок у вивчення історії України у руслі світових та європейських соціально-політичних, економічних та духовно-культурних процесів здійснено вітчизняними українознавчими осередками. Зокрема, ґрунтовні дослідження різних аспектів суспільного буття на західноукраїнських землях проводить науковий колектив Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Плідно працюють над питаннями соціокультурного розвитку української нації співробітники Центру Українознавства Національного університету ім. Тараса Шевченка. У контексті завдань дисертації слід особливо відзначити колективну монографію І. Грабовської, Т. Ємець та О. Мостяєва “Філософія українського буття” (К., 2006) і ґрунтовну розвідку В. Піскун “Політичний вибір української еміграції (20-і роки XX століття)” (К., 2006). Цінними є також висновки, зроблені у низці статей під загальною назвою “Україна, Імперія, Росія” (К., 2011) директора Східного інституту українознавства ім. Ковальських при Харківському Національному університеті ім. В. Каразіна проф. В. Кравченка.

Чільне місце в історіографії проблеми посідають праці Національного науково-дослідного інституту українознавства і всесвітньої історії МОН молодьспорту України. В стінах Інституту, на базі відділу теорії, історії та методології українознавства було здійснено ряд досліджень, в яких історична складова представлена у якості невід’ємного і необхідного компоненту творення системи знань про Україну і світове українство. Це ґрунтовні роботи О. Гомотюк, Я. Калакури, І. Краснодемської, П. Кононенка, Ю. Лебедевої, Л. Токаря та ін. [125], [179], [181], [183], [198], [207], [215].

Так у монографії О. Гомотюк подано детальний аналіз цілого комплексу питань, пов’язаних з утвердженням наукових засад українознавства у 90-х роках XIX ст. – першій третині XX ст. Автор дослідила внесок як окремих науковців, так і наукових колективів у справу формування українознавчої

думки як інтегративної системи знань. Територіально дослідження охоплює простір материкової України та українознавчі осередки в діаспорі [125].

Натомість І. Краснодемська зосередила увагу виключно на досягненнях українознавства в еміграції. У розвідці розкрито значення доробку європейської діаспори для науково-освітнього і культурного життя української спільноти поза межами України, визначено вплив закордонних українознавчих центрів на розвиток гуманітарної сфери на українських землях [207].

Проблемі формування теоретико-методологічних та історіософських основ українознавства присвячена збірка публікацій Я. Калакури. Відомий українознавець послідовно проводить думку про особливу роль історичного компоненту у процесі пізнання й самопізнання, творення й самотворення українства у всіх часопросторових вимірах [183].

Іншу групу новітніх видань, безпосередньо причетних до вивчення теми, становлять загальні історичні та історіографічні дослідження, здійсненні у межах українознавчого підходу. Насамперед варто відзначити доробок таких науковців, як І. Гирич, Я. Дашкевич, Л. Залізняк, Н. Миронець [123], [142], [230], [305]. Важливим сегментом історіографічного комплексу проблеми являються також твори історіософського змісту, присвячені пошуку обґрунтованої точки зору на становище української науки у світовій та європейській традиції [327]. У візії вітчизняних науковців, українська історична думка дорадянської доби розвивалися в загальному руслі з передовою думкою країн Заходу [304, 37]. Вказаний процес тривав до початку минулого століття і, після короткого ренесансу 1920-х рр., був припинений наступом тоталітарного режиму [181]. У цьому контексті розвиток системи історичних знань між двома світовими війнами постає як сукупність двох елементів — посилення державного впливу на сферу історичних знань та згортання курсу на українізацію.

Ще однією актуальною проблемою історіософського спрямування є проблема місця і функцій історичної науки у формуванні української модерної нації. Зокрема, цікаві висновки щодо існування прямої залежності між

розвитком історичних знань та націотворенням запропоновані у монографії В. Масненка. Вчений детально проаналізував становлення української історичної науки наприкінці XIX – у першій третині XX ст., спираючись на синтез кількох наукових дисциплін: історії національно-визвольних рухів, історіографії, етнографії, етнології, політології тощо [228].

Наприкінці 1990-х рр. поновлюється інтерес до загального комплексу питань, пов'язаних з інституціоналізацією української історичної науки. Нову інтерпретацію отримало чимало фактів і явищ міжвоєнних років з огляду на завдання національно-державного будівництва. Так А. Санцевич у ґрунтовній розвідці “Інститут історії України НАН України” (К., 1998) підкреслює згубний вплив політичного замовлення історичній науці, що у другій половині 1930-х рр. виражався у переорієнтації історичних студій від давніх періодів до активного вивчення подій радянської дійсності [272].

Варто додати, що сьогодні, поряд з особливостями організаційного становлення історичних студій, активно вивчаються інші аспекти розвитку науковознавчої ситуації між двома світовими війнами. Наприклад у низці публікацій висвітлюється проблема диференціації українського історіографічного простору у розрізі інерції політичного протистояння 1917 – 1920 рр. та особистих амбіцій лідерів історичних осередків [110]. [112]. Також до наукового обігу повертається поняття “історична школа” – термін, досить вузько вживаний у радянських дослідженнях (здебільшого – для позначення “псевдонаукових”, тобто немарксистських течій). Реабілітація поняття відбулася на тлі загальної зміни методологічних принципів. Примітно, що характерною ознакою діяльності альтернативних осередків, як і раніше, залишається опозиційність владним структурам [120]. Отже, основна увага науковців зосередилася на вивченні доробку київської історичної школи під керівництвом М. Грушевського, якого називають “справжнім патріархом національної історіографії” [204, 59]. Крім того, продовжуються започатковані в діаспорі традиції грушевськознавства. Це різні за формою розвідки на тему життя і творчості видатного українознавця [227], [258], [259], [312], [320].

В цілому необхідно підкреслити загальне зростання інтересу вітчизняних науковців до персоналій міжвоєнної доби. У ґрунтовних дослідженнях І. Верби, Г. Касьянова, І. Передерія, О. Яся та ін. розкрито значення творчого доробку українських істориків з точки зору сприяння розвитку українського націотворчого процесу через об'єктивну причетність до формування державницького напрямку національної історіографії [111], [186], [244], [326]. У цьому зв'язку слід також відзначити студії В. Потульницького над проблемами становлення української політології в наукових центрах еміграції. Розвідка містить великий обсяг інформації про заснування і діяльність, Українського соціологічного інституту (УСІ), українських високих шкіл у Празі, Українського наукового інституту у Берліні [255].

З'ясувати окремі аспекти формування єдиного українського наукового простору допомогла робота Г. Саган, присвячена дослідженню контактів українських вчених з іноземними колегами у міжвоєнний час. Зокрема тут вдалося знайти додаткові аргументи на підтвердження думки про поступове зростання державного контролю над історичною галуззю в УСРР/УРСР, з одного боку, та про особливе значення академічних структур, керованих М. Грушевським, для зміцнення зв'язків між українознавчими установами по різні боки радянського кордону – з іншого [270].

Крім того варто відзначити появу перших (після проголошення незалежності України) підручників з української історіографії новітнього часу, що вийшли з під пера Я. Калакури, І. Колесник, А. Коцура та В. Коцура [185], [190], [204].

Отже, історіографія проблеми засвідчує, що історична складова українознавства у міжвоєнні роки не отримала належного висвітлення. Більшість ключових питань лише починає належним чином осмислюватися. Недостатньо дослідженими залишаються питання діяльності осередків історичної науки, особливості підготовки українознавців, значення популяризації історичних знань про Україну і українство у контексті консолідуючої й націотворчої функцій українознавства в особливих умовах міжвоєнного періоду. Саме вони поставлені в епіцентр нашої дисертації.

1. 2. Джерельна база дослідження

Особливості джерельного комплексу дисертації зумовлені специфікою предмету дослідження. Мова йде про динаміку і характер становлення системи історичних знань як базової ланки українознавства на українських землях і в діаспорі на тлі суперечливих процесів українського відродження під впливом, з одного боку, Української революції і державотворчих процесів 1917 – 1921 рр., а з другого боку, в умовах насадження більшовицького режиму в Україні, наступу великодержавної реакції в хронологічних межах міжвоєнної доби. Таким чином, у роботі над темою були використані як історіографічні, так і конкретно-українознавчі джерела. До останніх належать документи й актові матеріали (архівні й опубліковані), твори видатних наукових і політичних діячів, публікації періодичної преси, справи особистого походження. Крім того, весь окреслений інформаційний масив поділяється на вітчизняні та іноземні джерела.

З огляду на структуру джерельної бази, обробка інформації здійснювалася шляхом застосування різних дослідницьких методів: аналізу й синтезу, логічного методу, а також методів синхронічного (щодо джерел, створених на території радянської України та за її кордонами) та діяхронічного (щодо джерел різних часових зрізів періоду, що вивчається) порівняння.

Основний масив джерел віднесено до першої групи. Її складають опубліковані збірники документів та архівні свідчення, які проливають світло на історіографічну та українознавчу ситуацію міжвоєнних років. Зокрема до роботи над темою залучалися численні матеріали, надруковані у радянський час та після проголошення незалежності. Перш за все, маємо на увазі збірники документів, підготовлені вітчизняними істориками в умовах різного ставлення офіційного наукової спільноти до ідейних засад українознавства. Наприклад збірник “Культурне будівництво в Українській РСР. Важливі рішення Комуністичної партії і Радянського уряду (1917 – 1955)” містить переважно директивні документи, що дозволяють встановити ідейно-політичний й

організаційний контекст наукового життя в республіці. Проте цінність матеріалів суттєво знижується за рахунок тенденційності, політичної заангажованості упорядників і, як результат – неповноти.

Те ж саме стосується документів, зібраних у двотомнику “Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з’їздів, конференцій і пленумів ЦК”. При цьому слід враховувати, що згадані збірники готувалися в радянській системі ідеологічних орієнтирів для забезпечення наукової легітимності радянської концепції вітчизняного історичного процесу. Тому свого часу вони видавалися цілком актуальними й репрезентативними.

Значно більше інформації, наближеної до завдань дисертаційного дослідження, містить “Історія Національної Академії наук України” (том 1 - 5), оприлюднена у 1990-х – 2000-х рр. Видання пропонує значну кількість документально зафіксованих фактів функціонування головного українського наукового осередку.

В цілому, автори новітніх документальних публікацій прагнуть заповнити інформаційні лакуни, залишених попередниками у сфері історіографічних студій. Зокрема, різнобічна діяльність М. Грушевського на посаді керівника історичних установ ВУАН й реакція владних структур на її українознавчу спрямованість відображено у збірниках “М. С. Грушевський і Academia” (К., 1993), “Михайло Грушевський: між історією та політикою (1920 – 1930-ті роки)” (К., 1997). Детальні і всебічні свідчення про організацію й початок функціонування Інститут історії України АН УРСР подано у розвідці О. Юркової “Документи про створення і перші роки діяльності Інституту історії України АН УРСР” (К., 2001). Документальні свідчення, долучені до роботи, можуть розглядатися як самостійне джерело.

Важливим сегментом джерельного комплексу дисертації являються матеріали, що побачили світ у міжвоєнні роки на території УСРР. Це матеріали фахових періодичних видань, а саме – звіти про структуру, особовий склад, підсумки науково-освітньої й видавничої діяльності, плани подальшої роботи історичних установ ВУАН, викладені на сторінках часопису “Україна”;

інформація щодо організаційного становлення марксистських інституцій, резолюції українського товариства істориків-марксистів про ідеологічні помилки окремих науковців, вміщені у розділі “Хроніка” журналу “Літопис революції”; доповіді наукових і партійних “Прапор марксизму”.

Слід наголосити, що основна вісь протистояння радянського й національного напрямків у кінцевому підсумку проходила через пошуки адекватних шляхів вирішення національного питання. У свою чергу, спосіб, у який воно могло бути розв’язане, визначав перспективу подальшого державного устрою країни. З огляду на безумовний вплив соціально-політичних факторів на поступ науки, у сфері історичних студій мова йшла про встановлення загальної схеми українського історичного процесу, вибір методологічного інструментарію та принципів субординації науково-дослідних установ.

Вагоме місце у сформованому джерельному комплексі посіли документальні матеріали, почерпнуті з фондів Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВО) та Центрального державного архіву громадських об’єднань України (ЦДАГО). Насамперед йдеться про документи Компартії України, Всеукраїнського Центрального Виконавчого комітету (ВУЦВК), Ради Народних Комісарів (РНК) УСРР, інших владних, а також науково-освітніх структур.

Зокрема значна частина документів, використаних у дослідженні, належить до фондів Центрального державного архіву громадських об’єднань України (ЦДАГО). Багато відомостей про становлення марксистського напрямку української історіографії було залучено із фонду Центрального комітету КПУ (КП(б)У) (Ф. 1). У фонді зберігається чимало змістовних даних про Всесоюзну конференцію істориків-марксистів, тексти статей, брошур, повідомлень наукових і партійних діячів (Затонського, Турянського, Рубача та ін.), інформація про роботу Комуністичного університету ім. Артема, Інституту історії партії й Жовтневої революції (Істпарт), матеріали про діяльність редакційного бюро Української Радянської енциклопедії, доповідні записки,

циркуляри й постанови про журнал “Україна”, про політичний стан ВУАН. Вивчення фондів архіву дозволяє зробити висновок про відсутність послідовної урядової політики щодо українізації вітчизняної науки й освіти. Натомість, велика кількість матеріалів відображає антинаціональну спрямованість партійно-державного курсу у сфері наукового й державного будівництва.

З огляду на останнє зауваження, доречно згадати “Постанову Бюро Дніпровського Міськпарткому про стан курсів українознавства від 25/XI – 1933 р.” та доповідну записку до неї, в якій у якості джерела “шовіністичних елементів” названо “групу контрреволюційної організації СВУ (Спілка визволення України) – Єфремова, Пархоменка, Біднова”. До записки додаються короткі характеристики деякого з числа викладачів з метою виявлення класового підґрунтя антирадянських “націоналістичних” настроїв.

Багато відомостей про особливості функціонування системи “державна-наука” в умовах панування радянського режиму було виявлено під час роботи у Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України (ЦДАВО). Це фонди Народного комісаріату освіти УСРР (Ф. 166); Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських інститутів (ВУАМЛІН) (Ф. 1249); Інституту червоної професури (ІЧП) (Ф. 1267). Тут міститься цінна інформація про структуру марксистських історичних закладів, наукові здобутки, підготовку молодих наукових кадрів тощо. На основі детального аналізу отриманої інформації вдалося встановити основні вектори урядової політики щодо вітчизняних історичних студій, простежити поетапне витіснення українознавства з радянської системи науки й освіти у міжвоєнний період. (До слова, в ході вивчення справи “Постанови, положення, обіжники та виписки з протоколів Раднаркому СРСР та УРСР, ВУЦВКу і Укрекономради...” нашу увагу привернув один, на перший погляд, незначний, але не позбавлений інтересу момент: у постанові “Про українізацію навчальних закладів і наукових установ”, датованій 1923 р., термін “українознавство” був старанно закреслений червоним олівцем. Сам документ надруковано російською мовою).

Низка важливих свідчень, насамперед щодо заснування й діяльності українознавчих осередків у еміграції та діаспорі, зафіксовані в так званому Празькому українському архіві. Це фонди Українського громадського видавничого фонду в Празі (Ф. 3802), Українського Вільного Університету (Ф. 3859); Українського історичного кабінету в Празі (Ф. 3866); Українського педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в Празі (Ф. 3972); Українського наукового інституту в Берліні (Ф. 4158); Українського історико-філологічного товариства в Празі (Ф. 4372); особисті фонди діячів української еміграції: О. Оглоблина (Ф. 3561); М. Шаповала (Ф. 3563); С. Шелухіна (Ф. 3695); О. Ейхельмана (Ф. 3882).

Вивчення вказаних фондів дозволило з'ясувати особливості організаційного становлення закордонних українознавчих осередків, розглянути планування й реалізацію наукової, педагогічної та видавничої діяльності, визначити внесок української наукової еміграції у розбудову національної історичної науки та її належної інтеграції у європейському і світовому інтелектуально-духовному просторі. Наприклад, автор документу, що висвітлює історію виникнення та діяльність Українського історичного кабінету протягом 10 років Аркадій Животко підкреслював непересічне значення координаційної роботи установи. Адже довідками кабінету користувалися не тільки представники українських наукових інституцій Галичини й діаспори, але й вчені з інших країн.

Велике значення для розбудови ідейно-теоретичної структури дослідження мали праці д-ра соціології Українського соціологічного інституту та інших навчальних закладів в Празі М. Шаповала, вміщені у його особистому фонді. Непересічний внесок вченого полягає в обґрунтуванні предмета і об'єкта українознавчої науки з точки зору усвідомлення українства як невід'ємної частини європейської цивілізації.

Суттєво розширити інформаційний фундамент дисертації вдалося за допомогою матеріалів фонду Всеукраїнської Академії наук (Ф. X) Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Йдеться про з'ясування особливостей системи методологічних й організаційних підходів до

формування українського наукового простору у міжвоєнний період в національній та радянській парадигмі, а також – про встановлення причин їх несумісності.

Деякі документи, що зберігаються в зазначених архівних установах, були введені до наукового обігу вперше.

Другу групу джерел складають наукові та науково-публіцистичні праці безпосередніх учасників історіографічного процесу – істориків та українознавців, створені в Україні та за рубежом, які відбивають розвиток історичного сегмента міжвоєнного українознавства Д. Багалія, М. Грушевського, Д. Дорошенка, а також промови, статті, книги М. Воліна, П. Горіна, М. Рубача, М. Яворського. Аналіз окресленого інформаційного комплексу дозволив відтворити загальну схему боротьби альтернативних тенденцій у суспільно-політичному житті республіки, визначити форми й наслідки (організаційні, кадрові, методологічні) цієї боротьби для розвитку українознавства та його історичної ланки.

До третьої групи віднесено навчальну літературу з історії, підручники, методичні посібники. Вказаний різновид історіографічних джерел відзначається високим ступенем інтеграції у загальну структуру суспільства через тісний зв'язок з освітньою галуззю та відбиває провідні тенденції розвитку наукової сфери. (Що особливо характерно для навчальних курсів, створених у радянській Україні).

Четверта група джерел представлена матеріалами енциклопедичних видань, довідників, бібліографічних покажчиків, оглядів, рецензій. Ці видання синтезують найбільш виважену й об'єктивну інформацію у контексті збалансованої на час їх створення системи методологічних підходів.

П'яту групу становлять свідчення особового походження: автобіографії, щоденники, листи, спогади провідних науковців, організаторів науки, насамперед, М. Грушевського, Д. Багалія, М. Василенка, а також державних і партійних діячів М. Скрипника, С. Косіора, В. Затонського.

Підсумовуючи, підкреслимо, що сформований нами джерельний комплекс є цілком репрезентативним, опора на який дозволила дослідити становлення історичного сегменту українознавства, його розвиток у міжвоєнний період. Разом з тим слід вказати на деякі прогалини джерельної бази, відсутність належної об'єктивності свідчень, зафіксованих в багатьох матеріалах, особливо в документах органів комуністичної партії та радянської влади.

РОЗДІЛ II

Історична складова українознавства: сутність і функції

2. 1. Історичний контекст українознавства

Прикметною ознакою інтелектуального розвитку сучасної України є зростаюча роль українознавства як інтегрованої системи самопізнання і самотворення українського народу, потужного засобу збереження його історичної пам'яті і формування національно-державницької свідомості [198, 18-19]. Українознавство зародилося, розвивалося та утверджувалося на засадах історизму і на ґрунті надбань різних наук, насамперед історичної, та з широким застосуванням її методів [183, 18]. Історичний контекст українознавства - важлива і актуальна наукова проблема, яка привертає до себе дедалі більшу увагу науковців [183], [197], [300] але не отримала ще належного висвітлення.

При цьому трактування терміну українознавства та встановлення його періодизації перебувало й перебуває у прямій залежності від концептуальних підходів до вивчення вітчизняної історії. Наприклад фундатор національної історіографії М. Грушевський розглядав становлення наукового українознавства у діалектичній єдності з оформленням української нації, ідентифікуючи вказані процеси з XIX ст. [126, 61]. Подібної точки зору дотримувалися С. Єфремов, Д. Дорошенко та ряд інших видатних науковців [127, 34]. (Детальніше окреслене питання висвітлене у публікаціях Т. Горбань).

На відміну від попередників, більшість сучасних українознавців пов'язують зародження українознавчої науки з утворенням Київської держави та утвердженням її міжнародного авторитету, але розрізняють існуючі тисячоліттями реальні знання та осмислення українознавства на рівні поняття [198, 19]. У найбільш розробленому вигляді концепція українознавства представлена у науковому доробку Національного науково-дослідного інституту українознавства і всесвітньої історії МОН молодьспорту України. Основний зміст концепції полягає в обґрунтуванні ідеї інтегративності наукових знань про Україну як відображення цілісності Всесвіту. "Сама ж

Україна й українство, – стверджує директор інституту й автор концепції П. Кононенко, – є органічними частками вселюдства (планети Земля, всесвітньої цивілізації і культури), тому й українознавство постає важливим складником знань про всесвітнє людське суспільство через призму феномена українства” [198, 17].

В авторському баченні поняття Україна включає в себе територію проживання української людності в минулому й нині, весь комплекс природних ресурсів, мову як універсальну форму буття етнонації, суспільство і державу, матеріальну й духовну культуру в їх розвитку, тип людини. Поняття українства охоплює українців, що проживають в Україні і закордоном, а також “етнонаціональні групи, що а) займали й займають питомі українські землі поза нинішніми державними кордонами України з найдавнішого по теперішній час; б) живуть у понад 70 країнах планети, творять там матеріальну й духовну культуру, але визнають свою етнонаціональну ідентичність, зумовлену єдністю етнонаціонального генотипу, мови і долі, ментальності, усвідомлення історичної місії України й українців” [198, 17-18].

Дещо вужче та з певним зміщенням акцентів у бік регіональності трактується зміст і завдання українознавства у концептуальних підходах Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Основними напрямками наукової діяльності Інституту являються: 1) вивчення історико-культурної спадщини як чинника формування етнічної та національної самосвідомості, дослідження під цим кутом зору літературного процесу, розвитку суспільно-політичної та філософської думки; 2) дослідження історії суспільно-політичного та національно-визвольного руху в західних землях України в контексті загальноукраїнських та європейських соціально-економічних, політичних, культурних та етноконфесійних процесів; 3) дослідження ролі історичної спадщини у формуванні сучасних культурних і політичних пріоритетів України і Польщі; опис і аналіз історичної та діалектичної лексики; 4) комплексне археологічне дослідження матеріальної і духовної культури давнього населення Прикарпаття і Волині [175].

Варто додати, що крім надетнічного розуміння сутності українознавства, у вітчизняному науковому соціумі дотепер існує тенденція до обмеження українознавчої сфери явищами етнографії. Зокрема вказаний підхід простежується у публікаціях В. Жмира, який розглядає українознавство виключно як галузь етнографії й етнології, що вивчає українську етнічну спільноту. Вживання поняття у надетнічному розумінні дослідник вважає наслідком відсутності власної української державності, що тривалий час унеможливлювала інституціоналізацію національної науки й освіти [164, 277]. Одночасно трапляються випадки відверто нігілістичного ставлення до українознавства та заперечення терміну як дискримінаційного. Мовляв, саме на такому рівні (а не на рівні окремих самостійних гуманітарних наук) досліджувалися неісторичні нації у колишній Російській імперії [127, 35].

Таким чином, історичний контекст українознавства усвідомлюється через його предмет – феномен українства, оскільки зв'язує всі явища, події і процеси формування української нації, її розвитку на різних історичних етапах, досвіду боротьби за національне визволення і побудову власної держави у часовому і просторовому вимірах. Історичний процес перетворення українського народу з “речі у собі” на “річ для себе і світу” супроводжувався виходом українознавства за межі дослідження суто національних проблем. Його інформаційне поле поступово охопило сферу державотворення, геополітики, соціальної психології тощо у контексті європейських і світових соціально-економічних, політичних і духовно-культурних тенденцій. Отже, сьогодні для найбільш ефективної реалізації своїх завдань українознавство має функціонувати й функціонує як цілісна система інтегративних знань, наріжним каменем якої є історизм у широкому розумінні цього поняття.

Маємо, однак, зауважити, що розвиток самої історичної науки у всіх її модифікаціях відбувався у постійному балансуванні між двома формами мотивації пошукової діяльності: викликами суспільного життя, (включаючи інтереси влади) та академічними інтересами. Це особливо проявилось у ХХ ст. Пильна увага всіх політичних режимів до проблем історії, починаючи з часів

Української Народної Республіки, УСРР/УРСР і завершуючи незалежною Україною, – достатньо доведений факт [118], [185], [190]. Радянське минуле історичної та інших суспільних наук, у тому числі й українознавства, пов'язане з жорстким насадженням принципів партійності, класового підходу в оцінках минулого і сучасності. Чимало українських дослідників, незалежно від їх ставлення до українознавства, називають 1920-і рр. добою національного ренесансу, маючи на увазі відновлення національної державності, а після її згасання проведення політики так званої українізації. Наступне десятиліття найчастіше розглядається як період нищення української національної історіографії та заборони українознавства шляхом тотального запровадження марксистсько-ленінської методології пізнання суспільних процесів, розгортання масових репресій. У міжвоєнний період центри українознавчих та історичних досліджень зосередилися на західній Україні та в еміграції, завдяки чому національні традиції продукування знань про Україну та українців не були перервані.

Так сталося в нашій історії, що розвиток України і науки про українство довгий час проходив паралельними шляхами. Більше того, поява на політичній карті Європи української держави не в останню чергу стала можливою завдяки потенціалу знань, збереженому вченими-патріотами й синтезованому в українознавстві. Згідно з принципами детермінізму, будь-який факт суспільного розвитку є наслідком комбінації об'єктивних обставин - “тому, що”, і суб'єктивної мотивації - “для того, щоб”. Розвиток українознавства як феномену інтелектуального буття упродовж 1920-х рр. супроводжувався суб'єктивним пошуком шляхів реалізації об'єктивного потенціалу української нації, зумовленого новим етапом її національного і духовного відродження. У 1930-і рр. спостерігалася різка зміна організаційних форм історичної науки в УСРР та запрограмоване режимом відчуження українознавства від власного культурного простору. Цей період характеризується наростанням протистояння радянської історичної науки, яка опинилася під партійним ідеологічним

пресом, та українознавчих студій на західноукраїнських землях і в еміграції, що мали змогу продовжити порівняно вільний розвиток історичних знань.

Під впливом радянської влади опинилися територія, населення, весь комплекс політичних, соціально-економічних та етнокультурних чинників УСРР, іманентним витвором яких стало творення відповідних ідейно-духовних традицій. Проте гострий ідеологічний конфлікт між націотворчим та державотворчим процесами не дав змоги українській нації розвинутися до рівня модерних європейських націй [280, 17]. У свою чергу, еміграція, зберігаючи духовну єдність з концептуальними положеннями української національної науки, була обмежена в органічних контактах із соціальним довкіллям та зазнавала відповідного впливу з боку етнічно й політично чужого середовища. Як писав про цю актуальну на той час проблему відомий український соціолог М. Шаповал, “Україна пережила повну зміну суспільної структури, вже кілька років відбуваються різні зміни організації, побуту, психології українського населення, змінюються поняття і звички – дійсно Україна є нова, а для еміграції ще й невідома. Еміграція в чужих умовах також змінюється і цим самим духово-культурно відходить від рідного краю...” [8, арк. 8]. Отже, для комплексного вивчення розвитку українознавства і його історичного компонента у міжвоєнні роки увага у дисертації зосереджена на діяльності наукових осередків на території УСРР/УРСР, на західноукраїнських землях та в еміграції.

Встановлення тоталітарного режиму в СРСР і відповідно в УСРР/УРСР викликало глибокі деформації суспільного розвитку, їх науковому осмисленні та трактуванні. “Большевизм, – писав на початку 30-х років Р. Куденгове-Калерги, – ... являється самою великою і завершеною системою влади на земній кулі: він церква, держава й трест” [211, 3]. Тотальний контроль держави над усіма сферами суспільного життя, точніше – неможливість суспільного життя поза державою, – так виглядала радянська доктрина у візії сучасних українських науковців. Її обриси значною мірою повторювали контури великодержавної російської національної ідеї. В Росії, на відміну від

європейських країн, нація “закодована” у державі і детермінована способом здійснення державної влади, так що для росіян кінець самодержавства цілком міг означати кінець національного існування [167, 39].

Для розвитку українознавства важливе значення мала концепція М. Грушевського, яка базувалася на тезі про існування українського народу “на цілім просторі його історичного буття” як суцільний і нерозривний потік. Народ, а не тільки держава виступав у ній головною діючою особою історії. В результаті “... замість одного історичного процесу постали два рівнобіжні процеси. В схемі М. Грушевського була вже закладена тенденція відокремлення, а не наближення до Москви” [208, 13]. Проте, кінцевою метою будь-якого національно-визвольного руху (і український тут – не виняток) є не просто нейтралізація впливів з боку іншої держави, але розбудова власної. І ці два важливі поняття - “народ” і “держава” – ще треба було між собою пов’язати [208, 12].

Марксизм, адаптований радянською історіографією до потреб історії Російської держави, з точки зору мети, окресленої М. Грушевським, виявився теорією, не здатною в принципі охопити феномен національного [167, 5]. Виводячи форми суспільної свідомості з сутності виробничих відносин та власності, марксизм не давав змоги розгледіти у сентенції “українство - це селянство” [134, 36] державотворчого механізму. Звичайно, твердження, що селянство – найбільш аполітичний клас, не спроможний виконувати функції носія суверенітету, має певні підстави [161, 27-28]. Однак, не викликає сумніву право на існування й іншої точки зору: місто як осередок суспільної інтеграції найперше потерпає від глобалізаційних процесів та найшвидше втрачає ознаки національної ідентичності, котрі, в силу своєї традиційності, зберігає село. Саме село акумулює той культурний пласт, який відповідає психофізичній складовій нації і виступає безпосереднім продуктом природного середовища.

Слід мати на увазі, що шляхи еволюції української історичної науки щодо цієї проблеми зовсім не були винятком на тлі загальних тенденцій розвитку європейського інтелектуального простору. “Відомо, - наголошує, зокрема,

І. Колесник, - що М. Грушевський та його оточення відчували у своїх наукових пошуках істотний вплив ідей соціологічної школи Еміля Дюркгейма, надбання якої поряд з ідеалами школи синтезу Анрі Берра стали засадничими у процесі формування антропологічно орієнтованої соціальної теорії” [190, 5]. Отже, концепція М. Грушевського – це не лише вияв національних прагнень, але й феномен світової наукової думки, створений актуальними тенденціями її поступу [327, 15-16]. Для її реалізації замість однієї тільки історичної дисципліни, не здатної охопити й вирішити весь комплекс завдань, закладених у необхідності вивчення генезису певної геополітичної реальності, необхідна була цілісна система наукових інтегративних знань про Україну й українство – українознавство. Інакше кажучи, нова синтетична наука постала на ґрунті незалежної української історіографії і, одночасно, як світоглядна основа її подальшого розвитку.

Враховуючи інтенсивність суспільно-політичного впливу на розвиток історичної науки, логічно припустити, що Радянська Україна 1920 – 30-х рр. – це похідна структури більшовицького експерименту, який наперед визначив не тільки форму державного устрою, породженого революцією [132, 78-79], [69, 140], але й принципи організації історичних студій та їх ідейне спрямування. Якщо УРСР, на думку І. Лисяка-Рудницького, слід розглядати як своєрідний компроміс між українським націоналізмом і російським централізмом [219, 458], то тривале співіснування на одній території культурно-історичної синтези М. Грушевського і сталінської версії марксизму було неможливим. Як показала практика, компроміс виявився короточасним і тільки тактичним.

Дві течії в українській історіографії уособлювали дві моделі суспільно-політичного існування України, обираючи кожна свої критерії історичної легітимності. Об’єктивно мова йшла про два світогляди, про дві різні філософії історії, що випливали з різного усвідомлення сутності й потреб української людності. “Індустрія і сільське господарство” – так коротко охарактеризував базис обох систем видатний діяч української наукової еміграції М. Шаповал [6, арк. 2]. Цю саму думку проводять сьогодні деякі сучасні дослідники. Зокрема

Г. Єфіменко у статті, присвяченій проблемам співвідношення комуністичної і національної ідеології у політичному житті України у 1917 – 1938 рр., підкреслює, що більшовики “мали вигляд партії майбутнього переможного індустріалізму, котра всі його переваги збиралася використати на благо суспільства” [162, 117].

Конфлікт світоглядів на рівні організації історичних студій завершився, як відомо, перемогою принципів “соціалістичної індустріалізації”. При цьому він мав ще один вимір, який пов’язував методологічні підходи і політичні перспективи. Варто погодитися з А. Сахаровим, що не історія пише пояснювальні розділи до політики, як думав М. Покровський, а політика пише пояснення до історії історичної науки [279, 5]. Отже, у візії прихильників класового підходу ідеологічне протистояння між ними і представниками “київської школи” відбувалося на рівні вибору бажаного політичного режиму: “диктатура пролетаріату”, чи “буржуазний парламентаризм”. Українські ж історики розглядали ситуацію з точки зору бажаного державного устрою: відповідно – державний суверенітет, чи національна провінція у складі оновленої імперії.

Нарешті слід окреслити ще один рівень антагоністичних мотивів, що так чи інакше торкалися питань національно-державного будівництва. Мова йде про абсолютизацію класових інтересів та класової боротьби як головної рушійної сили історичного розвитку, що означало зведення всіх соціальних процесів до явищ виключно економічної та ідеологічної сфери. Враховуючи державний характер російської нації, подальший розвиток вказаної геополітичної реальності був можливим лише за умов збереження самоідентифікації її суб’єктів за ознаками, знову ж таки, економічної та ідеологічної належності. Не даремно офіційні радянські кола послідовно відсікали не лише окремі теорії, гіпотези, концепції, але й цілі галузі знань, які ставили під сумнів монополію класового підходу: “... археологія, антропологія, біопсихологія тощо оголошуються псевдонауками, а історія перетворюється в наймичку неоімперської ідеології” [196, 84].

Неоднозначно відбувався й розвиток українознавства, витісненого за межі України, поставленого в умови перманентного протистояння двох світових систем, що підтримувалося завдяки приватній ініціативі та педагогічним інтересам учених без жорсткої централізації та уніфікації історичних студій, притаманних радянській науці. Та, не зважаючи на певні розходження між окремими представниками закордонної української школи, їх пов'язувала синхронна діяльність у межах спільної концептуальної площини, започаткованої М. Грушевським. Вибудовуючи свої позиції на дослідженні “вегетативних” (за І. Лисяком-Рудницьким) прикмет нації, послідовники М. Грушевського розглядали їх у якості потенціалу для формування повноцінного національного організму, здатного існувати суверенно. Тобто противники тотального “класового підходу” не відмовлялися від вивчення тих аспектів, які традиційно вважаються цариною академічних інтересів істориків-марксистів і, на відміну від останніх, не відкидали раціональні зерна опозиційної теорії.

У контексті нашого дослідження видавалось доцільним порівняти два міжвоєнні десятиліття з точки зору становища українознавства у загальній схемі наукового життя республіки. Загалом маємо наступну картину: 1920-і рр. – період українізації, найбільш сприятливий час для розвитку гуманітарно-культурної сфери. Репресії ще не встигли перетворитися на масове явище та мали відносно “м'який” характер. “Водночас, – підкреслює С. Водотика, – важко погодитися з тими авторами, які твердять про успішність проведення українізації щодо розвитку історичної науки...” [118, 198]. У такому випадку слід визначити мету, яку ставили перед собою більшовики, проголошуючи новий політичний курс, та мотиви, якими вони керувалися, порівняти окреслену мету з досягнутим результатом, а результат – із уявленнями тих самих авторів про адекватні напрями еволюції українознавства. На нашу думку, запровадження українізації, не в останню чергу, відбувалося на хвилі революційної боротьби із залишками попередньої епохи. Російський царизм ще

розглядався як джерело національного та соціального гноблення, а російська імперія – як “в’язниця народів” [92, 148].

До речі, антропологічна соціологія М. Грушевського виявилася тут не лише дозволеною, але й протегованою: “він, як прихильник народницького напрямку, ставив народні інтереси на перше місце, при чому народ був для нього не збірним, або цілостевим поняттям... а тільки означав масу простого люду, селян і козаків [154, 11]. Безумовно, повернення вченого з еміграції у 1924 р. стало можливим завдяки частковому відродженню українського національного життя. Проте значення і перспективи даної акції для представників офіційного марксистського табору та прихильників українознавства були абсолютно різними. Якщо у планах більшовиків факт перебування авторитетного наукового діяча в Радянській Україні, швидше за все, мав слугувати вирішенню суто ідеологічних завдань, спрямованих на зміцнення позицій режиму в академічному середовищі [65, 46], [87, 134], то українська інтелектуальна спільнота повернення М. Грушевського сприйняла як найбільш знакову подію у розвитку вітчизняної історіографії міжвоєнної доби.

Діяльність М. Грушевського у царині організації і керівництва пошуковою роботою, популяризації історичних знань, формування наукових кадрів послугувала могутнім поштовхом до прискорення тих процесів, старт яким був даний ще на початку 20-х рр. XX ст. Мова йде, насамперед, про становлення різних напрямів українознавства на базі науково-дослідних центрів, створених при інститутах народної освіти. На той час активно діяли кафедра з вивчення історії Запорозького козацтва у Катеринославі під проводом Д. Яворницького, кафедра історії української культури Д. Багалія у Харкові, кафедра історії культури і мови при Ніжинському інституті народної освіти під керівництвом В. Рєзанова, історико-архівний гурток при Чернігівському інституті народної освіти тощо.

У березні 1924 р. при історико-філологічному відділі ВУАНА було засновано науково-дослідну кафедру історії України, яку очолив М. Грушевський. Завдання, що постали перед новою структурою, охопили весь

комплекс проблем, важливих для вітчизняної історичної науки. Таким чином, кафедра стала координуючим осередком для трьох академічних секцій: а) методології і соціального обґрунтування історії (О. Гермайзе), б) історії економічної, соціальної і політичної (О. Грушевський), історії культури з підрозділами матеріальної культури та історії інтелектуальної культури (М. Грушевський).

Під патронатом кафедри йшла також і видавнича робота історичної секції та історичних установ ВУАН. При цьому, не важко простежити прогресивні тенденції: у 1925 р. секція разом з Державним видавництвом надрукувала 9 томів загальним обсягом 150 аркушів, у 1926 р. – 13 книг загальним обсягом 200 аркушів [188, 68], у 1928 р. – 16 книг в 280 друкованих аркушів [73, 167]. У 1924 р. секція відновила публікацію журналу “Україна” з додатком “Науковий збірник”. Крім того, за безпосередньої участі М. Грушевського почали друкуватися такі історичні видання, як “За сто літ”, “Студії з історії України”, “Первісне громадянство та його пережитки на Україні [185, 265]. Хоча основна увага історика була зосереджена на двох власних ґрунтовних працях “Історія України-Руси” та “Історії української літератури”, де автор у своїх викладах спирався не тільки на друковані джерела, але залучав недруковані матеріали. Значна частина цих документів, зокрема – іноземного походження, була вперше введена у науковий обіг [73, 167]. Варто підкреслити, що значення вказаних фундаментальних праць визнавала офіційна марксистська історіографія. Так як і значення всієї наукової спадщини видатного науковця та керованих ним закладів [155], [222], [266], [274].

З іншого боку, навіть у часи відносно лояльного ставлення до М. Грушевського, він постійно перебував у зоні оперативного стеження [91, 134]. А радянські історики, аналізуючи творчий доробок вченого, не могли обійтися без критичних закидів на його адресу. За дивним збігом обставин, до недоліків у роботі осередків 1920-х років зараховувалися явища і процеси, які, з точки зору сучасників, є ознаками позитивної динаміки розвитку українознавства. Наприклад, синтетичний характер історичних студій

розглядався як рудимент дореволюційної “буржуазної” історіографії. “Вивчаючи історію, - писала з цього приводу Н. Комаренко, - дослідники підключали до неї філософію, історію права, філологічні науки. Серед тем, які опрацьовувалися науковцями кафедр, переважали теми, пов’язані з історією культури, і майже зовсім відсутнє було дослідження політичної історії” [195, 34].

Між іншим, тематика досліджень, не інтегрованих у марксистському напрямі, також слугувала об’єктом постійних недоброзичливих зауважень. Великим “мінусом” діяльності “старої професури” вважалася та обставина, що свої зусилля вона зосередила навколо вивчення проблем історії України доби феодалізму та історії культури, ігноруючи питання історії новітнього часу та не надаючи належного значення теорії соціально-економічних формацій [222, 33]. Даний факт (тут представники всіх видо-часових форм вітчизняної історіографії виявляють очікувану синхронність висновків) змусив правлячий режим вжити негайних заходів щодо підготовки спеціалістів потрібної ідеологічної орієнтації. Однак протягом 20-х рр. ХХ ст., не зважаючи на маніпуляції влади, в тодішньому розмаїтті течій, найпотужнішою залишалася школа “грушев’янців” [124, 13]. “В рамках цієї школи, – наголошує Я. Калакура, – виховувалися фахівці не тільки з історії України, але й з соціології, етнографії і фольклору” [185, 266].

У своїй пошуковій роботі учні М. Грушевського спиралися на виважену методологічну систему, засновану на принципах документалізму та історико-соціологічних методах дослідження, що у візії сучасних українських істориків являється однією з базових ознак наукової школи. Необхідно відзначити, що у творах радянських авторів термін “історична школа” мав переважно негативне забарвлення і використовувався у значенні “ухил”. Щодо методів, то застосування принципу документалізму вже перші критики М. Грушевського, з починаючи з М. Яворського [324, 200], називали проявом кризи “української буржуазної науки”, вочевидь на тій підставі, що єдиний дійсно науковий метод,

на їх глибоке переконання, міг бути створений лише на основі марксистсько-ленінської методології.

Слід підкреслити, що проблема підготовки нових кадрів українознавства має значення, що далеко виходить за рамки виключно наукової сфери. Адже саме активність наукової інтелігенції стала фактором, який спрямував революційні настрої доби у русло коренізації та заклав надію на здобуття майбутнього суверенітету. Як нам здається, важливим показником зазначеної активності слід вважати функціонування відразу кількох осередків історичного українознавства у перше міжвоєнне десятиріччя. Так О. Оглоблин, видатний український історик, перебуваючи в еміграції і змальовуючи стан історіографії Наддніпрянської України 20-х рр. XX ст., писав, що вона “налічує декілька напрямів, які іноді набували ознак наукових “шкіл” (у Києві: культурно-історична, але, скоріше, неонародницька школа М. Грушевського; у Харкові: соціально-економічна школа Д. Багалія; історично-правнича школа М. Василенка; марксистська школа)” [239, 71].

Автор також підкреслює, що представники всіх перерахованих шкіл, включаючи марксистську, стояли на споріднених ідеологічних позиціях національно-державної орієнтації. Цю думку корифея зарубіжної україніки поділяє нині переважна більшість вітчизняних науковців. Увага останніх фокусується на елементах неформальної організаційно, але все ж таки політичній опозиції радянському режиму. Вказана опозиція, як зазначає С. Водотика, була найбільш ефективною ланкою взаємодії українських шкіл і “мала досить численні прояви – протидія одержавленню науки, її советізації та політизації; створення громадських, незалежних від влади, дослідницьких структур історичного профілю; формування немарксистських кадрів істориків; сприяння засвоєнню історіософських засад національної та світової історіографії; протидія політичному тиску” [120, 39].

З огляду на універсальний характер опозиційності української історіографії, логічно припустити існування не лише спільних несприятливих обставин функціонування її осередків, але й наявність спільної ідейної бази

відпорності. І вітчизняні, і зарубіжні дослідження вказують на єдине джерело – нову схему українського історичного процесу М. Грушевського. Виходить так, що саме М. Грушевський, будучи помітною фігурою суспільно-політичного руху України початку ХХ ст., а також – видатним істориком і публіцистом, зумів розповсюдити свій вплив на весь немарксистський науковий світ республіки. Більше того: жорстка асоціація українства і селянства з наступним висновком про диференціацію міста і села за ознаками мовно-етнічної та класової належності характеризувала позицію не тільки свідомих українських істориків, але й представників офіційного марксистського напрямку – М. Равича-Черкаського, В. Сухино-Хоменка, М. Яворського тощо. Не випадково згодом П. Горін у статті “О роли пролетариата в революционном движении Украины” вказував на ідентичність поглядів М. Яворського щодо ролі українського робітництва у класовій боротьбі з поглядами М. Грушевського і В. Винниченка, для яких, мовляв, пролетаріат завжди залишався чужим тілом і провідником неукраїнської демократії [129, 43]. Майже одночасна ліквідація школи М. Яворського та “київської школи” М. Грушевського на межі 1920-х – 1930-х рр. означала кінець українізації і перехід до нової національної політики, що мала обслуговувати процес перетворення СРСР на могутню індустріально-мілітарну державу.

Тут варто нагадати, що у 20-і рр. ХХ ст., поряд з інерцією української революції, розвивався потужний процес радянзації, який у сфері історичних студій виявив себе у тотальному запровадженні марксистсько-ленінської методології. При цьому, попри наполегливо впроваджувану в радянській науковій літературі думку про послідовність дій більшовицького уряду щодо втілення у життя планів комуністичного будівництва, неупереджений дослідник легко помітить їх ситуативність, а також – відчутний сегмент безсвідомих мотивів, що впевнено підштовхували країну до відновлення російської великодержавної традиції. Таким чином, політика українізації виступала як взаємогостра зброя, котрою більшовики намагалися приборкати революційні тенденції, але не врахували здатність українських сил

скористатися нею ж для продовження й посилення національно-державних прагнень. В результаті кожен наступний маневр влади залишав за собою черговий “ухил”, який згодом оголошувався викривленням начебто заздалегідь визначеної “лінії партії”. “Єретиками” ж ставали ті наукові і державні діячі (не рідко – в одній особі), які з певних причин не встигали осмислити новий канон і продовжували відстоювати старий, теж канон, але в нових умовах перетворений на “єресь”.

Достатньо показовою у цьому відношенні є ситуація, що склалася навколо наукової та політичної діяльності М. Скрипника – одного із фундаторів політики українізації. Щирий прихильник гасла “будувати культуру національну формою та пролетарську змістом”, нарком освіти наполягав на підготовці національних за мовою кадрів для індустріалізації [284, 233] та сільського господарства [282, 160]. І ця думка націонал-комуніста М. Скрипника добре узгоджувалась з його іншою тезою стосовно того, що російський шовінізм в Україні має соціальну базу в особі старорежимних російських спеціалістів, які засіли у промисловості [285, 51]. Заміна останніх новою технічною інтелігенцією означала б, з одного боку, кінець великодержавної небезпеки, з іншого – надавала б українській економіці, хоч тільки й філологічній, але автономності. Таким чином, “неісторична”, за І. Лисяком-Рудницьким, українська етнічна маса отримувала елемент, якого бракувало для перетворення у справжню повнокровну націю з усіма безумовними наслідками щодо суверенітету. Не вдаючись у дискусію з приводу радянського варіанту демократії, лише зазначимо, що самого припущення стосовно вказаної гіпотетичної можливості виявилось достатньо, щоб М. Скрипника звинуватили у сепаратизмі, національному ухилі і сприянні розгортанню контрреволюційної роботи на керованому ним культурному фронті [170, 26].

Поступово строкаті національно-класові перетинки вітчизняного наукового простору міжвоєнної доби складаються в нашій уяві у більш-менш виважену схему. Дві ідеї, українознавство і марксизм, зіткнулися тут у боротьбі

за право визначати витoki, напрям і перспективи українського історичного процесу. При цьому, основним фігурантом в обох випадках виступає народ – українське селянство за М. Грушевським та “носій і творець мови” за Й. Сталіним [291, 20]. Тобто, М. Грушевський, обмежуючи українство україномовними жителями сільської місцевості і виключаючи з нього міські російськомовні класи, формально не вступав у суперечку зі сталінською інтерпретацією даного феномену. Інша справа, що романтизм “київської школи”, ставлячи знак рівності між мовною і національною ідентифікацією, дозволяв розглядати український етнос як самодостатню систему, що необхідно прямує до вищих форм. Наступний, після ренесансу 20-х рр. XX ст., погром українознавства відбувався у контексті перманентної диференціації наукового соціуму за ознакою ставлення до унікальності української історичної парадигми. Відповідно, головною ціллю агресивних випадів влади цілком очікувано стала концепція М. Грушевського та її елементи у діяльності представників усіх напрямів історичних студій, включаючи офіційний.

Мова звичайно йде не про одномоментні акції, а про систему заходів, розтягнуту у часі. Зокрема, В. Заруба виділяє чотири етапи нищення київської школи істориків [169, 167-168]. 1) Підготовчий період (1926 – 1928 рр.) характеризувався прагненням більшовицьких вождів підірвати авторитет М. Грушевського та спричинити розкол у середовищі українських науковців. 2) У 1929 – 1930 роках посилюється організаційний злам, що приховано розпочався ще у середині 20-х зміною керівництва ВУАН (в якому дедалі більшу роль стали відігравати партійно-державні функціонери) та продовжився поступовою ліквідацією створених вченим науково-дослідних закладів та періодичних видань [125, 426, 430].

3) Паралельно активізується ідеологічний натиск (В. Заруба називав 1931 – 1932 рр.). 4) Нарешті – кадрове і фізичне знищення представників школи М. Грушевського (1933 – 1934 рр.): після гучних судових справ “Спілки визволення України” (1929 р.) та “Українського національного центру” (1931р.) до поля зору каральних органів потрапили майже всі історики, що мали наукові

контакти з фундатором української історіографії. А його смерть, як слушно помітив Я. Калакура, “співпала в часі з остаточним “упокоренням” ВУАН, звільненням її від “класово-ворожих націоналістичних елементів” і перетворення академії в одну з ідеологічних установ, підлеглих ЦК КП(б)У, на її ідеологічний інструмент” [185, 291].

Це зауваження відомого дослідника потребує, з нашої точки зору, деяких коментарів та роз’яснень. Об’єктивно зумовлена лібералізація суспільного життя у період українізації спричинила до своєрідної двополярності української науки. З одного боку, у Києві існувала ВУАН, проголошена найвищою державною науковою установою республіки. Попри наполегливі спроби адміністративного втручання, діячам академії певний час вдавалося зберігати й примножувати самобутні традиції української науки. Це змусило владу на протигагу Академії створити цілу низку історико-партійних центрів у Харкові, згодом об’єднаних (за російським зразком) у ВУАМЛІН.

Подальша структурна реорганізація історичних установ проходила, на наш погляд, як поетапне заповнення виплеканої українознавчою думкою форми створеним завдяки урядовій підтримці марксистсько-ленінським змістом. Думати так змушує не зовсім зрозуміла з позицій академічної доцільності логіка ліквідації одних та організації інших науково-дослідних закладів. Так, у лютому 1934 р. замість ліквідованих історичних осередків, керованих М. Грушевським, постав Історично-археографічний інститут ВУАН. Не встиг Інститут налагодити роботу, як у листопаді 1934 р. був також ліквідований. “Можливо, – робить припущення О. Юркова, – спричинилося до цього перенесення столиці УСРР, коли разом із різними державними і партійними структурами із Харкова до Києва перебазувалась Всеукраїнська асоціація марксистсько-ленінських інститутів” [321, 5].

Ще більше подиву у стороннього спостерігача могла б викликати ситуація навколо розпуску самої ВУАМЛІН, оскільки до 1936 р. діяльність її інститутів повністю задовольняла КП (б)У. До того ж у постанові ЦК КП(б)У від 23 лютого 1936 р. “Про організацію в Академії наук УСРР Відділу

суспільних наук” не подано жодних пояснень щодо її ліквідації. “Здається, – пише О. Юркова, – що взагалі була не ліквідація ВУАМЛІН та створення відділу суспільних наук у складі АН УСРР, а вливання структури ВУАМЛІН у структуру Академії наук” [321, 11].

Завершення процесу одержавлення української історичної науки та її повне підпорядкування Центру не випадково припадає саме на середину 30-х рр. Не випадковими також були й репресії, що супроводжували вказану трансформацію. Тут ми погоджуємося з Б. Крупницьким, який завжди підкреслював паралелізм між явищами духовної сфери та поворотами державного курсу в СРСР. Тотальне запровадження колективізації та голодомор означали, “що часи пактування з селянами минули. Тим самим стала непотрібною і українська інтелігенція в призначеній їй зверху ролі посередника між владою і селянськими масами” [208, 21].

У свою чергу, агресія режиму “нагромадила сили, удар з якими Москва вважала неминучим” [261, 27]. Тому наступ на українську науку, що розпочався восени 1930-го року, сучасні дослідники називають боротьбою “не проти окремих вчених, а проти українського фронту загалом, починаючи... із “правого крила”, що уособлювало історичну секцію Української Академії наук/Всеукраїнської Академії наук (УАН/ВУАН), яку очолював М. Грушевський, а також наукові осередки Д. Багалія та О. Оглоблина, і завершуючи “лівим”, марксистським, котре репрезентував М. Яворський” [125, 428]. В умовах цього курсу не могли вціліти не лише критики М. Грушевського, але й М. Равича-Черкаського, М. Яворського і М. Рубача. а згодом – не залишилося місця й для українських комуністів типу П. Любченка, В. Затонського та інших. Це була жорстока розплата за український культурний ренесанс та його ідеали [261, 48].

У міру згасання проявів національного життя в УСРР/УРСР та витіснення українознавства інтервенцією марксизму, зростає роль вчених Галичини та в еміграції. Крім того, поступово змінюється характер зв'язків між двома частинами вітчизняної академічної традиції. Якщо у 20-і рр. ХХ ст. мова йшла

про формування загального українського інтелектуального простору, то згодом західна спільнота вимушено перебрала на себе функції, які в принципі не могли бути виконані науковцями на Великій Україні. В умовах розгортання “холодної війни” радянські історики сприймали зарубіжних українознавців виключно як ідеологічних супротивників. У той самий час еміграція бачила перед собою єдину українську науку, в силу нещасливого збігу обставин роз’єднану “залізною завісою” [238].

Процес переміщення центру українознавчих студій на захід супроводжувався, як нам здається, дією двох каталізаторів. По-перше, це “друга хвиля української еміграції”. Її особливістю, на відміну від першої “трудової” хвилі, був яскраво виражений політичний характер [248, 19]. Серед тогочасних емігрантів значний відсоток становили українські інтелектуали, у тому числі історики [185, 272]. По-друге, – зміна тематики досліджень, точніше – “згорання” важливих для українознавства тем під тиском нав’язаної зверху необхідності забезпечити історичну легітимність чинному режиму. У 1928 р. М. Грушевський, перебуваючи в Осло на VI Міжнародному конгресі історичних наук, “звернув увагу делегатів НТШ на щораз більші обмеження свободи історичних українських студій “під советами”, зокрема історії Княжої Доби та історії Церкви. Тому він радив на ці частини історії України звертати окрему увагу та у Львові публікувати історичні матеріали, яких у Києві вже немає змоги” [311, 34].

Не зважаючи на складні обставини, за яких розвивалася наукова праця в Західній Україні, галицькі вчені, об’єднані навколо Наукового товариства ім. Т. Шевченка, продовжували роботу та підтримували тісні контакти з українськими науковцями-емігрантами в Празі, Варшаві, Берліні, Парижі. В доробку місцевих дослідників чільне місце посіли проблеми, дійсно свідомо ігноровані їхніми опонентами по інший бік радянського кордону. Йшлося, насамперед, про І. Крип’якевича, видатного представника державницького напрямку, учня М. Грушевського. У його творчій спадщині численні студії з історії Хмельниччини, з різних питань загальної історії України, української

історіографії. Слід також згадати двох інших вихованців школи М. Грушевського старшого покоління – С. Томашівського та М. Кордубу. На відміну від І. Крип'якевича, діяльність якого розгорталася в НТШ, вони представляли закордонне крило українознавства. Коло їхніх наукових інтересів охоплювало розвиток української історичної науки в Україні та за її межами, історію Галицько-Волинської держави, українсько-польських стосунків (М. Кордуба), історію княжої доби та української Церкви (С. Томашівський).

Над питаннями розвитку церковних інститутів та українського права плідно працював М. Чубатий. Проблеми церковного життя досліджували о. Йосфат-Іван Скрутень, о. Теодосій-Теофіл Коструба, І. Огієнко. Останній доклав чимало зусиль для вивчення історії української лінгвістики та літературознавства [239, 78-88].

Варто підкреслити, що науковий доробок українознавців Галичини і західної еміграції міжвоєнних років містив чимало цінних розвідок з економічної та соціальної історії українських земель, політичної історії України різних періодів, історії української культури та українського національного відродження [107], [152], [180], [199]. Не прагнучи до нехайного розгляду всіх аспектів функціонування системи українознавчих студій за межами Наддніпрянщини, мусимо, однак, зауважити, що цей процес був детермінований не лише внутрішніми науковознавчими факторами, але й зовнішніми політичними обставинами. Друга світова війна спричинила докорінні зміни в існуванні української науки, завершивши, таким чином, цілий етап історії її становлення.

Отже, аналіз історичного контексту розвитку українознавства в міжвоєнний період дає підстави для таких узагальнень. По-перше, історичний компонент залишався домінуючим в українознавстві як в УСРР, так і в діаспорі. Різниця полягала лише в тому, що по мірі насадження тоталітарного режиму і згорання політики українізації в УСРР історична наука перетворювалась в ідеологічну служницю влади, втрачала своє наукове призначення, а на саме українознавство було накладено ідеологічне табу. Воно було вилучене з

навчальних планів системи освіти, а його наукові осередки та самі українознавці, насамперед М. Грушевський і його учні, піддавались гонінням та репресіям. Натомість, українознавці Західної України та еміграції значно збагатили історичну складову знань про Україну та українство. Вчені Львова, Українського вільного університету, Українських наукових інститутів у Берліні та Варшаві оприлюднили низку ґрунтовних праць з української історії, історіографії та державотворення, приступили до підготовки Енциклопедії українознавства. По-друге, велику шкоду історичному сегменту українознавства було завдано насадженням марксистської методології, партійно-класового підходу до історичного процесу, оцінки подій, явищ, фактів і персоналій, спотворенням дослідницьких методів, ігноруванням джерельної бази і надбань західної історіографії. Як наслідок, у суспільній свідомості населення УСРР сформувалася низка стереотипів щодо етногенезу українського народу, його визвольних змагань за національне визволення і власну державність. По-третє, осмислення суперечливих процесів у нагромадженні знань про Україну в міжвоєнний період переконливо доводить, що тільки демократичному суспільству забезпечується свобода наукової творчості, а державна підтримка наукових досліджень – важлива передумова розвитку українознавства як системи наукових знань і навчальної дисципліни.

2. 2. Особливості становлення методологічних засад історичної складової українознавства

Українознавство як комплексна система знань про Україну й українство виконує свої пізнавальні та світоглядні функції в умовах постійної зміни соціально-політичних та соціокультурних реалій. Ось чому проблема оновлення й удосконалення методологічної бази наукового пошуку є однією з ключових і в межах запропонованого дослідження ґрунтується на двох висхідних положеннях. По-перше, з огляду на інтегративний характер українознавчих студій, йдеться про місце принципів і методів історичної науки у загальній схемі вітчизняного інформаційного простору. По-друге, встановлення прийомів, способів і засобів пізнання, відповідних специфіці об'єкту дисертації, має базуватися на детальному вивченні попередніх форм, що розвивалися на теренах українознавства материкової України і в діаспорі.

На наш погляд, перш за все слід коротко зупинитися на сутності термінів “методологія” і “метод”. “Сучасна методологія, - пише відомий українознавець Я. Калакура, - ґрунтується на загальній теорії наукового пізнання, на здобутках досвіду і виступає як синтез теорії і практики наукового дослідження” [184, 22]. Структурним елементом методології є метод – конкретний прийом, спосіб пізнання, використаний за певними принципами (правилами) та за допомогою певних специфічних або технічних засобів.

Варто зазначити, що вирвані з контексту принципи й методи не несуть об'єктивної інформації про сутність наукових процесів у тому чи іншому часопросторовому зрізі. Лише взяті в сукупності, в органічній єдності з урахуванням соціальної детермінованості інтелектуально-духовної еволюції, вони перетворюються на методологічний інструментарій і визначають напрямки подальшого розвитку історичної думки. Саме цей момент підкреслював проф. Я. Калакура, стверджуючи, що більшість з існуючих правил наукового дослідження були опрацьовані ще задовго до зародження марксизму та його радянської версії. Проте комуністична система

ідеологізувала певні принципи [184, 22]. Зокрема – історизм, який розумівся радянськими вченими як засіб забезпечення історичної легітимності радянської дійсності і соціалістичного ладу [297, 32-35].

Проте історизм, поряд з принципами системності, інтегративності й науковості, являється одним із засадничих в методології українознавства [198, 19]. Своєю творчою діяльністю цей принцип утверджували такі видатні представники української духовної еліти, як М. Максимович, М. Костомаров, В. Антонович, М. Грушевський, І. Франко, І. Крип'якевич, В. Липинський, Д. Дорошенко тощо. Значення принципу історизму в системі українознавчих студій полягає в його універсальності. “Він зорієнтований не тільки на аналіз пізнання людського суспільства, а й процесів у розвитку природного середовища, які мають свою історію” [184, 23]. Дотримання цього принципу потребує усвідомлення динаміки явищ і процесів від первісних до модерних форм з урахуванням місця й часу в історичному просторі [125, 27]. Отже, відчуваємо нагальну необхідність дослідити здобутки вітчизняної науки в царині методології в межах, передбачених хронологічними рамками дисертації.

Розглядаючи особливості становлення методологічних засад українознавства міжвоєнного періоду, варто, насамперед, зосередитися на ситуації в Радянській Україні – епіцентрі подій, що так чи інакше визначали існування українознавчих центрів і в самій республіці, і на західноукраїнських землях, і в еміграції. Протягом двох зазначених десятиліть тут розгорталися два антагоністичні процеси: інерція української революції та наступ великодержавної реакції, що виявило себе в зародженні і згортанні плюралізму історичної думки під тиском наступу ідеологізованої модифікації марксизму. У цьому зв'язку не абиякий інтерес становить доля марксистської течії, яка витворювалася в українському і радянському варіантах. Взаємодія українського ґрунту і більшовицького режиму, що породила вказаний дуалізм, на рівні методології видається нам протистоянням різних типів мотивації науково-дослідної діяльності. Маємо на увазі пошук об'єктивної істини і маневри у руслі політичної кон'юнктури.

Основою всієї інфраструктури протегованого державою марксистського напрямку завжди залишався класовий підхід і матеріалістичне розуміння суспільних феноменів (тобто розвиток людства пов'язувався перш за все з розвитком продуктивних сил і виробничих відносин). Певні зміни відбувалися лише на рівні зміщення акцентів, майже не помітних для стороннього спостерігача, однак часто викликаних досить відчутними зрушеннями у сфері державного будівництва. За влучним визначенням діаспорного дослідника О. Горнового, йдеться про “натягування” марксизму до практичної політики під гаслом творчого “розвивання” марксизму в нових історичних умовах [130, 82].

Не зважаючи на практичне спрямування науково-дослідних зусиль початкового етапу радянської історіографії, питання методології вже тоді змогли зайняти своє місце у переліку поставлених перед науковцями завдань. Ці завдання були дуже актуальні для представників саме марксистського напрямку, оскільки вони мусіли, як говорив М. Яворський, створити принципово нову синтезу, або загальну схему, “щоб за нею інші вже потім розробляли окремі проблеми” [324, 208].

До слова, М. Яворський приділяв багато уваги питанням методології і в діахронічному, і в синхронічному аспектах. У ґрунтовній розвідці “Провідні думки в розвитку історичної науки” вчений аналізував європейський, російський й український досвід історичного пізнання. Авторське бачення проблеми полягало, у даному випадку, по-перше, у фіксуванні помітного європейського впливу на формування окремих течій вітчизняного наукового простору. По-друге, - у виявленні прикладних мотивів діяльності науковців у царині теорії суспільного розвитку й держави. Таким чином, концепція М. Грушевського щодо “демократично-бездержавного українського минулого” та ідея протиставлення громади державі, у трактуванні М. Яворського, являлася “виявом дрібнобуржуазної природи українського капіталізму в його боротьбі за політичне самовизначення” [323, 108].

В іншій праці історика, присвяченій аналізу тогочасної ситуації на українському ідейно-методологічному фронті, основним фігурантом виступало

щойно згадуване грушев'янство та, у якості опонента, – марксизм. М. Яворський наполягав на кризі першого та прогресі другого, а існування в республіці відразу кількох наукових осередків намагався пояснити з точки зору співвідношення елементів означених течій у кожному конкретному випадку. У цілому, з позиції дослідника, завдання вчених-марксистів полягало у виявленні у будь-якому часопросторовому розрізі рушійних сил історичного процесу. При цьому, за різних обставин, рольові акценти могли змінюватися при незмінному переліку діючих осіб, тобто – суспільних класів [324].

Вказане припущення, з одного боку, характеризувало М. Яворського як людину переважно академічних інтересів, з іншого – досить швидко перетворило його на об'єкт наукової, а згодом і політично критики. Так у п'ятому номері “Літопису революції” за 1930 р. вийшла стаття М. Рубача “Проти ревізії більшовицької схеми рушійних сил та характеру революції 1917 р. на Україні”. Розглядаючи зміст української революції “за Яворським”, М. Рубач обурено підкреслював “не-більшовицьке” розуміння опонентом сутності об'єкту. Адже у візії М. Яворського функцію гегемона повсталих мас у лютому 1917 р. виконувала місцева буржуазія. А під її керівництвом за свої кровні інтереси боролися українське селянство та національна інтелігенція. Звідси випливає, що з усього розмаїття питань, поставлених перед революцією, першочергового значення набувало національне питання в купі із споконвічним питанням про землю. “Отже, пролетаріят України залишився “на боці” од буржуазно-демократичної революції”. Бо національні проблеми були для нього “цілком незрозумілі”, а аграрні, “в розрізі селянських домагань”, не цікаві” [267, 15].

Такою позицією, що в умовах “ліквідації куркульства як класу” виглядала більш ніж не актуально, поважний академік відразу поставив себе “по інший бік” від науки. Закономірність, яку М. Яворський виявив для попередніх етапів розвитку історичної думки, тепер вдарила по ньому: метод історичного дослідження визначається існуючим чи бажаним способом організації державної влади. І доки держава, а, відповідно, й державна ідеологія,

прямуватиме у своєму розвитку до тоталітаризму, доти й офіційно затверджена методика вивчення минулого залишатиметься детектором лояльності.

Як видно з попереднього викладу, класовий підхід в купі з проблемою національного самовизначення створював безліч складних і навіть небезпечних питань. Тому М. Яворський був не останньою жертвою перманентної ревізії марксизму. Схожа доля спіткала, зокрема, М. Скрипника, щирого прихильника сталінських настанов творення “культури – національної формою і пролетарської суттю” [286, 22]. В певний час його звинуватили у невірному доборі вихідних положень теорії і практики радянського будівництва. Заперечення примату класової боротьби, перебільшення ваги національного питання комбінувалися у цих звинуваченнях з перекрученнями ленінського вчення про диктатуру пролетаріату, “а його теза про те, що диктатура пролетаріату – це панування двох класів, пролетаріату і селянства, “навіть заможного”, припускає існування і керівництво двох партій, відповідно до двох класів, ... припускає парламентаризм, буржуазну демократію, а це є заперечення диктатур пролетаріату” [281, 125].

У запропонованій цитаті привертає увагу не лише оригінальна інтерпретація функцій селянства у радянській класовій і політичній системі, але й спосіб ведення дискусій. Сутність способу полягала у критиці не так безпосередніх переконань чи позицій опонента, як їхніх можливих, доведених до крайнощів проекцій на перспективу. Застосування окресленої методи перетворилося на типову ознаку особливого виду літератури, яку можна визначити як полемічно-пропагандистську. Оформлення цієї категорії праць відбувалося одночасно з виокремленням напрямку спеціальних методологічних досліджень з паралельним вилученням з останніх національного аспекту.

Подальший розвиток історичної думки в кордонах радянської України проходив в умовах завершення процесу формування основних елементів державної інфраструктури СРСР. Вже в 1936 р. Й. Сталін заявив про “остаточну перемогу соціалізму у всіх сферах народного господарства” [174, 327] та перехід до планової економіки. Проте, кардинальні зрушення відбулися

не лише в економічній сфері. Їх відображенням у сфері ідейного і духовного виробництва стало запровадження монометодології під гаслом остаточної і безповоротної перемоги марксизму. Нижче буде проаналізовано особливості наукового життя в рамках марксистського методу та, одночасно, неможливість існування в зазначених рамках українознавства.

Найприкметнішою ознакою панування марксизму-ленінізму протягом всього радянського періоду вітчизняної історії залишалися посилання на твори основоположників наукового комунізму, як буцімто найбільш цінного і достовірного джерела та незмінного фундаменту всіх без винятку досліджень.

Іншим стандартом, обов'язковим для здійснення наукових проєктів, була абсолютизація класового підходу і, на цій підставі, заперечення об'єктивістського викладу подій, непримиренним противником якого був В. Ленін. Радянський історик, оцінюючи минуле, повинен був “прямо і відверто ставати на точку зору певної соціальної групи” [273, 18]. Таким чином, пошук об'єктивної істини перетворювався на дію, позбавлену сенсу як з точки зору принципової можливості, так і з позицій ідеологічної доцільності.

Звідси випливає наступна характеристика історичних студій “під советами”. Йдеться про входження радянської історіографії до розряду прикладних наук з низкою важливих ідеологічних функцій: “Історична наука завжди служила запитам сучасності. Пізнаючи минуле, людина краще орієнтується в сучасності, одержує можливість передбачати майбутнє. За своєю природою історична наука покликана обслуговувати актуальні потреби ідеологічного життя суспільства” [189, 5]. Отже, у контексті вимог радянської дійсності, соціальний детермінізм в розвитку історичної думки мав статус цілком прогресивного явища. Проте достатньо було прибрати термін “радянська”, і дослідження, побудовані за ідентичними принципами систематизації історичних фактів з позиції сучасних уявлення про те, що є бажаним з соціального погляду, відразу набували протилежного змісту [100, 46].

Подібне застосування подвійних стандартів змушує нас повернутися до проблеми монокультурної сутності марксизму-ленінізму, яка дозволяла ставити за межі науки все, що суперечило канонізованим принципам офіційної методології. “Не-марксистський” – значить “не-науковий”. У свою чергу, монополія марксистського методу на радянському інтелектуальному просторі нищила діалектику наукового розвитку. Ліквідація внутрішнього плюралізму сприяла активізації пошуку зовнішніх опонентів. Після знищення всіх так званих “ухилів”, у середині країни вісь боротьби перемістилася за кордон, спрямовуючись проти зарубіжних “буржуазно-націоналістичних” істориків. Іншими словами, присутність зовнішнього ворога виступала життєво необхідною умовою розвитку історичних дисциплін.

Важливо відзначити, що відчуття цієї необхідності яскраво виявило себе під час дискусії з приводу періодизації історії радянської історичної науки, яка розгорнулася на сторінках журналу “История СССР” під час хрущовської “відлиги”. Учасники обговорення неодноразово пропонували у якості основного критерію періодизації використати перманентне протистояння марксизму і буржуазних ідеологічних форм [225, 192-115].

Інтелектуальна еволюція у межах радянських кордонів відбувалася не так під впливом розв’язання наукових суперечок, як внаслідок партійно-державного втручання [317, 98]. Це перетворювало методологію гуманітарних досліджень на стійку комбінацію декларованої прихильності постулатам марксизму і майже не прихованої орієнтації на державно-національні інтереси Росії. За таких умов вивчення України як феномену в історичному часопросторовому вимірі було неможливим. Відповідно, неможливим був і розвиток українознавства.

Варто додати, що відмінності між методологічними засадами українознавства й радянської версії марксизму визначалися не тільки характером формування обох систем (під дією науковознавчих факторів чи державно-політичного замовлення). Необхідно враховувати також різні

джерела філософського підґрунтя та різні уявлення про об'єкт наукового пошуку.

Як зазначає переважна більшість сучасних дослідників, з кінця 1870-х до початку 1930-х рр. європейська, українська і російська історичні традиції розвивалися у більш-менш спільному руслі плюралістичних тенденцій, породжених співіснуванням позитивізму, марксизму і неокантіанства з помітним домінуванням позитивістського напрямку [297, 30]. Разом з тим, вже на початку ХХ ст. поступово зростає вплив неокантіанства, репрезентований, насамперед, розробками Баденської школи в галузі призначення філософії та теорії пізнання.

Лідери школи В. Віндельбанд і Г. Ріккерт розподіляли науки на природничі й суспільні, відмовляючи останнім в праві оперувати власними законами та обмежуючи їх функції вивченням індивідуальних фактів. “Наука в цілому, на думку неокантіанців, систематизує історію, але і спрощує її” [297, 31]. Таким чином, теорія пізнання Баденської школи повертала історії унікальність і, одночасно, протистояла проявам догматизму прихильників марксистської течії [295, 150]. Не випадково позиції неокантіанства були позитивно сприйняті багатьма істориками Росії й України.

Особливу увагу до концепцій неокантіанства серед вітчизняних науковців виявив М. Грушевський. Відомо, що призначення заснованого ним у Відні Українського соціологічного інституту полягало у поширенні ідей Еміля Дюркгейма, Л. Леві-Брюля, А. Берра, які мали вирішальний вплив на формування поглядів вченого [190, 5].

Основою історіософії М. Грушевського було усвідомлення внутрішньої необхідності й послідовності історичного процесу, певного ритму еволюції людства, забезпеченого конкуренцією індивідуалізму й класовості до колективізму і солідарності [227, 191-192]. Однак історик не сприймав фатальної невідворотності розвитку суспільних тенденцій у раз і назавжди визначеному напрямку. Як писав з цього приводу М. Яворський, мова йшла про обмеження історичних закономірностей “елементами іманентної доцільності й

моральності” в сукупності з факторами – біологічним, економічним та психологічним [323, 107]. А сам М. Грушевський підкреслював: “Я вірю в велику силу самовизначення колективної людини...” (Грушевський М. Наша політика. Львів, 1911) [102]. Психологізм, таким чином, виступав у концепції історика головною категорією соціального буття, не підпорядкованою дії економічних обставин. Через це він неодноразово ставав об’єктом жорстких критичних зауважень з боку істориків-марксистів: мовляв, М. Грушевський вважає історичний матеріалізм занадто вузькою, догматичною теорією, бо не розуміє діалектики взаємовідносин економічного базису й політичної надбудови [288, 29-30].

Доцільно також звернути увагу на різницю у трактуванні М. Грушевським і його опонентами з марксистського табору понять “нація” і “державна” (насамперед, тому, що ці поняття постійно перебували у центрі тогочасних наукових і, головне, ідеологічних суперечок). Якщо представники офіційної радянської історіографії розглядали націю як продукт певного етапу перманентного протистояння витворчих (за М. Яворським) сил і виробничих відносин і, тим самим, зводили її зі становища універсального фактору життя [105, 15], то розуміння сутності історичного процесу М. Грушевським змушувало вченого розглядати окреслений термін у зовсім іншій категоріальній системі.

Проаналізувавши велетенський архівний матеріал багатьох країн і століть, історик встановив ряд об’єктивних законів, які визначають існування нації, народу, етносу. Сучасний український політолог Д. Видрін назвав один з них законом суверенізації, підкріплюючи себе словами самого М. Грушевського: “Повна самостійність і незалежність являються послідовним логічним завершенням запитів національного розвитку і самовизначення будь-якої народності, що займає певну територію й володіє достатніми задатками (підставами) й енергією розвитку” (Грушевський М. Освобождение России и украинский вопрос. Петербург, 1903) [122].

При цьому механіка дії закону суверенізації запускається від поєднання трьох начал: народу, території, яку він населяє і культури, що є реалізацією взаємодії народу й території [108]. Отже, держава як суспільний феномен була для М. Грушевського результатом національного розвитку, у той час як марксистки вважали її формою класової боротьби, засобом влади панівних класів над пригнобленими. Політичний підтекст цього, здавалося б, історіософського диспуту проступав потужно й рельєфно, оскільки стосувався перспектив державного устрою України. З точки зору культурно-територіальної теорії найбільш адекватним способом політичної організації українства мала б стати суверенна держава. Натомість, позиціонування в якості основи історичного потоку класових протиріч забезпечувало легітимність входження українських земель до складу СРСР на принципах пролетарського інтернаціоналізму.

Від політичного аспекту проблеми потрібно повернутися до сфери методології, де протягом тривалого періоду вітчизняна наука балансувала на межі двох протилежних підходів. Одновимірність світогляду, заснованого на переважно класових міркуваннях, сприяла утвердженню в академічних колах УРСР доволі привабливих (з точки зору простоти й функціональності у використанні) схематизованих уявлень про діалектику історії. Головною діючою силою в такому випадку виступала система, у той час як історичні події, явища, процеси мали вигляд плоских відбитків на класовій площині.

Тріада “народ, територія, культура”, навпаки, змушувала історика розглядати суспільні феномени як індивідуальність і цілісність, не ставлячи під сумнів принцип детермінізму. Стадіально-формаційному розумінню сутності розвитку людства протистоїть, таким чином, концепція унікальних цивілізацій, інтегрованих в єдиному матеріальному й інформаційному просторі.

Сприйняття історії як лінійного сходження людства до єдиної мети чи як невпинного процесу зародження, становлення й занепаду окремих цивілізацій насправді є ознакою приналежності суб'єкта наукової діяльності до однієї з двох світових парадигм: модерну й постмодерну. Епоха модерну, стверджує

О. Гомотюк, – епоха Декарта – Канта – Гегеля – Маркса тривала протягом трьох століть і, зрештою вилилася в трагічне протистояння так званих “масових суспільств”, контрольованих тоталітарними режимами. Постмодерн виник як заперечення модерністського світогляду. Його становлення пов’язане з розвитком інформаційного суспільства у контексті поступової нейтралізації традиційних соціальних, релігійних і національних конфліктів [125, 17-18].

“У постмодерні не визнається монометодологія, а наголошується на поліметодології у дослідженні, відстоюється плюралізм і толерантність у ставленні до попередників, орієнтуючи на подолання тривалого домінування у філософському мисленні раціоналізму і монізму” [125, 18]. Таким чином, філософська система постмодерну являється органічною основою для методологічного зростання українознавства на сучасному етапі.

Потрібно підкреслити, що основою розвитку українознавчих студій міжвоєнних років був історизм, взятий у комплементарній єдності з принципами науковості, системності, гармонійного співвідношення об’єктивного і суб’єктивного, наступності й інтегративності знань. Прагнучи зміцнити позиції українознавства, академік М. Грушевський настійливо рекомендував молодим дослідникам історичного життя “повною мірою використовувати також можливості познайомитися з іншими сторонами цього життя в різних епохах, ... а також в методології і загальному соціологічному обґрунтуванні історії, ... познайомитися досить докладно і з історією техніки і продукції матеріальної культури, і з еволюцією думки і творчості, і з соціально-економічними, правовими і політичними формами, і з процесом національного самовизначення” [94, 384]. Однак утвердження радянської моделі державного управління наукою спричинило до трансформації системи методів історичного дослідження в руслі більшовизованого марксизму.

РОЗДІЛ III

Історичні засади інституціалізація українознавства у 1920-х рр.

3. 1. Осередки історичної науки як ключові чинники розвитку українознавства

Одним з найбільш несприятливих факторів, які визначали існування української історичної думки на теренах радянської держави, називають відсутність в СРСР інституту громадянства у європейському значенні слова [280, 20]. Адже без рівноправних та взаємовідповідальних стосунків держави і суспільства на базі плюралізму економічних і політичних сил не можливо уявити демократичних засад розвитку науки, в т.ч. й історичної. Проте у 1920-х рр. в УСРР простежувалося паралельне функціонування відразу кількох історичних течій, що, з одного боку, відображало демократичні тенденції доби, з іншого – позитивно впливало на розвиток системи знань про Україну й українство.

Слід одразу зазначити, що окреслений аспект уже неодноразово потрапляв у поле зору українських науковців. Однак, тут спостерігається певна диференціація: з одного боку, сучасна фахова література пропонує цілу низку ґрунтовних праць з різних питань еволюції українознавства, що так чи інакше торкаються проблем поліцентризму вітчизняної історіографії [125], [183], [198], [228]. З іншого – проводяться дослідження з історії наукових шкіл, створені на українознавчих засадах [118], [120], [254], [262]. У нашому дослідженні доречним видається здійснення своєрідного синтезу: виявлення українознавчого контексту діяльності осередків історичної науки, її наукових шкіл.

Необхідно, насамперед, визначити межі терміну “наукова школа”. В сучасній історичній науці під ним розуміють “неформальну групу дослідників на чолі з визнаним науковою громадськістю лідером... Об’єднує дослідників у школу прихильність до лідера, спільні чи подібні методичні засади дослідження, громадські та морально-етичні настанови і спільні позиції

порівняно з іншими школами” [120, 37-38]. Сучасники виділяли в історіографії 1920-х рр. школи М. Грушевського, Д. Багалія, М. Яворського і М. Слабченка, пов’язуючи їх становлення з науковою та суспільною активністю лідерів [119, 21]. Проте у контексті реалізації завдань дисертації варто звернутися до аспекту дещо складнішого, детермінованого цілим комплексом необхідних зв’язків між процесом становлення української історичної науки та об’єктивними соціально-економічними та ідеологічними факторам цього процесу.

На думку деяких зарубіжних та сучасних українських дослідників, після кардинальних зрушень у системі “держава - наука” не варто взагалі говорити про існування скільки-небудь помітного розмежування наукових течій за ознаками методології і методу. Не вважаючи окреслену позицію вичерпною, тим не менше, маємо визнати її відповідність певній кількості провідних тенденцій радянської доби. Наприклад, уже в першій збірці узагальнюючих праць з історії радянської історичної науки “Двадцать пять лет исторической науки в СССР” (М-Л, 1942) член-кореспондент АН СРСР Г. Панкратова у доволі різкій формі висловлювалася про т. зв. “школу Покровського” [243, 13]. У даному випадку маємо справу не з окремим фактом критичного ставлення до концептуальних викладів окремого історика, а з принципом, міцно закріпленим в радянській історіографічній традиції завдяки монополії класового підходу та унітарному державному устрою СРСР.

Деякий час та роль, яку в масштабах Союзу відіграв М. Покровський, в Україні відводилася, по-перше, М. Грушевському, по-друге, М. Яворському. Як і у випадку з автором “Исторической науки и борьбы классов”, перемога над їхніми концепціями вважалася ліквідацією основної перешкоди на шляху подальшого поступу вітчизняної науки [129], [226], [240], [288], [242]. Однак, у період хрущовської “відлиги”, на хвилі посилення інтересу до історіографічних досліджень радянського періоду, ситуація докорінно змінилася: М. Покровського та його “школу” було реабілітовано [234]. Натомість, ставлення до М. Грушевського і М. Яворського залишилося незмінним, не зважаючи на те, що останній, так само як і М. Покровський (а також

М. Скрипник, В. Затонський та ін.), належав до офіційного марксистського напрямку. На нашу думку, тут слід говорити про дві обставини: з одного боку, у випадку з М. Покровським мова, швидше за все, йшла про усунення наступним державним лідером залишків “культу” попереднього. У цьому контексті поновлення правоздатності творчого доробку наукових і державних діячів виглядає лише як спроба представників влади відмежуватися від акцій сталінської епохи, хоча й не без участі здорового глузду та об’єктивного погляду на вітчизняний історіографічний процес. З іншого – слід погодитися з О. Гомотюк, яка розрізняє в марксистському напрямі 1920-х рр. два відгалуження: радянський та український, репрезентований М. Яворським. “Варто наголосити, - стверджує дослідниця, - що в діяльності М. Грушевського і М. Яворського як істориків було більше об’єднуючих чинників” [125, 387]. Отже, є всі підстави зараховувати школу М. Яворського до числа наукових осередків національно-державної орієнтації, але марксистського (націонал-комуністичного) спрямування.

Виходячи з ідентичності тоталітарних нахилів радянської держави і марксистсько-ленінської історичної науки, доцільно припустити схильність обох фігурантів до повної дискредитації та наступної ліквідації опонента. Маємо на увазі сукупність диференційованих від державного курсу політичних течій (потенційно – підстави громадянського суспільства) та немарксистських наукових спільнот. У термінології критичних виступів початку 30-х років це мало такий вигляд: “Сучасний період соціалістичног будівництва, період розгорнутого соціалістичного наступу всім фронтом – є період загострення класової боротьби. Суть цієї боротьби на ідеологічному фронті взагалі, історичному – зокрема, полягає в розгорнутому наступі марксо-ленінської теорії проти класово-ворожих пролетаріатові ідеології й остаточному подоланні всіляких антимарксистських антиленінських теорій і ухилів” [96, 297]. Радянські науковці, заангажовані необхідністю підтримувати чинний державний устрій, мали за єдиний можливий об’єкт дослідження офіційну марксистську течію. “Школам” також залишалося місце на сторінках

історіографічних розвідок – у якості приводу для полемічних вставок та написання специфічного виду праць, спрямованих проти ворожих теорій у межах Радянської України та за її кордонами.

Власне, розвиток українських історичних студій після встановлення радянської влади надовго залишався в епіцентрі протистояння двох гілок вітчизняної історіографії. Різниця полягала не тільки у поглядах щодо бажаного результату (обмеження всієї історичної галузі марксизмом-ленінізмом – розвиток історичної науки на основі плюралізму наукової думки та пріоритету науковознавчих факторів у становленні інтелектуального простору), але й стосовно принципів, які визначатимуть напрямок і характер вказаного процесу. Якщо для вчених з УСРР це був керований партією і державою рух до найдосконалішої форми наукової організації, то їх зарубіжні опоненти бачили, насамперед, еволюційний природний шлях української науки, спотворений зовнішнім втручанням. Тому “школи” потрапляють у поле зору вчених в еміграції як найбільш адекватне відображення демократичних тенденцій доби.

Піонерами у вивченні окресленого питання називають О. Оглоблина та Л. Винара [202, 58]. Так Л. Винар дає, з точки зору сучасних науковців, найбільш вичерпну дефініцію терміну “історична школа”, що включає не лише засновника і керівника пошукової роботи та його послідовників, але й наявність певної організаційної структури і періодичних видань, спільної концептуальної і методологічної бази, специфічної історичної тематики тощо [115, 117-118]. За версією, що утвердилася у вітчизняній історіографічній традиції, початок становлення системи українських наукових осередків було покладено заснуванням Київської школи професора В. Антоновича. Серед його учнів найталановитішим виявився М. Грушевський, чий вплив на формування українознавства на Великій Україні, в Галичині та в діаспорі не викликає жодного сумніву. Слід підкреслити, що навіть ті історики, які за часів академічної праці в УРСР зараховували себе до конкуруючого з “грушев’янцями” табору, виїхавши за кордон, виказували повну лояльність до наукового спадку їх лідера [237, 19]. Таким чином, своєрідна монополія

М. Грушевського на весь немарксистський науковий світ спиралася, на наш погляд, на критерії приналежності дещо відмінні від класичного визначення історичної школи. Наприклад, О. Домбровський наполягає не на “генеалогічному” чи “методологічному”, а швидше – історіографічно-ідеологічному аспекті [146, 80].

Варто, однак, зауважити, що досягнути повною мірою доробок закордонних українських вчених у дослідженні проблеми розвитку українознавчих осередків у міжвоєнні роки, можна лише з урахуванням основного вектора історіографічних студій в еміграції. Йдеться про феномен радянської (совєтської) історіографії, який став об’єктом пошуку для багатьох провідних наукових діячів [208], [209], [237], [251]. У їхній інтерпретації вказаний феномен далеко виходив за межі науковознавчої сфери, подекуди набуваючи помітного національно-ідеологічного забарвлення у контексті теорії III Риму, месіанства та російського коріння більшовизму. Насправді тут спостерігається момент переносу політичного протистояння в інтересах дійсного чи бажаного державного устрою на уявлення про еволюцію української історичної думки. У результаті суб’єктами науково-освітнього процесу виступають дві відносно однорідні субстанції: національна і радянська традиції вітчизняної історіографії.

Не зважаючи на об’єктивну зумовленість вказаного підходу, він поділяється далеко не всіма дослідниками. Зокрема, А. Портнов ставить під сумнів доцільність тотального використання терміну “радянська історіографія”, вважаючи її швидше “підрадянською”. На думку історика, обґрунтовано поєднувати усі історичні праці, друковані протягом 1917 – 1991 рр. у межах окресленого явища можна лише за методологічним критерієм (і то без урахування періодичних змін у структурі самої марксистсько-ленінської методології) [254]. Натомість, існують інші критерії, що дають підстави говорити про наявність елементів диференціації за ознакою тематики досліджень та вирішення окремих (як правило ідеологічно нейтральних) питань.

Про наявність саме такої диференціації в історичному середовищі писав академік В. Пічета у статті, вміщеній у щойно згадуваній збірці “Двадцать пять лет исторической науки в СССР”. В. Пічета не тільки виділяє декілька напрямків пошукової праці, але й порівнює дослідників однієї проблеми за ступінню відповідності принципів їх роботи марксистсько-ленінській методології. З методологічних же, точніше – ідеологічних позицій автор розглядає також відсутність спеціальних розвідок з питань розкладу феодалізму, реформи 1861 р. та селянських рухів, пояснюючи даний факт схильністю “буржуазних” та “націонал-демократичних” істориків замовчувати класову боротьбу в українському суспільстві [247, 175].

Власне, тематика досліджень, попри видимий статус нейтральної інформації, для уважного спостерігача може виявитися тим фрагментом, за яким іноді вдається відновити всю сукупність зв'язків у системі “наука-держава-суспільство”. Досить показовою у цьому відношенні є ситуація навколо перейменування й реорганізації науково-дослідних кафедр. Початком різких змін у структурі історичних закладів послугувала ініціатива новобраних академіків М. Яворського, М. Слабченка та академіка Д. Багалія з приводу встановлення спеціалізації кафедр історії України за марксистською термінологією. В результаті чого плани занять кафедр жорстко підпорядковувалися заданим хронологічним межам (хоча за академіками й залишалося право самостійно вибирати теми власних занять) [70, 274].

Об'єктивно запропонована реформа була спрямована проти М. Грушевського та його школи, оскільки її наслідком стало закриття ряду комісій в установах М. Грушевського під приводом їх перерозподілу за новою періодизацією між установами Д. Багалія, Д. Яворського, М. Слабченка та М. Яворського [162, 154-155]. Однак, поглянувши на проблему ширше, не важко прослідкувати загальний антиукраїнознавчий зміст вказаної акції.

Йшлося про те, що розбудова історичних установ за проектом М. Грушевського мала на меті підпорядкування їхньої організаційної структури вимогам цивілізаційного підходу, де головним чинником виступав

територіально-географічний фактор [115, 135-136]. Історичні дослідження, на думку історика, мали охопити всі українські землі у пошуках відповіді на запитання: “Як формувалися економічні і культурні центри і ставали соціально і політично правлячими центрами? В які відносини вони ставали між собою і до інших аналогічних, чи слабших осередків сусідніх районів...? Як великі колонізаційні хвилі, що переходили через нашу Україну, захоплювали в свою орбіту той чи інший район; яку участь він сам чи його центри брали в процесі концентраційнім,... а в якій мірі сей район виявляв тенденції центробіжні, ...” [62, 296-297]. Іншими словами, утворені за ініціативою М. Грушевського порайонні комісії повинні були “розвивати досліди тих історично даних районів, з яких складалася українська земля в минулому і дає їх відчувати в сучасному” [55, арк. 5].

Отже, справа була не в термінології і не в хронологічних межах, а в зміні загальної парадигми історичних студій: від дослідження історії людства як зародження, розвитку і взаємодії цивілізацій до вивчення лінійного чергування соціально-економічних формацій. При цьому на момент загострення конфлікту між вказаними історіософськими системами, втіленими в українознавчому й марксистсько-ленінському підходах, поміж українських вчених існувала конфронтація іншого роду, яку С. Водотика визначив як різне бачення шляхів координації національно-культурного процесу. “Цей суб’єктивний чинник, – підкреслює історик, – далеко не завжди сприяв реалізації об’єктивного потенціалу взаємодії. Цьому “сприяли” різні суспільно-політичні погляди лідерів, їх особисті амбіції” [120, 39]. Радянське керівництво вдало використовувало ці амбіції [72, 311-312], [81, 531-532], [83, 473-475], [110], [112] у своїх намірах запровадити повний контроль над гуманітарним сектором [86, 130] що підтвердив наступний перебіг подій. Опоненти М. Грушевського зазнали утисків і репресій [85, 151], а українознавство опинилося за межами УСРР/УРСР в еміграції [312, 256].

Та при всіх наявних непорозуміннях у стосунках історичних шкіл переважали інтереси науки, усвідомлення необхідності сприяти українізації і,

на її основі, – розвивати й збагачувати систему знань про Україну та українство. Характерно, що за радянських часів вивчення окресленого процесу проходило під виглядом досліджень організації, пошукової діяльності та реформування наукових установ, насамперед – науково-дослідних кафедр. Таким чином, найпершим осередком українознавства в історіографічній літературі вказаного періоду вважається кафедра Д. Яворницького, офіційно заснована в Катеринославі 1 січня 1921 р. [1, арк. 17]. Спочатку кафедра складалася з 2-х секцій: 1) археології, етнографії та історичної географії України та історії Запоріжжя, очолювана проф. Д. Яворницьким; 2) економічної й соціальної історії, очолювана проф. М. Злотніковим [95, 362-363]. Пізніше, у 1925 р. структуру кафедри доповнила секція загальної історії під керівництвом проф. М. Бречкевича. Діяльність працівників кафедри була спрямована на розвиток українознавства насамперед як комплексних студій з історії місцевого краю, починаючи із складання археологічної карти Катеринославщини, опису пам'яток матеріальної культури Запоріжжя, збирання етнографічного матеріалу, закінчуючи дослідженнями господарських та правових аспектів, суспільно-політичних рухів, історії літератури й мови та спробами досягнути місце українства у світовій історії [66, 168-172].

Наступна науково-дослідна структура, яка теж асоціюється з українознавством, це кафедра історії української культури проф. Д. Багалія, утворена в Харкові у жовтні 1921 р. При цьому витoki заснування харківської школи слід шукати у дореволюційній добі. “У 1880-1917 рр., – пише С. Водотика, – під проводом Д. Багалія склався колектив істориків-українознавців, які досліджували історію Слобожанщини і Лівобережжя: визначилися історіософські засади їх творчості, утворилась система та принципи видавничої діяльності” [120, 28]. Кафедра складалась з чотирьох секцій: історії України (очолював проф. Д. Багалій); історії Росії (очолював проф. В. Веретенніков); історії українського права (очолював проф. М. Максимейко); етнології та краєзнавства (очолював проф. М. Ветухов) [60, 166-167]. Наукові здобутки харківської асоціації поширювалися через низку

періодичних видань - “Наукові записки науково-дослідної кафедри української культури” та “Науковий збірник Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури”. Крім того, у 1925-1931 рр. за редакцією Д. Багалія виходив журнал “Архівна справа” – орган Центрального архівного управління УСРР [228, 191].

Про ефективність роботи школи не в останню чергу свідчила й позитивна кадрова динаміка: протягом 1920-х рр. кількість її співробітників зростає з 10-15 до приблизно 40 чоловік. Поряд з представниками старої формації – Д. Багалієм, М. Сумцовим, М. Максимейком, В. Барвінським, В. Веретенниковим, О. Федоровським, Є. Івановим, плідно працювало середнє покоління дослідників – Н. Мірза-Авакянц, М. Горбань, А. Ковалівський, А. Козаченко, М. Редін, а також сформувалася плеяда молодих талановитих істориків – Р. Данківська, В. Пилипенко, О. Назарець та ін. [120, 30-31].

Однак, не зважаючи на сталі традиції, в роботі кафедри поступово намітився ряд тенденцій, несприятливих для розвитку української науки через так званий соціально-економічний підхід. З 1928 – 1929 рр. профілюючою тематикою секції історії України стало XIX ст. Студіювалися питання розкладу феодалізму, форми землеволодіння, складання капіталістичних відносин у промисловості та сільському господарстві, селянський рух напередодні та після реформи 1906 р. [194, 38]. Паралельно вивчалися документи з історії козацтва Лівобережної України XVIII ст. та визвольної війни 1648 – 1654 рр. Процес перерозподілу тематичних акцентів супроводжувався різким посиленням марксистської орієнтації історичних розвідок, що сьогодні дає привід говорити про відхід Д. Багалія та його послідовників від принципів українознавства в умовах тотального наступу держави на всі сфери суспільного життя [58, арк. 1-2].

Вказана трансформація свого часу отримала в цілому позитивну оцінку радянських академічних кіл. Наприклад, академік В. Пічета назвав харківську школу “известным исключением” серед немарксистських осередків саме через посилену увагу до тем, офіційно визначених як актуальні [247, 175]. При цьому

і в радянських, і в українських фахових виданнях існує чимало зауважень з приводу методологічної непослідовності Д. Багалія. Якщо з точки зору сучасних дослідників, вчений занадто відверто став на позиції формаційного підходу та класового трактування історичних подій, то попередники інкримінували йому нездатність подолати свої буржуазні концепції та повністю перебудуватися у світлі марксистсько-ленінських настанов [222, 35].

Варто додати, що серед усього розмаїття течій і напрямів, які репрезентували українознавство 20-х – 30-х рр. XX ст., лише харківський центр Д. Багалія та київський – М. Грушевського змогли впритул наблизитися до рівня історичної школи. Це дозволяє говорити про їх вирішальне значення для формування вітчизняного інтелектуального простору міжвоєнної доби. Побічним доказом на користь існування двох координаційних пунктів в українському науковому середовищі (при безумовному лідерстві Києва) може слугувати перманентне протиставлення М. Грушевського і Д. Багалія в радянських історіографічних публікаціях. Звичайно, предметом протиставлення тут були стосунки обох науковців з марксизмом.

У цьому контексті альтернатива “Багалій-Грушевський” набуває характеру певної циклічності, заснованої на періодичній зміні підходів до виявлення спільного і відмінного у діяльності видатних українських науковців. У документах, датованих 1929 р., і Д. Багалій, і М. Грушевський були зараховані до складу єдиної школи буржуазних істориків, чії концепції потребували негайної і систематичної відсічі. Згодом дві гілки української історіографії поділили між собою цей феномен: М. Грушевський став символом незалежної історичної думки в еміграції, Д. Багалій – достойним представником радянської науки в УРСР.

Нарешті, на початку 90-х рр. XX ст. тенденція до наголошення об’єднуючих елементів знову поволі вийшла на передній план. Сучасні дослідники підкреслюють, насамперед, єдність наукового доробку М. Грушевського і Д. Багалія через належність до демократично-народницької традиції В. Антоновича. Варто додати, що на існуванні цієї єдності наполягав

сам Д. Багалій, вважаючи власні “Нариси української історіографії” історіографічним доповненням “Історії України-Руси” М. Грушевського [103, 58]. Одночасно, як стверджує А. Процик, “У пізніших своїх творах Багалій підчеркує економічний фактор; Грушевський знову політичний – зовнішній... Багалій, історик-еволюціоніст, зберіг строгу аполітичність навіть у найбільш політично бурхливій добі; Грушевський з свого боку кидається у вир революційних подій: крок, який повністю збігається з його світоглядом” [262, 185].

Щодо останнього зауваження, то, на наш погляд, воно потребує деяких роз’яснень. І вітчизняні, і зарубіжні історики, розглядаючи проблеми взаємодії наукової і політичної сфер у Радянському Союзі, одностайно наголошували на неоформленій організаційно опозиції, яку складали наукові школи 20-х рр. ХХ ст. відносно державного втручання. Її ідейну основу становила концепція історії України-Руси академіка М. Грушевського, що був не лише видатним науковцем, а й помітною фігурою суспільно-політичного життя України кінця ХІХ – початку ХХ ст. Авторитет М. Грушевського, таким чином, пояснюється унікальною комбінацією історика і політика та ідеальною співзвучністю цієї комбінації сутності українського наукового процесу. Адже в умовах імперського оточення українознавство традиційно виконувало, окрім гносеологічної, ще й націотворчі та державотворчі функції.

Повернувшись з еміграції, М. Грушевський “з великою енергією взявся за організацію історичного дослідження України” на базі Історично-філологічного Відділу ВУАН [54, арк. 8]. За досить короткий час Київський осередок перетворився на потужну корпорацію, що складалася з 18 установ та об’єднувала більше сотні істориків [185, 264]. Слід додати, що гармонійне поєднання пошукової та педагогічної діяльності школи М. Грушевського створило умови для появи цілої когорти молодих українознавців, серед яких – О. Баранович, С. Шамрай, Т. Ткаченко, В. Юркевич та ін. Особливою турботою вченого була популяризація історичних знань. За його безпосередньої участі готувалися до друку і побачили світ такі видання, як “За сто літ”, “Наукові

збірники”, “Студії з історії України”, “Первісне громадянство та його пережитки на Україні”. загальноукраїнським часописом наукового українознавства став відновлений журнал “Україна” (1924 – 1930 рр.). Оpubліковані тут матеріали різко контрастували з марксистською періодикою [164, 18], що згодом було розцінено як небажання кафедри вивчати актуальні проблеми соціалістичного будівництва [42, арк. 2-4].

Дійсно, у царині наукової діяльності члени кафедри майже не торкалися радянської доби. Натомість, своїм головним завданням вони вважали вивчення соціально-економічних і пов’язаних з ними культурних і політичних процесів в Україні протягом останніх трьох століть [204, 97]. Відомий українознавець Я. Калакура виділяє у роботі Історичної секції такі напрями: а) *Україна у міжнародних відносинах*, зосереджений на встановленні місця й ролі українства у світі, в Європі та серед слов’янських народів; б) *Економічні проблеми історії України*, сконцентрований на дослідженнях соціально-економічних явищ на основі залучення широкого кола архівних джерел; в) *Історія освіти і книгодрукування*, в межах котрого було опрацьовано понад 3700 стародруків [185, 267] .

Звичайно, головною справою життя М. Грушевського залишалося видання “Історії української літератури” та “Історії України-Руси”. Два останні томи великої фундаментальної праці “Історії України-Руси”, опубліковані у трьох книгах (т.9 ч. I – у 1928 р.; т.9 ч. II – у 1931 р.; т. 10 – у 1936 р.), були присвячені подіям козаччини 1651-57 рр. та 1657-58 рр. і отримали найвищу оцінку навіть з вуст ідейних опонентів ученого. Так автор “Записки про вчені праці проф. М. Грушевського” (у зв’язку з висуненням його кандидатури на обрання дійсним членом АН СРСР [84, 110]) М. Яворський назвав ці праці синтезом всієї попередньої історичної думки в Україні, а самого М. Грушевського – першим істориком України, “який дав у своїх дослідженнях не тільки повну фактичну картину епохи, але й вичерпав критично всі джерела з цієї картини” [274, 118].

Варто зазначити, що епоха козацько-гетьманської держави XVII – XVIII ст. певний час перебувала у центрі уваги майже всіх історичних осередків. “Це була, - за влучним визначенням В. Масненка, - своєрідна “мода” у позитивному значенні слова, яка була цілком природною у суспільстві, що щойно намагалося реалізувати модерний проект творення держави” [228, 272]. Не випадково (дослідник спирається на авторитетну думку О. Оглобина) теми визвольної війни під проводом Б. Хмельницького та Гетьманщини стали провідними у науковій творчості і київської школи М. Грушевського, і харківської школи Д. Багалія, і одеської школи М. Слабченка, і київської історично-юридичної школи М. Василенка тощо. По-суті, ми спостерігаємо відображення у сфері наукових інтересів явище, яке Я. Калакура назвав інерцією української революції, а В. Масненко – реакцією на недавні спроби реалізувати модерний проект державотворення. Отже, є підстави говорити про причетність перерахованих центрів до зародження державницького напрямку в межах вітчизняної історіографії 20-х рр. XX ст. На жаль, саме ця обставина перетворювала українські історичні школи на адекватного опонента російської великодержавної ідеї, а відтак – на об’єкт переслідувань, значно жорсткіших за будь-яку наукову полеміку.

Крім вирішального впливу на формування загального руслу національного історіографічного потоку, діяльність М. Грушевського послугувала також потужним каталізатором перетворення цього потоку на процес, що охопив всі українські землі та сприяв утворенню єдиного науково-інформаційного простору. Йдеться, насамперед про роботу Комісії Західної України ВУАН, організованої з ініціативи вченого у контексті порайонного дослідження історії України. Серед особливо поважних здобутків функціонування Комісії необхідно відзначити обрання до Президії акад. К. Студинського – голову НТШ у Львові, за участю якого було розпочато комплектування низки українських наукових видань. Святкування ювілейних дат М. Драгоманова й І. Франка дали поштовх до перших координованих

творчих проєктів львівських і київських дослідників, надрукованих у спеціальних випусках часопису “Україна”.

В цілому співробітники Комісії використовували різні нагоди – ювілеї, правописні конференції тощо для збільшення кількості візитів західноукраїнських вчених до Києва. Наприклад, навесні 1927 р. були організовані прилюдні доповіді акад. К. Студинського про галицьке наукове життя, проф. І. Свенціцького про стародавнє галицьке мистецтво, проф. В. Сімовича про життя Буковини.

Слід додати, що з 1927 р. Комісія активно налагоджувала зв'язки з науковцями Закарпатської України: через Празьке Представництво розпочався обмін цінними матеріалами. Також було поставлене завдання перейти до безпосередніх контактів як із Закарпаттям, так і з іншими західноукраїнськими землями [56, арк. 2-4].

Однак, тут виникли серйозні перешкоди, які мали по суті політичний характер. У 1929 р. Комісія дослідження Західної України приступила до підготовки порайонного збірника, присвяченого Галичині, Холмщині, Буковині і Закарпаттю. У процесі переговорів щодо формування колективу співробітників виявилось, що одержати роботи від місцевих дослідників просто неможливо: люди, зайняті на будь-яких посадах, відмовлялися подавати статті до Києва, не те що під власними іменами, але й навіть під псевдонімами. У Галичині, хоча і не було подібних абсолютних заборон, писати про соціальні, національні і навіть економічні проблеми сьогодення було досить складно.

Проте, не зважаючи на досить несприятливі обставини, робота над збірником тривала. До кола авторів увійшли такі відомі науковці, як М. Кордуба, І. Крип'якевич, С. Рудницький, В. Січинський, К. Студинський, В. Щурат та ін. Продовжувалося видання “Матеріалів до культурної і громадської історії Західної України”. Акад. К. Студинський приступив до друку збірки листів галицьких і східноукраїнських діячів 1860 – 1870 рр. у справі галицьких взаємин тощо [52, арк. 11-13].

Завершуючи дослідження розвитку українознавства в історичних осередках УСРР в межах завдань дисертації, згадаємо діяльність науково-дослідних кафедр у Ніжині та Кам'янці-Подільському. Основний доробок у царині історичних студій ніжинської кафедри стосувався, по-перше, соціально-економічної історії України (керівник напрямку – проф. Г. Максимович) і, по-друге, історії Чернігівщини (керівник – проф. М. Бережков) [2, арк. 3]. Співробітники науково-дослідної кафедри в Кам'янці-Подільському опікувалися проблемами історії та економіки Поділля. Зокрема, проф. Є. Сташевський займався історією соціально-економічних відносин селянства у XVIII і XIX ст., проф. П. Клименко вивчав історію міст і міського населення подільського регіону, проф. П. Клепатський досліджував джерела з історії України: “Літопис Величка”, польські хроніки, козацькі літописи, іноземні матеріали про Б. Хмельницького [88, 172-177].

Проте згодом тематичне спрямування роботи кафедр зазнало змін. У Кам'янці-Подільському з 1924 р. починають запроваджуватися переважно колективні проекти – “Історичне, політичне, соціально-економічне та культурно-освітнє життя Кам'янця й Кам'янецької округи в XX ст.”, “Класова боротьба на Поділлі в першій половині XIX ст. Та її виразник У. Кармелюк”. У Ніжині з 1929 – 1930 рр. особливу увагу секцій української й російської історії привертали дослідження революційних рухів, джерелознавства та актуальних проблем сучасності [195].

Окреслена трансформація збіглась у часі з цілою низкою перетворень, котрі у сучасній історіографії інтерпретуються як поетапне згортання українознавства. Насамперед це стосується ліквідації неонародницької школи М. Грушевського. Похід радянської влади проти видатного історика почався ще у середині 20-х рр. XX ст., але особливого розмаху набув після інсценованого у 1929 р. процесу “СВУ”, пройшовши стадії організаційно-структурного зламу, ідеологічного погрому і, нарешті, фізичного нищення [32, арк. 10]. У кінці грудня 1928 р. – на початку січня 1929 р. у Москві відбулася Перша всесоюзна конференція істориків-марксистів, під час якої, несподівано для себе, об'єктом

жорстоких випадів став М. Яворського [40, арк. 1]. Звинувачення у немарксистських поглядах на історію України закінчилися ув'язненням і розстрілом академіка [165]. Одночасно розгорнулася нищівна критика праць Д. Багалія, М. Слабченка, О. Оглоблина. Переслідування українських вчених, що досягли апогею у 1933 р. (рік самогубства М. Скрипника), супроводжувалися кардинальною структурною реорганізацією. “Протягом першої половини 30-х років, – пише О.Оглоблін, – історичні підрозділи Академії наук України було ліквідовано. Академію ж було перейменовано на Академію наук Української РСР. Науково-дослідні кафедри (в Одесі, Дніпропетровську, Києві та Ніжині) та інститути (зокрема, інститут Багалія у Харкові) було закрито” [239, 63]. В умовах репресій та перманентних реформ видавнича діяльність установ історичного профілю практично припинилася [48, арк. 11-12], і була поновлена лише у 1936 р. (у зв'язку із створенням Інституту історії України АН УРСР). Все це давало підстави виділити 30-і рр. ХХ ст. в окремий етап, “коли внаслідок урядового погрому й терору не стало української й не постало ще совєтської історіографії” [237, 6].

Відновлення історичних студій у 1936 р. відбувалося, на думку іншого відомого історика в еміграції Б. Крупницького, під знаком двох поєднаних між собою, подій. З одного боку, мова йде про прийняття нової союзної конституції, що закріплювала унітарний державний устрій СРСР. З іншого, - у 1936 р. стартувала масштабна кампанія проти школи “вчасно” померлого (1932 р.) М. Покровського. І у першому, і у другому випадку основною причиною зрушень стали “зміцнілі націоналістичні тенденції совєтської Росії”. Щодо завдань, поставлених перед історичною наукою в Україні, то після засудження М. Яворського, автора єдиного підручника, допущеного до використання, виникла нагальна потреба створення нового навчального курсу української історії “на підставі нових інструкцій і то в найскоріший термін” [208, 36]. Таким чином, у 1939 – 1940 рр. під патронатом новоствореного Інституту історії вийшла серія монографій під спільною назвою “Нариси історії України” [139], [140], [245], [325].

Те, що відрізняло “Нариси” від історичних досліджень українського ренесансу, стосується не лише монопольного становища марксистського напряму та зміни тематичних пріоритетів (основна увага представників наукового українознавства, як підкреслювалося вище, була прикута до історії гетьманату, лівобережної козацької державності XVII-XVIII ст. при відсутності ґрунтовних розвідок з історії київської та русько-литовської доби). Якщо у 20-і рр. XX ст. на фоні боротьби з епохою російського царизму допускалися акценти, які робили український історичний процес унікальним і незалежним, то у кінці 30-х рр. XX ст. вже перемогла тенденція “по можливості тісніше зв’язати історію України з історією Росії” [208, 36], що, не в останню чергу, досягалося шляхом наголошення на соціальній і національній диференціації у стосунках українців із західноєвропейськими народами [104, 76].

Порівнюючи ситуацію, що складалася навколо осередків історичної науки в радянській Україні та за її межами, сучасні дослідники підкреслюють, що дві гілки української історіографії не тільки вибудовували власні системи ідеологічних і методологічних орієнтирів, не тільки по різному визначали мету й напрями наукових змагань, але й мали різні шляхи для їх реалізації. Радянська історична наука набула централізованого уніфікованого характеру та розвивалася на базі офіційної ідеології у підвладних і контрольованих владою академічних установах. Натомість учені в еміграції з об’єктивних причин мали змогу спиратися на приватну ініціативу та власні наукові інтереси [190, 82].

Вказана диференціація зумовлювала специфіку підходів до співвідношення прикладних, продиктованих політичною кон’юктурою, й академічних, продиктованих пошуком об’єктивної істини, мотивів інституційного оформлення українознавства. В умовах функціонування радянської моделі “держава – наука” мало не єдиним замовником і споживачем наукового продукту виступала держава та її освітньо-пропагандистські структури. В діаспорі на перший план виступали інші чинники. Зокрема, не зважаючи на причетність майже всієї наукової еміграції міжвоєнного періоду до подій 1917 – 1921 рр., перша українська закордонна установа – Український

соціологічний інститут (УСІ) (1919 р.) задумувалася М. Грушевським як заклад, “який водночас не був би ані опозиційним центром, спрямованим проти Радянської України, ані апологетичним осередком більшовицького уряду за рубежем [255, 28]. Тобто ідейна основа діяльності Інституту уявлялася його фундатору як примат наукових цінностей над міркуваннями політичної доцільності. Зауважимо – це становило повну протилежність постановці питання в країні диктатури пролетаріату: історична закономірність, встановлена І. Лисяком-Рудницьким, необхідно привела суспільство, позбавлене свободи до “ідеологізації політики і рівночасно до політизації культури й духовного життя” [218, 19].

Власне, ситуацію навколо структурного становлення вітчизняних історичних досліджень можна розглядати також з позиції рушійних сил і кінцевої мети самого процесу. Якщо в УСРР/УРСР держава формувала науку і її інститути “зверху”, то за радянським кордоном українознавчі центри створювались як автентична природна форма існування української наукової думки, що згодом перетворилася на один зважливих факторів національно-державного відродження. Можна погодитися з висновками Ом. Пріцака, який, наприклад, вважав утворення Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові епохальною подією духовного життя України кінця XIX ст. Адже, на глибоке переконання історика, мова йшла про націоналізацію передової на той час київської науки у сфері гуманітарних, насамперед – історичних, дисциплін [260, 151].

Засноване патріотичними силами в Австрії за підтримки народовців Наддніпрянщини [214, 5-6], в часи Української держави, НТШ відіграло важливу роль у формуванні кадрового потенціалу щойно створеної Української Академії наук [178, 34], а в 20-х рр. XX ст. опинилося у полі тяжіння ВУАН та її історичної секції, очолюваної М. Грушевським. Як зазначалося вище, для спрямування зусиль істориків по різні боки від радянського кордону на вирішення загальних проблем українознавства та в єдиному руслі об’єднаної української історіографії при ВУАН була створена Комісія для зв’язків із

Західною Україною під керівництвом Ф. Савченка [160, 95]. Звання академіків отримали також відомі діячі львівського осередку: С. Смаль-Стоцький, В. Гнатюк, С. Дністрянський, В. Щурат, І. Горбачевський, М. Возняк, Ф. Колеса [166, 7].

Крім того НТШ відправляло до всіх великих бібліотек УСРР свої видання, отримуючи у відповідь академічні видання та публікації інших наукових установ республіки. А Українська Книжкова Палата надсилала до бібліотеки Товариства обов'язковий примірник бібліографічного покажчика “Літопис Українського друку” [20, арк. 120].

У свою чергу, ряд українських радянських науковців друкували свої розвідки у “Записках НТШ” (яких, на жаль, у період з 1914 по 1939 рр. вийшло лише 39 томів) [125, 441]. М. Грушевський, за підрахунками Л. Винара, опублікував у “Записках” три статті: “Вплив чеського національного руху XIV-XV вв. в українському життю і творчості як проблема досліду” (т. 141-143, 1925), “Не звисний епізод з життя Дорошенка” (ювілейний том “Записок НТШ”, присвячений академіку Студинському, 1930) і “З нагоди 150-ї книги “Записок” (т. 150, 1929). Остання з названих праць історика виявилася своєрідним заповітом для товариства [114, 77]. “Вже тоді, – підкреслює Л. Винар, – Грушевський мусів бачити, що українська наука на Великій Україні, через ставлення совєтської влади не зможе повністю розгорнутися. Спершу були поважні фінансові недомагання, а згодом долучилися політичні переслідування членів ВУАН” [114, 78].

Оскільки подальша уніфікація радянської системи історичних установ проходило шляхом поетапного обмеження безпосередніх контактів із закордонними осередками, варто особливо підкреслити, що НТШ розбудовувало власну організаційну структуру, активізуючи міжнародні зв'язки. Найбільшу частину цієї співпраці складав обмін науковою літературою. Хоча у повоєнний час нові надходження помітно скоротилися у порівнянні з 1913 р., все ж на 1938 р. бібліотека Товариства налагодила обмін з 85 містами світами світу [269, 111-113].

Плідною була співпраця українознавців Галичини з іноземними видавництвами, з польськими та чехословацькими часописами. Так, Г. Саган у дисертаційному дослідженні “Наукові зв’язки українських та іноземних вчених у міжвоєнний період (1918-1939)” (К., 1999) подає інформацію про друкування з 1935 р. Польським товариством у Львові квартирного “Земля Червенська”, де публікувалися С. Барвінський, А. Копистянський, а також висвітлювалася діяльність НТШ [269, 115]. Серед чехословацьких фахових журналів здобувач називає “Slovasky přhled”, “Slavia”, “Časopis Českeho musea”, “на сторінках яких вміщувалися статті, присвячені українським питанням, у тому числі й питанням Галичини” [269, 117].

Про авторитет західноукраїнського центру українознавства свідчить той факт, що дійсними членами НТШ стали понад 100 іноземців. Серед них – Д. Гільберт, А. Ейнштейн, А. Йоффе, Т. Масарик, О. Шахматов [270, 431]. Крім того львівське товариство турбувалося про гідну презентацію української науки на світових форумах. Тому навіть у скрутні міжвоєнні часи його представники брали участь у різноманітних конференціях і з’їздах міжнародного масштабу: слов’янських етнографів та географів (Прага, 1924 р., К. Студинський; Софія, 1937 р., В. Кубійович); істориків (Варшава, 1933 р., М. Кордуба, М. Чубатий, Р. Зубик, Я. Пастернак; Цюрих, 1938 р., М. Кордуба); візантиністів (Рим, 1936 р., Й. Скрутень) [269, 122]. Окремо слід згадати про міжнародний з’їзд істориків у Осло, на якому інтелектуальна еліта Києва і Львова єдиний раз виступила перед світом як дві частини об’єднаної української історіографії. Зазначимо, що міжнародна кооперація “єнтешівців” була найбільш плідною в ділянці гуманітарних, перш за все – історичних дисциплін. Саме ця ділянка, як відомо, перебувала у жорсткій ізоляції в УСРР/УРСР.

Розглядаючи процесу становлення історичного компоненту українознавства на західноукраїнських землях, варто додати декілька слів про наукову працю в ділянці історичних українознавчих студій на Буковині й Закарпатті. Як відомо, румунська влада протягом свого панування прагнула утримувати населення Буковини на найнижчому освітньому рівні. Нажаль, це

спричинило в цілому пасивну позицію місцевої інтелігенції в “українським науковим балансі [149, 132]. Певні прояви національної культурної активності купчилися навколо осередків товариства “Просвіта”. Серед українських діячів міжвоєнного періоду можна відзначити поета О. Ялового, В. Корчового, о. Болбогана, І. Бордейного, П. Григоровича, П. Новосівського [156, 99].

Дещо успішніше розвивалося наукове життя на Закарпатті, де після Першої світової війни помітно розширилися дослідження історії Карпатської України як в самому краї, так і за його межами. Центром науково-дослідних змагань стало товариство “Просвіта” в Ужгороді, яке публікувало чимало історичних розвідок на сторінках свого “Наукового збірника” [239, 92]. Матеріали з історії Закарпаття друкувалися також у багатьох виданнях Галичини та за кордоном [150].

Основний внесок у вивчення карпато-української історії належить вченим-вихідцям з Галичини, Наддніпрянщини, росіянам, угорцям, чехам. Серед них – О. Петров, Є. Перфецький, о. В. Гаджега, о. Г. Кінах, О. Мицюк, В. Пачовський, М. Андрусак. Археологічні дослідження проводили Т. Легоцький, Й. Янкович, Я. Пастернак. Етнографічні й демографічні матеріали збирали й досліджували І. Верхратський, В. Гнатюк, С. Томашівський та ін. [157, 726].

Важливою сторінкою історії формування історичної ланки українознавства у міжвоєнні роки стала діяльність Українського соціологічного інституту у Відні. Плануючи організацію нового інституту, М. Грушевський прагнув залучити до його роботи всіх українських вчених, що на той час опинилися в еміграції. Таким чином, співробітниками УСІ стали відомі науковці й політичні діячі – представники різних українських опозиційних партій: історик, політолог, ідеолог українського монархізму В. Липинський, юрист і політолог, доктор філософії, соціал-демократ В. Старосольський, історик і мистецтвознавець, засновник Української революційної партії Д. Антонович, член Української партії соціалістів-федералістів І. Фещенко-

Чоповський, український есери, діячі Центральної Ради М. Чечель, П. Христюк, М. Шаповал, М. Шраг та інші [255, 29].

Розвиток українознавства та підготовка кваліфікованих наукових кадрів для майбутньої незалежної України проголошувалися головною метою утворення іншої наукової установи в еміграції – Українського Вільного університету у Празі. Професорсько-викладацька колегія УВУ, що на момент заснування налічувала 12 професорів та 4 доцентів, у 1933/34 академічному році зросла до 46 чоловік. (Наприкінці празького періоду у 1945 р. співробітниками університету залишалися 20 професорів, 10 доцентів і 3 лектори) [117, 39]. Тут працювали такі відомі історики, як Д. Антонович, В. Біднов, Д. Дорошенко, В. Липинський, О. Лотоцький, правознавці С. Дністрянський, О. Ейхельман, Ф. Щербина, С. Шелухін, А. Яковлів, філолог С. Смаль-Стоцький тощо [27, арк. 21-22]. За період з 1921 по 1945 рр. в стінах закладу було захищено 132 дисертації, видано 5 збірників і 27 окремих томів наукових праць [255, 33]. Переважна більшість досліджень спрямовувалася на вивчення українства як суб'єкта політичної історії і, тим самим, на обґрунтування природного права української держави на суверенне існування. [19, арк. 3].

Структурно університет поділявся на два факультети: філософічний і права та суспільних наук. На історико-філологічному відділі філософічного факультету викладали: Д. Дорошенко – курс української історіографії, Д. Антонович – історію українського мистецтва, М. Лозинський – історію української політичної думки, С. Смаль-Стоцький – українську мову, О. Колеса – історію української літератури XIX ст. Крім того, навчальний план факультету передбачав українознавчі курси з археології, класичної філології, географії, політології [17, арк. 4, 5].

Про комплексний характер українознавчих студій в стінах закладу можна судити також з огляду на перелік упорядкованих праць професорів університету. Зокрема. У 1926 р. по двох факультетах було підготовлено до друку 816 аркушів, близько 400 ілюстрацій, 182 світлини, 100 палеографічних

таблиць та 5 географічних мап. Серед цього величезного об'єму матеріалів вагомим внеском у розвиток вітчизняної історичної галузі були “Історія України” та “Огляд джерел до української історії (козацької доби)” Д. Дорошенка, “Запорозьке козацтво після зруйнування Підкарпатської Січі”, “Я. П. Новицький – етнограф та історик”, “Д. І. Еварницький як історик Степової України”, “М. Костомаров як прихильник та оборонець Українського Слова”, “Московське правительство й січ Запорізька” В. Біднова, “Нарис історії українського мистецтва (текст та 300-400 ілюстрацій)” Д. Антоновича, “Українські державні інсигні. Частина І. Шапка Мономаха” В. Залозецького тощо [18, арк. 4].

У традиціях європейського досвіду організації університетської справи 30 травня 1923 р. на базі УВУ було засновано Українське історико-філологічне товариство. Фундатором товариства виступила група професорів Філософського факультету, до якої ввійшли Д. Антонович, В. Біднов, Д. Дорошенко, О. Колесса, В. Щербаківський і П. Андрієвський. Головою товариства було обрано Д. Антоновича, секретарем – В. Біднова.

Кількість членів УІФТ перший час збільшувалася з кожним засіданням, досягнувши у 1931 – 1932 рр. максимального числа – 57 чоловік. Поступово тут зосередилися кращі сили української еміграції, задіяні у царині історичних, філологічних та філософських студій. Крім викладачів і професорів УВУ, до праці в Товаристві долучилися професори Української Господарської Академії в Подебрадах, Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова, а згодом і представники української науки з поза Чехії (Галичина, Закарпаття, Німеччина, Польща, Франція, навіть Америка й Африка).

Діяльність УІФТ полягала, насамперед, у проведенні наукових засідань, на яких зачитувалися доповіді й реферати, влаштовувалися обговорення й дискусії. Всього за 15 років свого існування Товариство провело 404 засідання, де було прочитано й обговорено 611 докладів (від 24 до 57 на рік). Зокрема з ініціативи С. Смаль-Стоцького в листопаді 1930 р. відбулася дискусія про

початки української нації, приводом до якої послугувала стаття проф. М. Кордуби “Найважливіші моменти в історії України” (ЛНВ, 1930. IV).

Виконуючи функції репрезентанта української високої науки за кордоном, члени УІФТ приймали участь у міжнародних симпозіумах і конференціях, зокрема у конгресі слов'янських географів та етнографів у Празі, Варшаві, Білгороді й Софії, Міжнародному археологічному з'їзді у Берліні, Першому міжнародному конгресі слов'янських філологів у Празі, Сьомому міжнародному з'їзді філософів в Оксфордї, Міжнародному конгресі у Женеві, П'ятнадцятому міжнародному археологічному конгресі у Парижі, Гегелівському конгресі у Берліні, Сьомому міжнародному конгресі істориків у Варшаві, Конгресі істориків релігії в Лунді, Шістнадцятому антропологічному конгресі [34, арк. 3-5]. У цілому, протягом усієї своєї історії, Українське історично-філологічне товариство виконувало роль головного осередку українознавства в діаспорі: “Фактично це була неофіційна українська академія наук з гуманітарного напрямку” [308, 491].

Варто додати, що празькі осередки українознавства виявилися найбільш тривалим проектом української історико-політичної науки за кордоном. Цьому сприяв комплекс об'єктивних обставин, ґрунтовно досліджений в одній з публіцистичних праць М. Шаповала: “Чехословаччина, – писав вчений, – як сусід і як висока промислова і господарськи – культурна країна може вважатися за природного союзника Україні, бо ані економічно, ані політично небезпеки Україні не несе. ... з другого боку – промислова Чехословаччина, оточена на 4/5 німцями і угорцями, та ще з конкурентом в особі Польщі, має один вихід до Східної Європи - Україну” [8, арк. 7].

На думку М. Шаповала, Чехословаччина являлася єдиним прикладом національного відродження, придатним для використання в українських умовах [8, арк. 3]. З метою вивчення суспільних процесів та моделювання розвитку України з урахуванням досвіду європейської економічної і політичної еволюції, насамперед – досвіду Чехословаччини, Центральна організація українських емігрантів під проводом М. Шаповала ініціювала створення у

1924 р. Соціологічного інституту в Празі. Структура Інституту відображала уявлення фундатора щодо завдань наукового народознавства [7, арк. 2] та мала у своєму складі два відділи: 1) соціологічний з секціями теоретичної соціології, права, економіки і політики; 2) соціографії з секціями народознавства і духовної культури [8, арк. 54]. Функції, що закріплювалися за установою, полягали, з одного боку, у накопиченні, систематизації та поширенні між еміграцією достовірних знань про Україну й українство. Зокрема, у 1927 і 1928 рр. професори Інституту М. Шаповал і Н. Григоріїв здійснили низку лекційних подорожей до українських центрів у США і Канаді [8, арк. 57]. З іншого – йшлося про пошук ефективних форм співіснування української діаспори і місцевої спільноти.

Подібні функції у Польщі виконував Український науковий інститут у Варшаві (1930 – 1939 рр.), організований для дослідження української культури, історії, економічного життя, підготовки наукових кадрів та всебічного вивчення українсько-польських взаємин [249, 194-195]. У Німеччині діяв Український науковий інститут у Берліні. Крім науково-дослідної роботи, працівники закладу виконували функції посередників між німецьким й українським науковим світом, проводили популяризацію українознавства на Європейському континенті та сприяли зміцненню української національної інтелектуально-духовної традиції [153, 36].

Окрім дійсних членів Інституту – Д. Дорошенка, В. Липинського, І. Мірчука, В. Залозецького, до корпорації УНІ-Б було обрано на надзвичайних членів таких відомих науковців, як Ректора Українського університету в Празі, колишнього професора Львівського Університету, історика української літератури О. Колессу; професора Українського університету в Празі, історика українського мистецтва Д. Антоновича; професора Українського університету в Празі, колишнього директора музею в Полтаві, знаного археолога В. Щербаківського; відомого українського історика, колишнього доцента Львівського університету професора С. Томашівського; колишнього доцента Кам'янець-Подільського університету, знаного історика І. Крип'якевича,

директора бібліотеки НТШ, дослідника історії Галичини І. Кревецького та ін. [307, 13].

Співробітники Інституту читали спеціальні лекції у вищих навчальних закладах Німеччини. Зокрема Д. Дорошенко виступав з лекціями з історії українського народу, І. Мірчук – з історії української духовної культури, З. Кузеля – з української мови та українознавства тощо. У 1933 – 1934 рр. при УНІ-Б діяли курси українознавства для німецької наукової спільноти. Тут викладали Б. Крупницький, З. Кузеля, І. Мірчук, С. Смаль-Стоцький, К. Лоський, Д. Чижевський, В. Старосольський, В. Кубійович та багато інших [212].

Однак починаючи з 1931 р. в історії УНІ-Б наступає новий етап, пов'язаний з його поступовим перетворенням на структуру німецького Міністерства освіти. У цьому статусі він залишається до 1945 р. [255, 36].

Підсумовуючи, необхідно зазначити, що переважна більшість сучасних дослідників наполягає не тільки на існуванні у 20-х рр. ХХ ст. певної диференціації вітчизняного історіографічного потоку, але й підкреслює опозиційність наукових течій Наддніпрянщини (включаючи марксистську) стосовно правлячого радянського режиму. Отже, історичні школи слід розглядати як відображення у сфері наукового життя елементів громадянського суспільства, що зростає на фундаменті економічного і політичного плюралізму та виступає у стосунках з державою як рівноправний партнер. Припинення непу та курс на тотальну радянізацію призвели до зміни формату всіх суспільних зв'язків, у тому числі й у секторі гуманітарних досліджень. Таким чином, розвиток історичної науки в УСРР/УРСР послідовно обмежувався рамками офіційного напрямку, а термін “школи” у прикладанні до новітньої української історіографії набув переважно негативного значення.

Варто також підкреслити відповідність наукових форм незалежного громадського мислення ідейним основам українознавства. Порівняно об'єктивний характер історичних студій 20-х рр. ХХ ст., забезпечений інерцією української революції, вимагав узгодження їх із схемою вітчизняної історії,

обґрунтованою М. Грушевським. Загальний інтерес, виявлений історичними осередками до питань козацької державності, робив їх причетними до державницького напрямку української історіографії. Еволюція цього напрямку в радянській Україні була припинена потужним наступом російської великодержавної традиції, втілюваної радянським режимом на основі ідеології більшовицького марксизму. Українознавство зберегло свій науковий потенціал завдяки наполегливій праці вчених в еміграції.

І, нарешті, останній момент, що вартий уваги, полягає у синхронному характері трьох процесів – становлення історичної думи на базі множинності її організаційних форм, початку складання єдиного науково-інформаційного простору, що охоплював радянську Україну, західноукраїнські землі та науково-навчальні центри за кордоном і розвитку українознавства. Об'єктивним показником тут слугувала динаміка кількісного і якісного складу наукових кадрів та фахових видань. Якщо підйом українознавства відбувався в умовах активної науково-дослідної, педагогічної та публіцистичної діяльності і контактів різних центрів історичної науки, то згортання українознавства співпало з монополізацією інтелектуального процесу в УСРР/УРСР радянською модифікацією марксизму. В результаті реформ і чисток на початку 30-х рр. XX ст. тут було знищено понад 80% української наукової інтелігенції та ліквідовано більшість серійних видань і проектів.

3. 2. Історичний компонент підготовки українознавців

Дослідження історичної складової українознавства передбачає з'ясування ролі історії в підготовці українознавців, озброєння їх історичними знаннями та методами історичного дослідження, формування історичної свідомості. Необхідність дослідити сутність і функції історичної ланки у системі підготовки кадрів наукового українознавства продиктована принаймні трьома обставинами. По-перше, мова йде про домінуючу роль історичного компоненту у загальному комплексі знань про Україну і світове українство. По-друге, історичні знання найбільш повно інтегровані в систему освіти і підготовки кадрів. По-третє, опанування історичними знаннями – неодмінна умова формування суспільної, зокрема історичної свідомості громадян та їх активної участі у процесі національно-державного будівництва [118, 200].

Дослідження досвіду становлення організаційної структури та методологічних основ українознавства у 1920-30-і рр. засвідчує помилковість припущень про наявність в УСРР/УРСР спланованої державної програми створення нового інтелектуального простору з національним забарвленням. Дії тогочасної влади виглядали як комбінація ситуативних заходів, спрямованих на нейтралізацію впливів постреволюційної доби та застосування низки механізмів реставрації російської великодержавної традиції під прикриттям нових ідеологічних лозунгів. Міжвоєнний період характеризувався поступовим згасанням інерції національно-визвольних змагань на тлі зростаючих тоталітарних тенденцій. Саме з таких позицій необхідно розглядати ситуацію, яка складалася протягом окресленого проміжку часу навколо діяльності УАН/ВУАН, марксистських науково-дослідних і науково-освітніх закладів та українознавчих осередків Галичини й еміграції в сфері підготовки українознавців.

У 1920-і рр. XX ст. провідні позиції у розвитку науково-освітніх традицій українознавства належали історичним осередкам Наддніпрянщини, чому не в останню чергу сприяло повернення з еміграції М. Грушевського та створення

під його керівництвом потужної системи науково-дослідних установ. За влучним висловом Я. Калакури, йдеться про своєрідний ренесанс історичної науки в середині і другій половині 20-х рр. XX ст. (втім швидко припинений наступом її всеохоплюючого одержавлення та ідеологізації) [181, 127].

Методологічною основою підготовки українознавців слугували ідеї академіка М. Грушевського щодо цілісності й самобутності українського історичного процесу у всіх часопросторових вимірах. Ці ідеї були викладені у курсі генетичної соціології та оприлюднені у стінах Українського соціологічного інституту. До слова, він планував перенести інститут з Відня до Києва [74, 119], [79, 97]. Проект здавався цілком реальним, оскільки розвиток непу та політика українізації давали надію на те, що “марксо-ленінська наука” “може утворювати свою будівлю поруч з будівлею Грушевського” [67, 133].

В умовах відносно лояльного ставлення радянської влади до проблем національної ідентифікації на хвилі інтернаціоналізму як антитези імперської “тюрми народів”, історична схема неперервності й самостійності українського буття залишалася в межах дозволеного. Отже, формування кадрів наукової молоді певний час здійснювалося як розвиток комунікативного компоненту концепції М. Грушевського.

Тут варто згадати про набутий досвід попередніх років, про основні форми підготовки українознавців. Як наголошував сам М. Грушевський, молоді дослідники вітчизняної історії повинні засвоїти основи соціологічного підходу. При цьому вони “мусять бути добре обізнані з різних сторін історичного процесу взагалі, а спеціально – в економічному, культурному і соціальному житті України” [94, 384]. Відповідно формувалася тематика наукової роботи. У центрі уваги вчених-початківців опинилася козацько-гетьманська доба, а географія їхнього сукупного доробку поєднувалася з висвітленням економічних, правових, етнічних, зовнішньополітичних та інших аспектів історії козацтва та Гетьманщини, особливостей розвитку регіонів. Напрацювання таких представників нової генерації грушев’янців, як О. Баранович, С. Глушко, Л. Окіншевич, М. Ткаченко, С. Шамрай, В. Юркевич

та ін., ставали надбанням навчальної літератури і суттєво впливали на збагачення історичних знань аспірантів, студентів вищих навчальних закладів та учнів шкіл [64, 28-33].

Одним з пріоритетних напрямів творчого пошуку аспірантів була робота з архівними та бібліотечними фондами. Так, під керівництвом кафедри історії українського народу ВУАН проходила реєстрація невиданих актових матеріалів 1657 –1667 рр., відшукувалися оригінали ділової кореспонденції 1650-х рр. Отже, аспіранти набували досвіду архівознавчої та археографічної роботи, а виявлені джерела відразу перетворювалися на фундамент нових українознавчих досліджень. У зв'язку з цим можна назвати працю В. Євфимовського про московських воєвод часів Хмельниччини, студії Д. Кравцова над політичною роллю Запорозької Січі в 1648 – 1665 рр., розвідку В. Юркевича про заселення Слобожанщини тощо. [64, 8].

Крім озброєння молодих науковців системою методів і прийомів виявлення джерел, важливе значення надавалося методиці наукового аналізу джерельних свідчень, реконструкції подій і фактів. Київська школа істориків відзначалася власною сукупністю підходів, принципів та методів опрацювання документальних матеріалів, яка органічно поєднувалась з парадигмою історичного процесу М. Грушевського. Навчання початківців, таким чином, спрямовувалося на формування цілісного уявлення про об'єкт і предмет дослідження, що враховувало дію всіх суспільних і природних чинників без обмеження одним типом закономірностей. На підтвердження вказаної тези варто навести перелік тем для вступних колоквіумів науково-дослідної Кафедри історії України у 1929 р.:

а) Спільні для обох відділів:

1. Схід і Захід в історії України.
2. Потяг до моря в українській історії.
3. Еволюція хліборобства взагалі і спеціально на Україні.

б) В Історичному відділі:

4. Розвій міста на Україні.

5. Еволюція керуючої верстви.
6. Впливи експорту на зміни економічних і соціальних відносин України.
7. Розвій і знесення кріпацтва.
8. Західне пограниччя українського розселення.

в) В відділі Примітивної Культури і Народної творчості:

9. Поколінні організації та їх пережитки на Україні.
10. Еволюція родини.
11. Економічні підстави річного обрядового кола.
12. Дослідження народної пісенності на Україні [90, 165].

З цього переліку видно, що пріоритетне місце у роботі з молодими науковцями кафедра відводила методиці дослідження ключових, найменш з'ясованим проблемам вітчизняної історії з точки зору становлення України як територіальної, етнічної і культурної цілісності.

Одночасно з кількісним і якісним зростанням кадрового потенціалу українознавства відбувався процес організаційного оформлення марксистської течії, що супроводжувався формуванням альтернативної системи підготовки фахівців. “Своєрідною кузницею кадрів молодих радянських істориків, – підкреслювала Н. Комаренко, – був з 1922 р. до 1938 р. Комуністичний університет ім. Артема в Харкові [194, 65]. Згідно із затвердженими у 1922 р. методичними рекомендаціями, більшість студентів повинні були закінчити навчання протягом одного року. Тільки невелика частина найбільш успішних могла залишитися на другий рік і ще менша – на третій. Отже, програми курсів будувалися за конценрами, що мали для кожного року завершений характер і для історичних груп склалися з таких предметів:

а) перший навчальний рік:

- 1) Історія первісної культури – 50 годин;
- 2) Історія стародавніх часів, середніх віків і нового часу – 1650 годин;
- 3) Історія Росії й України – 100 годин;
- 4) Історія РКП – 65 годин;
- 5) Право Радянської держави – 20 годин;

б) Основи марксизму – 60 годин;

б) другий навчальний рік:

1) Історія соціалізму на заході – 70 годин;

2) Історія Росії – 50 годин;

3) Історія літератури Заходу – 60 годин;

4) Історія літератури Росії – 60 годин;

5) Історія літератури України – 30 годин;

6) Історія КП(б)У – 35 годин;

7) Еволюція держави і права у зв'язку з еволюцією господарчих форм – 45 годин;

8) Історія філософії – 70 годин;

9) Логіка – 30 годин [36, арк. 1].

У порівнянні з академічними підходами історичної школи М. Грушевського, увагу сучасного українознавця зазначена схема привертає за такими позиціями:

- співвідношення кількості годин, виділених на засвоєння різних дисципліни, демонструє меншовартість предметів українознавчого циклу;
- трактування структури й сутності вітчизняного історичного процесу з позицій суспільно-формаційного підходу, що заперечує його самобутність і самодостатність;
- пріоритет загальнотеоретичних предметів над конкретно-історичними;
- “конвеєрний” тип підготовки спеціалістів (треба думати, зумовлений кадровим “голодом” епохи пост революційних перетворень).

Не зважаючи на відмінності між українською національною й радянською марксистською школами, корінним переломом для обох з них став кінець 1920-х – початок 1930-х рр. Індустріалізація та наступні колективізація й “розселяння” селянства, “культурна революція” у контексті “другої кризи інтернаціоналізму” (термінологія Е. Фромма), які супроводжувалися масовими репресіями і голодомором, потягнули за собою цілу низку кардинальних змін у сфері культурно-духовного будівництва.

Всебічність й інтегральність методології М. Грушевського в нових умовах була оголошена еклектикою – “однією з найтонших форм затуманення свідомості мас”. “... Грушевський не наближається до марксизму, – запевняв А. Річицький, – ... а йде разом з буржуазією, яка щораз більше переходить від еклектизму до чистого ідеалізму й попівщини,...” [67 132]. “Не треба забувати, – читаємо у статті іншого автора, – що Грушевський був представник певного класу – української буржуазії, пізніше – переважно селянської, представник класу, що його тепер на основі суцільної колективізації ліквідується” [71, 147].

Очевидно, що спроби у такий спосіб тлумачити сутність концепції М. Грушевського насправді відображали основоположну характеристику його провладних опонентів: абсолютизація класового підходу при встановленні будь-яких суспільних зв'язків. Зокрема, тогочасна система підготовки науковців передбачала посилену увагу до національного й класового походження аспірантів [37, арк. 34], не рідко – у комбінації з партійною приналежністю. Іноді набір до аспірантури проводився за жорсткою рознарядкою. Наприклад, на засідання дирекції Інституту історії партії і Жовтневої революції було прийняте рішення про організацію вступної кампанії 1931 р. та надання місць в аспірантурі за такою схемою: Харкову – 5, Дніпропетровську – 3, Миколаєву – 2, Києву – 2, Одесі – 2, Луганську – 1, Маріуполю – 1, Сталіно – 1, Кадієвці – 1, Херсону – 1, Криворіжжю – 1, Полтаві – 2, АМССР – 1. (Хоча в циркулярі вказувалося на можливість подання заяв з інших місць, мова насамперед йшла про індустріальні райони) [45, арк. 77].

Інший вид обмежень, що діяв у сфері історичної освіти й науки в епоху форсованої індустріалізації, стосувався, так би мовити, “держзамовлення” на спеціалістів певного профілю й дослідження певного напрямку. Якщо до революції в Україні кількість студентів гуманітарних вузів помітно перевищувала аналогічні показники індустріально-технічних навчальних закладів, то в середині 1930-х рр. все складалося з точністю до навпаки. В індустріальних і сільськогосподарських вузах навчалось в 1,6 разів більше

студентів, ніж у педінститутах та вузах соціально-економічного профілю [231, 29]. У ці роки В. Затонський писав про переорієнтацію ВУАН на підтримку I Відділу як про велике досягнення радянського культурного будівництва: “Треба, звичайно, вивчати процеси культурного життя, літературу, історію, етнографію тощо... але ж треба відзначити, що це все у ВУАН проводилося... з ворожим нашій революції настановленням. Науки природничі, навпаки, були на останньому місці. Все, що ближче стосувалося розвитку нашої індустрії, затиралося, відпитувалося на задній план. Тепер це змінилося. I Відділ у роботі ВУАН зайняв належне йому місце” [170, 29].

Щодо роботи II Відділу, то він не задовольняв стурбоване проблемами індустріалізації керівництво а ні скальдом академіків, а ні системою підготовки майбутніх вчених, а ні характером наукової продукції. В архівних документах тієї доби фігурує назва неформального об’єднання “Молода Академія” – групи науковців середнього й молодшого покоління, що начебто планувала узурпувати владу над всіма структурами ВУАН. До складу групи було “зараховано” й декілька вихованців київської історичної школи, провиня яких полягала у виборі неактуальних, з точки зору практики соціалістичного будівництва, тем. Так М. Ткаченко збирався у 1933 р. досліджувати “Залюднення Брацлавського воєводства”, О. Баранович – “Залюднення Подільського воєводства” тощо [49, арк. 86, 89].

Однак прагнучи, з одного боку, приєднати історичну науку до індустріалізації, з іншого, влада почала виявляти посилений інтерес до більш давніх періодів минулого країни, розглядаючи їх з позицій марксизму. Упорядникам нових програм настійливо рекомендувалося не обмежуватися найближчим періодом і сучасністю. Натомість підкреслювалося: студенти й учні мають опанувати історичну перспективу, вивчаючи всі епохи [173, 3]. Цей бік перебудови науково-освітньої галузі не через індустріалізацію, а поряд з нею, став наслідком дії глибинних геополітичних механізмів, що невблаганно повертали російську політичну надбудову з платформи відкритої революційної

системи до становища замкненого консервативного утворення з яскраво вираженим великодержавним змістом [309, 227].

Вказаний поворот, більше знаній як перехід до “побудови соціалізму в одній окремо взятій країні” [174, 261], змусив підконтрольну радянську історіографію відмовитися від загальних соціологічних схем на користь історичної конкретики. “Без знання історичних фактів в певній послідовності й причинного зв’язку не може бути освічених марксистів...”, – зазначалося в редакційній статті журналу “Борьба классов” (№ 5-6 за 1934 р. був присвячений проблемам підготовки нових підручників з історії) [173, 3].

Така заміна поверховості глибиною, бажання повернутися до традиційних форм збагачення скарбниці історичних знань не могли не відобразитися на сфері підготовки радянських істориків. Ще наприкінці 1920-х рр. керівництво марксистських історичних установ стало виявляти стурбованість з приводу незадовільної участі аспірантів у науковій роботі, не раціонального планування навчального часу з ухилом в бік надмірного теоретизування, недостатнього терміну навчання [37, арк. 32], [31, арк. 80]. Поряд з подібними зауваженнями, нерідко давалися й специфічні рекомендації, сформовані запитами поточного моменту, а саме – забезпечити перевагу колективних методів над індивідуальними, розгорнути соцзмагання й ударництво, як серед аспірантів, так і серед викладачів [45, арк. 80].

На тлі вказаних процесів активізувався обмін аспірантами та організація спільних сесій між Інститутом історії Академії Наук СРСР та Інститутом історії України Академії Наук УРСР, що, на наш погляд, відображало загальну стратегію влади щодо наукової сфери. Мова йшла, з одного боку, про уніфікацію науково-дослідних установ та принципів організації історичних студій [141, 147], з іншого – про уніфікацію концепції вітчизняної історії [5, арк. 19]. Як підкреслювала А. Панкратова, “Не можна вивчати історію нашої країни тільки як історію Росії, точніше Великоросі. Необхідно в ній враховувати історію численних народів, нині об’єднаних у тісній сім’ї народів Радянського Союзу. Але разом з тим, історія СРСР не повинна

перетворюватися на історію окремих народів. Вона повинна бути цілісною і єдиною історією СРСР, взятою в цілому...” [243, 14].

Українознавство за таких обставин розглядалося як перешкода на шляху становлення марксистсько-ленінської історичної науки. Досить неоднозначно сприймається сьогодні твердження радянських дослідників історії міжвоєнного періоду, що ліквідація “контрреволюційної Спілки визволення України” (по суті – початок фізичного нищення українознавства в УСРР/УРСР) сприяла згуртуванню наукової спільноти навколо Комуністичної партії та подальшому зміцненню зв’язків між Україною, Росією та іншими республіками [141, 131].

Після низки репресивних заходів проти української інтелігенції у контексті процесу над СБУ, розгрому київської школи М. Грушевського та викорінення українознавчих засад підготовки істориків в радянській Україні, функції всеукраїнського координаційного центру знову повернулися до Наукового товариства ім. Шевченка у Львові [260, 152]. Свого часу діяльність вчених Наддніпрянщини мала не абиякий вплив на розвиток науки про Україну в Галичині. Також варто нагадати, що з ініціативи М. Скрипника, С. Єфремова багато галицьких інтелектуалів були запрошені для роботи в УСРР та зробили вагомий внесок у розвиток українознавства та підготовку кадрів. І, нарешті, саме завдяки галичанству вітчизняні здобутки 1920-х рр. збереглися до наших днів та стали фундаментом історичної ланки сучасного українознавства.

Звичайно, умови розвитку українознавчої думки на східних теренах поверсальської Польщі суттєво відрізнялися від тих, що існували в радянській Україні. Адже у тоталітарному суспільстві наука й освіта могли існувати виключно у тій мірі, у якій виступали елементом систем [102, 10]. Польський уряд офіційно не вмішувався у внутрішні справи української науки, не заперечував її методологічних основ, але й не визнавав української автономії у будь-якому вигляді [239, 73]. Для НТШ це означало, по-перше, відсутність державних субсидій. Довгий час товариство функціонувало завдяки громадській підтримці та ентузіазму українських діячів. (Можливо чиновники й надали осередку більшу допомогу, припускає О. Домбровський, “коли б

компетентні чинники НТШ зложили були якусь декларацію лояльності у відношенні до польської окупації влади”. Натомість провід не став плямити гідне ім’я Установи “за миску сочевиці” [146, 79]).

По-друге, після Першої світової війни українська наукова спільнота у Львові втратила також й університетську базу. У 1920-х – 1930-х рр. у Львівському університеті не було жодної української кафедри й жодного українського професора. Переважна більшість західноукраїнських істориків займалася у приватному шкільництві або заробляла на хліб публіцистикою. Зокрема І. Крип’якевич “аж до кінця 1939 року не був пов’язаний з університетом”, викладаючи у польській гімназії, а вечорами працюючи в НТШ [146, 77-78].

З огляду на неможливість офіційної науково-навчальної роботи, в 1921-1925 рр. у Львові діяли Український таємний університет, Таємна висока політехнічна школа, Богословська академія [185, 270]. Ці заклади, підкреслює О. Гомотюк, “мали велике значення у контексті розвитку науки, формування молодих кадрів для розбудови майбутньої держави”. Рівень освіти був досить високим й відповідав європейським стандартам [125, 444]. Вони справляли позитивний вплив на збагачення історичних знань та на підготовку науково-педагогічних працівників.

Однак навчання проходило практично у підпіллі, на приватних квартирах, підвалах та пивницях. Західноукраїнське студентство вимушено проймалося духом конспірації. Так що коли у середині 1930-х рр. виникла ідея поновити доповнення університетських курсів поглибленими студіями з історії України, спочатку вона мала вигляд наслідування організації викладів в Українському Таємному університеті [147, 123].

Зрештою, головна місія у вирішенні вказаної проблеми лягла на плечі Т. Коструби, який, будучи студентом, вже володів поважним досвідом історичних досліджень та необхідними науковими контактами. Т. Коструба висунув концепцію створення неофіційного Семінару історії України при

Науковому товаристві ім. Шевченка для студентів-істориків. (Офіційно НТШ не мало права займатися викладацькою діяльністю) [147, 123].

Семінар розпочав роботу у 1936-37 академічному році. Засідання відбувалися раз на тиждень у головній читальній залі Бібліотеки НТШ. Сталими учасниками семінару були А. Антонович, О. Бережницький, О. Домбровський, Г. Книш, Т. Коструба, О. Матвієвська, Б. Поспішіль, О. Пріцак, О. Сенів, Я. Степанюк, П. Ротсик. Викладацьку роботу вели І. Крип'якевич – викладав історію Козаччини й добу Б. Хмельницького, М. Андрусак – навчав студентів методології історичних досліджень, О. Терлецький – читав лекції з історії литовсько-польської доби і Т. Коструба – спеціалізувався у медієвістиці [147, 125].

Одночасно деякі учасники семінару публікували власні розвідки. Наприклад Т. Коструба переклав і оприлюднив Галицько-Волинський Літопис у двох частинах (Львів, 1939 р.); О. Домбровський переклав і видав Скитію Геродота (Львів, 1937 р.), Ом. Пріцак опублікував працю “Іван Мазепа й княгиня Анна Дольська” тощо. Також з ініціативи Т. Коструби молоді науковці спробували реалізувати грандіозний проект видання у кількох томах джерел до історії України: античних, арабських, візантійських, літописів. Нажаль, здійснення проекту було перерване початком другої світової війни [147, 126-128].

Не обминула смуга зовнішніх політичних зрушень й українознавчі осередки еміграції. Існуючи у вкрай нестабільних соціально-фінансових умовах, вони, тим не менше, здійснили помітний вклад у справу популяризації української національної ідеї у європейському середовищі та підготовки українознавців шляхом передачі наукового досвіду молодій генерації істориків. Зокрема, вже 1 лютого 1921 р. у Відні у рамках лекційної діяльності Українського соціологічного інституту відкрилися річні безкоштовні курси для місцевої української громади.

Тематично курси охоплювали широкий спектр питань з політології, соціології, економіки, історії. Лекції “Початки громадянства та державного

життя, або генетична соціологія” до від’їзду на Велику Україну читав М. Грушевський; “Соціальні засади розвитку мистецтва” – Д. Антонович; “Історія української революції” – П. Христюк; “Теорія нації” – В. Старосольський; “Держава і державне право” – М. Шраг; “Криза капіталізму” – М. Чечель [255, 29-30].

В цілому Український соціологічний інститут, користуючись досить обмеженими матеріальними засобами, згуртував навколо себе багатьох видатних українських вчених та спрямував їхні зусилля у русло активної наукової, видавничої та викладацької роботи. Втім ця робота була вимушено обмеженою наприкінці 1922 р. та остаточно припинена після від’їзду М. Грушевського – керівника й засновника до Києва.

У значно сприятливіших умовах розгорталася діяльність Українського Вільного університету у Празі. Заснування українознавчого центру в Чехословаччині стало, на наш погляд, можливим завдяки поєднанню пекучої потреби українських наукових кіл щодо “зорганізування університетської науки в рідній мові для української академічної молоді” та лояльного ставлення місцевої влади до інтелектуально-духовних потреб еміграції [17, арк. 1]. Університет був створений з ініціативи українських вчених: д-ра І. Горбачевського, д-ра О. Колесси, д-ра С. Дністроянського при підтримці Союзу Українських Журналістів і Письменників й товариства прихильників освіти у Відні 17 січня 1921 [17, арк. 2]. З жовтня 1921 по 1945 рр. установа діяла у Празі за сприяння чеського уряду [255, 33].

На той час саме Прага стала центром української політичної й наукової еміграції. Це були здебільшого молоді люди – учасники подій Першої світової війни, української революції, борці проти більшовицького режиму й польської окупації. Деякі студенти приїхали з Львівського й Чернівецького університетів. Навчаючись у чеських високих школах, українська молодь прагнула прилучитися до надбань національної традиції. Однак до Українського вільного університету вступали не лише українці, але й білоруси, німці, латиші, румуни, мадяри, євреї, росіяни. Найбільший контингент зафіксовано у перші роки

існування УВУ. Далі число студентів зменшувалося й у 1939-1941 рр. становило приблизно 60 чоловік [306].

На двох факультетах УВУ – філософському й права та суспільних наук система викладів була побудована таким чином, щоб формувати у слухачів цілісне уявлення про Україну як феномен історичної й геополітичної реальності. Програма історично-філологічного відділення філософського факультету передбачала курс лекцій з української історіографії (читав проф. Д. Дорошенко), з історії українського мистецтва (проф. Д. Антонович), історії української політичної думки (д-р М. Лозинський), з української мови (проф. С. Смаль-Стоцький), з української літератури (проф. О. Колесса), української етнографії (проф. З Кузеля) [17, арк. 5]. З матеріалів лекцій та посібників видно, що їх автори торкалися й застосування методів історичної науки в українознавчих дослідженнях.

Важливо відзначити, що навчання в університеті було безкоштовним (лише згодом студенти стали вносити символічну плату), а з 1922-1923 рр. налагодилася справа з т. зв. професорськими стипендіями. З коштів, що їх видавало Міністерство, та з особливого стипендіального фонду Президента, забезпечувалися студії аспірантів, які бажали продовжувати теоретичну наукову працю [21, арк. 4]. Зокрема у 1923-1924 рр. серед десяти стипендіатів, двоє – Л. Чикаленко й Ф. Слюсаренко, отримали гранд на дослідження в царині історії та спеціальних історичних дисциплін [23, арк. 35].

Взагалі підготовка українознавців в Університеті проходила на високому науковому й методологічному рівні, чому не в останню чергу сприяли тісні контакти з європейською науковою спільнотою. Крім того, з Наддніпрянщини та західноукраїнських земель сюди переїжджали вчені-фахівці з різних галузей знань, Серед були В. Біднов – історик української церкви з Катеринослава, В. Кубійович – колишній доцент Краківського університету, В. Щербаківський – археолог з Полтави, О. Шульгин – історик, О. Лотоцький – дослідник церковного права тощо [306].

Певні складнощі в роботі педагогічного колективу створювала та обставина, що значна кількість професорів паралельно працювала в Господарській Академії в Подебрадах. До слова, в УГА, поряд з предметами економічного, політологічного та юридичного циклів, вивчалися також й історичні дисципліни. Зокрема, програма економічно-кооперативного відділу передбачала курс з українознавства, що включав такі предмети: історія України до XIX ст.; Відродження України; Українська революція; географія України політична і фізична; українська культура. Також згідно з цією програмою історія України була включена до переліку загальнообов'язкових семестрових іспитів [24, арк. 75]. Очевидно, що всупереч існуючим на той час у середовищі емігрантів настроям щодо пріоритету технічних наук й необхідності створювати насамперед матеріальні підстави української культури, українські науково-освітні заклади міцно дотримувалися принципів гуманітаризації освіти. Адже “численні приклади свідчать, що нація, яка досягає вищих ступенів технічної культури, не маючи своєї волі в своїй хаті, не дуже то користується з цього технічного розвитку, бо всі прибутки систематично попадають до переможців, окупантів” [29, арк. 1-2].

В окресленому напрямку діяв ще один центр українознавства на теренах Чехословаччини – Український високий педагогічний інституту ім. М. Драгоманова. Створений у Празі у 1923 р. як дворічний (з 1925 р. – чотирирічний) заклад підготовки вчителів середніх шкіл та позашкільної освіти, він мав у своїй структурі (поряд з математично-природничим та музично-педагогічним) літературно-історичний факультет з підвідділами 1) історії та соціології; 2) філології і мистецтва [28, арк. 2].

За весь період існування УВПІ (1923-1933 рр.) у ньому прослухали повний курс 178 дійсних слухачів (серед них крім вихідців з українських земель були також представники Кубані й Білорусії). 85 чоловік стали дипломованими викладачами середньої школи, 31 слухач отримав науковий ступінь доктора [308, 487-488]. Щодо випускників історичного відділу, то вони мали опанувати такі предмети: історія України, всесвітня історія, історія Чехії, історія слов'ян,

історіографія, історія Козаччини, історія Запоріжжя, історія української мови, історія української літератури, українська археологія, антропологія та історична географія, історія українського права, етнологія, соціологія, український історичний епос, українська палеографія, історія політичних і соціальних теорій, історія українського національного і соціального руху, методика історії тощо [25, арк. 13].

Програма Інститут цілком відповідала програмі вищої школи та відзначалася яскраво вираженою українознавчою спрямованістю. Між іншим, серед викладачів УВП було чимало видатних українознавців, таких як В. Барвінський, Л. Білецький, О. Ейхельман, С. Рудницький, В. Старосольський, Ф. Швець, С. Шелухін, О. Шульгін, М. Терлецький тощо. Тут працювали також професор історії України Д. Дорошенко, лектор всесвітньої історії середніх і нових віків С. Наріжний, професор філософії Д. Чижевський [308, 487-488].

В цілому, саме в Чехословаччині міжвоєнного періоду склалися найбільш адекватні умови для розвитку української науки й освіти. Не випадково празькі осередки до певної міри слугували зразком для розбудови українознавчих студій інших країнах, зокрема Німеччини і Польщі. У жовтні 1926 р. у Берліні постав Український науковий інститут (філія Берлінського Фрідріх-Вільгельм університету). Одним з ключових аспектів діяльності стало проведення активної наукової та педагогічної роботи в ділянці українознавства. Йдеться, з одного боку, про створення українського інформаційного центру для німецької інтелігенції, з іншого – про функціонування систематичних курсів для українських студентів, які здобували освіту в німецьких вишах.

В обох випадках історичний контекст освітніх заходів забезпечувався дотриманням базових принципів організації науково-дослідної та педагогічної роботи. Історична тематика домінувала, зокрема, у лекціях співробітників інституту в німецьких вищих навчальних закладах. Професор Д. Дорошенко читав лекції “Історія українського народу”; професор І. Мірчук виступав з лекціями з історії української духовної культури в Балтійсько-Слов’янському

Семінарі Східноєвропейського інституту та Вищій торгівельній школі в Берліні; професор Д. Чижевський в університеті Галле впродовж 1933 – 1934 рр. викладав історію України та української культури; професор З. Кузеля виступав з лекціями з історії культури й економіки України в Німецькому академічному клубі в Берліні [212].

Для німців, які цікавилися “українським питанням” та проблемами Центральної й Східної Європи, було влаштовано спеціальні курси з українознавства. Так у 1937-1938 рр. в рамках зазначених курсів доктор Б. Крупницький читав лекції “Запорожці, їх історія і організація”, професор доктор З. Кузеля – “Українці, росіяни та поляки у їх взаємовідносинах”, професор доктор І. Мірчук - “Красне письменство сучасної доби на Україні” [31, арк. 155].

Важливо відзначити роль інституту у формуванні молодих українознавців. Заклад надавав спеціальні стипендії українцям, які навчалися у місцевих вузах та прагнули займатися науковою діяльністю. Вихованцями УНІ-Б були В. Кучабський, Д. Олянич, І. Лоський, М. Антонович та інші. Своїм науковим доробком вони помітно збагатили скарбницю знань про Україну і світове українство [212].

З 1928 р. при УНІ-Б функціонувало Українське академічне товариство – гурток української наукової молоді, яка прагнула займатися дослідженням різних аспектів історії України. На зібраннях гуртка зачитувалися й обговорювалися лекції з різних проблем українознавства О. Олянича, З. Пеленського, Р. Слюсаренка, І. Лоського, М. Гоція та ін. Нажаль, кількість засідань товариства поступово зменшувалася й нарешті у 1931 р. воно припинило своє існування на тлі згортання українознавчих студій під тиском зміни політичної кон’юнктури [33, арк. 1-57].

Насамкінець варто зауважити, що історичний компонент науково-освітньої сфери являється своєрідним індикатором, за яким можна встановити як характер того чи іншого політичного ладу, так і сутність зв’язків у системі держава-наука. Досвід міжвоєнної періоду незаперечно доводить: чим ширший

сектор займає гуманітарна, насамперед, історична ланка у системі виховання інтелектуальної еліти, тим більше демократичних елементів можна віднайти у соціально-політичній структурі вказаної країни. Натомість, чим він вужчий чи обмеженіший, тим більше гарантій, що умови існування країни схиляють режим у бік тоталітаризму.

3. 3. Продукування і популяризація історичних знань про Україну та українство в 1920-х рр.

Українська революція 1917-1921 рр., утворення Української народної Республіки, а відтак і Західно-Української Республіки заклало передумови для того, щоб українознавство посіло одне з ключових місць у системі освіти та культури. Творення і популяризація наукових знань про Україну та українство, насамперед їх історію, мали стати одним із важливих критеріїв оцінки діяльності наукових і навчальних установ. За інерцією у перші роки радянської влади на тлі розгортання політики українізації вивчення та популяризація історичних знань тривали, хоча тоталітарний режим намагався максимально підпорядкувати цей процес завданням будівництва соціалізму і насадження комуністичної ідеології. ЦК КП(б)У, раднарком і наркомпрос УСРР визначили основні напрями цієї роботи: підготовка учителів шкіл і викладачів вищих навчальних закладів, усунення з системи освіти і науки старої інтелігенції, розроблення нових навчальних програм, видання навчальної літератури з історії та ін. Розглянемо докладніше, як реалізовувались ці завдання на практиці.

Ефективність поширення історичних знань визначалася в першу чергу підготовкою та виданням наукових праць та навчальних підручників з історії України і світової історії. Інтенсивність появи тих чи інших видань, їх доступність для широких верств населення є показником ставлення влади до освітньо-культурної сфери, оскільки демонструє її зацікавленість у продукуванні й відкритості історичних знань. Розглядаючи видавничу активність українознавчих осередків у 1920-1930-і рр., необхідно зосередитись на таких аспектах: по-перше, на диференціації всієї фахової історичної літератури за формою (періодичні й неперіодичні видання, монографії та узагальнюючі праці, оприлюднені в УСРР/УРСР та на Західній Україні і в еміграції), по-друге – за змістом, тобто за тематикою і методологією досліджень. Співставлення динаміки змін за обома критеріями дозволяє

встановити основні напрями розгортання вітчизняного наукового процесу у міжвоєнну добу.

Відразу зауважимо, що вивчення опублікованої спадщини 1918-1939 рр. в цілому підпорядковується загальній схемі історіографії повного комплексу питань, пов'язаних зі становленням і розвитком історичної ланки українознавства [204, 315]. Отже, література 1920-х – 1930-х рр. не ознаменувалася вагомими здобутками у царині студій над популяризацією історичних знань [275, 124]. Серед нечисленних виключень із загального правила можна назвати хіба що статті В. Дорошенка “Огляд українського наукового руху поза межами УСРР”, “Досягнення Української науки Українознавства за межами УСРР за рік 1927”, “Українознавство поза межами УСРР в 1928 році” та В. Новицького “Державне минуле України як предмет науки”, надруковані часописом “Україна”.

У бібліографічних оглядах В. Дорошенка йдеться насамперед про досягнення Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові. Але також згадано праці й матеріали з українознавства, оприлюдненні іноземними науковцями. “Найбільше таких чужинських знадібків, - підкреслює автор, - дали різні польські видавництва, головню з географії, геології й історії” [149, 103]. У царині історичних студій, значним доробком, за підрахунками В. Дорошенка, була відзначена Київська доба, середній період (XIV – XIX ст.) та найновіші часи (світова війна та події Української революції 1917-1920 рр.) [149, 106-113]. Розвідка В. Новицького присвячувалася досвіду галицьких і діаспорних вчених у вивченні історії українського права [236].

Крім того, у відновленій у 1932 р. “Україні” було вміщено невелику розвідку “Радянська історіографія Західної України. Бібліографічний огляд за 1930-1932 рр.”, де автор аналізував доробок українських радянських вчених у царині студій над історією Галичини, Буковини й Закарпаття. Мова очікувано йшла про наукові та науково-публіцистичні твори, присвячені проблемам класової боротьби та революційного руху на західноукраїнських землях наприкінці XIX – XX ст. [265, 162-168].

Наступна “двоколісність” розвитку українознавства, що тривала до кінця 1980-х рр., відбувалася у контексті осмислення феномену “совєтської історіографії” та постановки завдань української науки на еміграції. Натомість радянські вчені були змушені зосередитися переважно на історико-партійній тематиці. Особливої уваги за деякими спостереженнями удостоївся орган республіканського істпарту “Літопис революції” [193, 127].

Доля журналу виявилася типовою для фахової періодики тих часів, відбиваючи весь комплекс “проблем росту” марксистської історіографії. Наприклад, серед публікацій 57 номерів “Літопису” (а саме стільки їх встигло побачити світ між 1922 і 1933 роками) праці матеріалознавчого характеру довгий час переважали над історіографічними [192, 130]. Так що зрештою ЦК КП(б)У був змушений вводити спеціальним пунктом плану роботи Інституту історії партії і Жовтневої революції курс на збільшення питомої ваги науково-дослідних і теоретичних матеріалів та доведення цього показника до 50% [38, арк. 17].

При цьому окреслена проблема торкалася не лише видавничої діяльності істпратів, оскільки була наслідком загального дефіциту кваліфікованих марксистських наукових кадрів. Ускладнювала становище радянського історичного напрямку також і потужна конкуренція з боку київської школи М. Грушевського, яку у прагненні монополізувати вітчизняний інтелектуальний простір він намагався подолати не тільки методами адміністративно-силового тиску, але й методом наукової дискусії [44, арк. 34]. У доповідній записці з приводу Всеукраїнської Академії наук, направлений зав. КПВ ЦК Кілерогу та заст. Наркома освіти Дуднику, автор (Лісна) писала: “Основним недоліком у роботі переважної більшості комуністів, що працюють у ВУАН, є те, що комуністи не оволоділи сутністю науки, що вони заміняють повсякденне більшовицьке керівництво науковою роботою ВУАН на основі глибокого оволодіння самим процесом наукової роботи, голим адмініструванням і командуванням. Перевірка наукової роботи комуністів, штатних працівників ВУАН за 1932 р. виявила ганебну картину. Із 57 партійців-науковців тільки 20

(35%) дали наукову друковану продукцію. Але за окремими винятками рівень її дуже низький” [49, арк. 93-94].

Тут варто додати, що крім браку досвіду відчутний вплив на характер і динаміку популяризації історичних знань суперечливий мала зокрема штучність самої марксистсько-ленінської методології, залежної від коливань політичної надбудови. В результаті низка праць істориків-марксистів, оприлюднена у міжвоєнний період, виявила тією чи іншою мірою невідповідність встановленим пізніше канонам, що згодом давало привід радянським науковцям наполягати на критичному ставленні до публікацій того ж таки “Літопису революції” [303, 142].

Подолання різного роду “ухилів” відбулося наприкінці 20-х рр. XX ст. за офіційною версією, шляхом проведення серії обговорень і диспутів, детально висвітлених радянською пресою. Цей процес супроводжувався зміною співвідношення між мемуарною та історіографічною літературою на сторінках органу українського істпарту і подавався радянською пропагандою як демонстрація переможного поступу марксизму-ленізму [191, 30]. Але зростаючий вплив “культу особи Сталіна” поступово обмежив творчу ініціативу істориків та зрештою спричинив до закриття багатьох республіканських видань, у тому числі – й “Літопису революції” [276, 10].

Втім з точки зору сьогодення ситуація потребує перегляду традиційних уявлень щодо процесів міжвоєнної доби. “Культ особи” видається не так ревізією ідей Маркса-Леніна, як модернізованою формою російської великодержавної традиції. Поворот радянської системи у точку найменшої потенційної енергії, таким чином, супроводжувався реорганізацією науково-дослідних установ на принципах державної монополії, що у свою чергу сприяло зміні форм і методів популяризації історичних знань. Великодержавний контекст вказаного переходу добре помітний у встановлених критеріях, за якими явища культурно-освітньої та наукової сфери перевірялися на предмет відповідності вимогам чинного режиму. На харківській партконференції, скликаний у серпні 1933 р., було оприлюднене чітке визначення поняття

“націоналістичної контрреволюції”, що полягала “1) у перебільшенні ваги національного питання й відмові підпорядковуватися всесоюзним інтересам; 2) заперечення Леніна та Сталіна як теоретиків національного питання...; 3) обстоюванні теорії “національного більшовизму”, яка означає, що кожна нація повинна обирати свій власний шлях соціалізму; 4) визнанні “необмеженості культурного розвитку України”, цебто обстоюванні того, що українська культура повинна просякати всі сторони життя республіки; 5) “примусовій українізації” і 6) штучному відриву української культури від російської” [205, 177].

Оскільки боротьба на історичному фронті завжди розглядалася радянськими ідеологами як одна з форм класової боротьби [46, арк. 2], а марксистсько-ленінська теорія – як керівництво до дії, до боротьби за повалення капіталізму і побудову безкласового соціалістичного суспільства, перед істориками-марксистами поставало завдання розгорнути наступ за ленінський етап в історичній науці. Це означало, по-перше, очистити історичну науку від троцькізму, анархо-синдикалізму, націоналізму та іншого “буржуазного непотребу” [229, 15]. По-друге, боротися за інтереси пролетаріату, пов’язуючи теорію з практикою комуністичного будівництва, відповідно до цього обирати теми, вибирати супротивника, вибирати форми й методи боротьби (треба розуміти – форми й методи наукового дослідження) [310, 17].

Звідси випливає безумовна приреченість основних ланок українознавства в життєвих реаліях під “советами”. Інакше кажучи, ідейні основи журналів “Україна”, “За сто літ”, серійних і тематичних збірників Історичної секції УАН та авторських досліджень закладали механізм самоліквідації у власне існування на теренах Великої Батьківщини аж до проголошення незалежності. Зокрема, заповідаючи програму журналу “Україна”, редакція рекомендувала дописувачам не надсилати матеріали, “що безпосередньо належать до історії комуністичної партії та революції – бо це входить в сферу інших видань. Також

і статті на тему сучасного... громадського життя в програму нашого журналу не входять” [165, 6].

Очевидно структура і зміст видання будувалися таким чином, щоб у повній мірі задовольняти потреби української науки і одночасно – сприяти формуванню національної свідомості українства. Не випадково відділ друку ЦК КП(б)У неодноразово звертав увагу на зростаючий вплив журналу “Україна” на місцеву інтелігенцію [228, 187]. При цьому особливу тривогу владних посадовців викликала популяризаторська діяльність часопису у галузі історії. І саме через її орієнтованість на актуальні проблеми сучасності. Як стверджував автор доповідної записки до ЦК КП(б)У, “Журнал “Україна” не став архівним журналом. Він відгукувався на низку важливих політичних подій по-антипролетарському, по-буржуазному освітлював ці події” [42, арк. 3].

Варто з’ясувати якою була стратегія і тактика “України” як головного органу Історичної секції Української Академії наук у 1924 – 1930 рр. Відповідаючи на це запитання, доцільно звернув увагу перш за все на спеціальні випуски, присвячені визначним постатям української науки і культури – Т. Шевченку (кн.11, 1925 р.), М. Костомарову (кн. 12, 1925 р.), І. Франку (кн. 20, 1926 р.), П. Кулішу (кн. 21, 1927 р.), а також М. Максимовичу (кн. 25, 1927 р.), О. Лазаревському (кн. 23, 1927 р.), В. Антоновичу (кн. 30, 1928 р.). Аналізуючи творчість вказаних діячів, співробітники видання наголошували на їхній прихильності ідеям унікальності й відрубності українського процесу, цілісності української культури та соборності українських земель [89, 6].

Стосовно розподілу публікацій “України” за конценрами українознавства, то тут “перед вела *історіографія*, що було нормально, бо редактором був найбільший український історик” [165, 16]. Найбільше вивчалася доба XIX-XX ст., “яку не пощастило Грушевському опрацювати в інших працях, насамперед “Історії України-Руси” [165, 16] та яка пропонувала чимало доказів рівнозначності й рівноцінності української культури відносно російської. Цей період досліджували О. Гермайзе, Г. Житецький, Ф. Савченко

та інші. На другому місці стояла історія козаччини, представлена студіями М. Василенка, І. Крип'якевича, М. Горбаня, О. Рябініна-Скляревського, М. Ткаченка та ін.

Крім історичних розвідок, на сторінках журналу публікувалися дослідження з історії літератури (М. Марковський, М. Мочульський, М. Возняк, Ф. Колесса, С. Гаєвський, С. Єфремов, П. Филипович, М. Зеров) та мовознавства (С. Смаль-Стоцький, О. Синявський, П. Бузук, Є. Тимченко, О. Курило). Друкувалися статті з історії економіки (О. Грушевський, П. Федоренко, В. Левитський, О. Плевако). Менш активно, за спостереженнями А. Жуковського, вивчалися питання етнографії, фольклору та правознавства [165, 16-17].

Окремо слід відзначити співпрацю українознавчої періодики Наддніпрянщини з науковою спільнотою Галичини та еміграції. З одного боку мова йде про моніторинг творчого доробку закордонних колег у царині історичних студій (наприклад у згаданих вище публікаціях В. Дорошенка й В. Новицького). З іншого – серед дописувачів журналу “Україна” не бракувало представників Галичини й еміграції. Тут друкували свої розвідки такі відомі українознавці, як М. Возняк, М. Кордуба, І. Крип'якевич, С. Смаль-Стоцький та ін. [89, 135-139].

Зрештою різкий дисонанс “України” з мотивами офіційної пропагандистської кампанії призвів до фактичної ліквідації часопису наприкінці 1930 р. Це був удар, нанесений владою в ході реалізації грандіозного плану руйнації системи українознавчих осередків, в основі якого лежала боротьба більшовизованої версії марксизму з історичною парадигмою М. Грушевського [42, арк. 2]. Не випадково академік принципово відмовився від участі в редагуванні “України”, коли керівництво журналом було передане партійцям [49, арк. 85]. А згодом доля “України” спіткала всі видання, якими опікувався вчений.

Крім тримісячника (з 1925 р. – двомісячника) “Україна”, найбільш вагомими серед українознавчих видань були “Записки Історично-Філологічного

відділу”, що протягом 1920-х рр. вийшли у 26-ти томах, і 130 “Збірників Історично-Філологічного відділу” [228, 186]. Варто згадати також про друкований орган асоціації культурно-історичного дослідження науково-дослідної кафедри українського народу “Первісне громадянство та його пережитки на Україні”. У 12 випусках (8 книгах) збірника були зібрані й оприлюднені розвідки з ранніх періодів еволюції українського суспільства [90, 167]. Таким чином, продовжувався напрям пошукової діяльності, заснований М. Грушевським в стінах УСІ у Відні [208, 6]. У 6-ти книгах збірника комісії новітньої історії України “За сто літ” знайшли відображення матеріали з культурного й громадського життя, літератури, театру, революційних рухів ХІХ – початку ХХ ст. [64, 22].

Під дахом Історично-Філологічного Відділу Всеукраїнської Академії наук друкувалися й інші видання: “Науковий збірник історичної секції”, “Український архів” (орган Археографічної комісії ВУАН), “Український археографічний збірник”, “Історично-географічний збірник”, порайонні збірники - “Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали”, “Київський збірник історії, археології, археології, побуту й мистецтва”, “Матеріали для культурної і громадської історії Західної України”, “Полуднева Україна” тощо [228, 188].

Одночасно М. Грушевський не припиняв роботу над двома своїми фундаментальними творами “Історія України-Руси” й “Історія Української літератури”. У 1928 р. обидва проекти оберталися “в рамках ХVІІ віку”. ІХ том “Історії України-Руси”, що висвітлював події 1651 – 1657 рр., вийшов у двох книгах – у 1928 й 1931 рр. Останній, Х том, присвячений періоду 1657 – 1658 рр., був опублікований у 1937 р. уже після смерті історика зусиллями доньки К. Грушевської. (Принагідно зазначимо, що ще у 1900 р. М. Грушевський планував опублікувати “Історію України-Руси” однією з європейських мов. Зокрема, в “Автобіографії” він писав про спробу підготувати спочатку німецький, а потім – французький переклад своєї праці [63, 12]. Як

слушно зауважив О. Ясь, видатний науковець прагнув таким чином “представити цю велику історичну оповідь як національний проект” [327, 18].)

У цілому можна говорити про позитивну динаміку видавничої справи в системі ВУАН у 20-і рр. XX ст., що перш за все виявилось у кількісному зростанні друкованої продукції. Так, за підрахунками В. Масненка, у 1918-1919 рр. під грифом УАН (ВУАН) випущено 12 історичних праць, у 1920 р. не вийшло нічого, у 1921 р. – 3 розвідки, у 1922 р. – дві, у 1923 – 22 рр., у 1924 р. – 35, у 1925 р. – 52, у 1926 р. – 74, у 1927 р. – 57 (Звідомлення ВУАН за 1926 рік. – К., 1927. – С. 122-132) [228, 186]. Однак вже у 1933 р О. Шліхтер у доповідній записці секретарю фракції ВУАН В. Затонському був змушений повідомити про вкрай незадовільний стан випуску друкованої продукції: “особливо у II Відділі, де на 1 Січня 1933 р. по 4-х циклах вийшов тільки один номер журналу історичного циклу” [48, арк. 11-12].

Ще однією важливою сторінкою в популяризації знань про Україну й світове українство стало створення українських енциклопедій, яке розгорнулося на початку 30-х рр. XX ст., поступово втягуючи у процес українську наукову спільноту з різних ідейно-політичних таборів. Тоді з ініціативи наркома освіти УСРР М. Скрипника була створена редакційна колегія “Української Радянської Енциклопедії” (УРЕ), яку очолив сам М. Скрипник. Планувалося випустити 20 томів УРЕ [43, арк. 10-11]. (За деякими свідченнями з 1 січня 1932 р. по 20 вересня 1939 р. мало вийти 50 енциклопедичних томів) [57, арк. 22]. Як стверджують автори дослідження “Дві українські енциклопедії” В. Кубійович і В. Маркусь, причиною подібної активності радянських науково-адміністративних кіл послуговувала ідея видання “Української Загальної Енциклопедії” в Галичині [210, 23].

Проте, на наш погляд, існує й інше пояснення вказаного факту. Наявність прагнення й можливості підготувати енциклопедичне видання передбачає існування певної методологічної завершеності й стабільності, що створює умови для переходу від вирішення окремих інтелектуальних проблем до узагальнення й систематизації. У цьому сенсі цінні матеріали для визначення

перспектив української високої науки містить стенограма наради в агітаційно-пропагандистському відділі ЦК КП(б)У про видання Великої Радянської Української енциклопедії. Офіційно предметом дискусії послуговували інформаційні параметри майбутнього видання: чи варто дублювати в Україні існуючі великі енциклопедії, зокрема – велику радянську, чи не краще обмежитися статтями про українську історію, наук, культуру. Загальний настрій учасників обговорення досить точно виразив М. Рубач, нагадавши, що коли вийшла Велика Британська енциклопедія, нею користувався весь світ. “Ми маємо на Вкраїні 40 або 45 млн. українського народу, який балакає українською мовою й повинен знати не тільки українську історію, але все, що є на білому світі...” [41, арк. 6].

Спроектowana таким чином енциклопедія мала б стати важливою віхою українського культурно-духовної еволюції, ознакою переходу від провінційності й хуторянства до наукової системи, притаманної високорозвиненій політичній нації, або, принаймні, підсумком доби національного ренесансу з її балансом між інерцією демократичної революції й реставрацією великодержавної традиції. Очевидно, саме це останнє припущення мали на увазі В. Кубійович і В. Маркусь, стверджуючи, що якби Скрипник розпочав реалізацію свого задуму на кілька років раніше, то УРЕ була б надрукована “хоч у кількох томах, а, мабуть, і зміст її був би більш національним від того, що готувалося в 1932-33 роках” [210, 23].

Припинення роботи над енциклопедією та заборона до друку матеріалів трьох підготовлених томів свідчить про те, що українська наука “під советами” вступила, точніше – була перетягнута до принципово іншого етапу суспільно-історичного розвитку, який повністю заперечував попередній і потребував принципово інших методологічних підходів. Таким чином, фундаментальні узагальнення відсувалися на далеку перспективу.

Згодом вакуум, спричинений закриттям радянського проекту, був заповнений зусиллями західної наукової спільноти. При цьому творці “Енциклопедії українознавства” (ЕУ) ніколи не приховували, що одним з

основних стимулів для них слугувала публікація другого 51 томового видання “Большой Советской Энциклопедии”, “яка недостатньо й переважно фальшиво представляє все, що є українське” [210, 7]. У свою чергу, поява ЕУ змусила радянське керівництво приступити до підготовки 16 томової “Української Радянської Енциклопедії”, першої том якої побачив світ у 1960 р.

Ситуація навколо українських енциклопедій може слугувати приводом для з'ясування додаткових відомостей про згортання українознавства в УСРР/УРСР та його розвиток на Заході. Мова йде про зміну тематики досліджень, що разом з ліквідацією низки академічних видань, проходила під гаслом соціалістичної реконструкції і тотальних організаційних перетворень. Наприклад, у звіті Історичного циклу за 1933 р. маємо нищівну критику “архаїву” й “пережитків феудалізму” в структурі науково-дослідних установ, зумовлених активністю “класово-ворожих елементів” серед очільників ВУАН (Грушевський, Могилянський). У візії автора документу, тематика історичного циклу, складена за старою схемою – по комісіям і кафедрам, виявилася зовсім незадовільною і часто густо не пов'язаною з процесами соціалістичного будівництва [53, арк. 1-3].

Після звітної сесії і розгрому ідеологічних супротивників в роботі Історичного циклу почалася тотальна реорганізація. Перш за все, зміни торкнулися самої структури. Виходячи з оновленого змісту діяльності циклу, замість старих комісій утворювалися сектори: I) сектор пролетарської революції; II) сектор промислового капіталізму і імперіалізму; III) сектор археографії; IV) сектор історії заходу; V) сектор історії Сходу; VI) сектор історії Західної України. До плану запроваджувалися такі теми: “Сталінщина в аспекті II-ї п'ятирічки”; “Боротьба за Радянську Україну”; “Металургія на Правобережжі”; “Класова боротьба на історичному фронті – нацдемівщина на службі контрреволюції” тощо. І головне: “В наслідок проведеної критичної роботи щодо дальшого викриття класово-ворожих концепцій і їх носіїв протягом другого півріччя (1933 р. – В. Г.), було звільнено з історичного циклу

20 “науковців” грушев’янців, залишено всього 9 співробітників, які перейшли в науковий Історико-Археографічний Інститут” [53, арк. 11-12].

О. Оглоблин в “Українській історіографії (1917-1956 pp.)” (New-York, 1957) подає, як сам каже, далеко не повний перелік українських істориків, що зазнали утисків і переслідувань за радянської влади. Серед них такі відомі українознавці, як М. Слабченко, О. Гермайзе, В. Пархоменко, О. Грушевський, І. Черкаський, Ф. Савченко, С. Шамрай, Н. Мірза-Авакянц та багато інших. Також вчений вказує на цілу низку досліджень, вже віддрукованих, або готових до друку, що так і не побачили світу через тематичну й ідеологічну невідповідність суворим вимогам режиму. Серед періодичних видань і збірників ВУАН згадано серію праць Д. Багалія; монографію “Українська кріпацька фабрика XVIII – XIX ст.” О. Оглоблина; том IV “Історії цукрово-бурякової промисловості України” К. Воблого; два томи (VI і VII) “Історії Української літератури” М. Грушевського тощо [239, 64].

Взагалі, за багатьма свідченнями, внаслідок перманентної реорганізації й “чисток” видання історичної літератури на території республіки майже припинилося й було поновлене (у досить обмеженому обсязі) лише наприкінці 30-х pp. XX ст. на базі новоствореного (1936 р.) Інституту історії України Академії наук Української РСР. Найбільш вагомими здобутками співробітників інституту у передвоєнний час дослідники вважають “Нариси історії України”, що почали виходити з 1937 р. (остання книга вказаної серії вийшла вже в роки війни у Москві у 1944 р.), “Хронологію історії України” (вип. I. – К., 1939; вип. II. – К., 1940) колективну працю під редакцією С. Білоусова “Історія України. Короткий курс” (- К., 1940) [155, 23].

Слід зауважити, що робота над укладанням “Історії України” від початку гальмувалася відчутним “кадровим голодом”, вочевидь спровокованим щойно згаданими обставинами. Про це зокрема повідомляв сам С. Білоусов, звертаючись у ЦК КП(б)У з проханням збільшити авторський колектив підручника з 5 до 10-15 чоловік, організувати при Інституті аспірантуру,

відмовитися від практики сумісництва та направити для постійної наукової діяльності 3-х професорів-комуністів [50, арк. 88-89].

Залишається підкреслити, що поновлення випуску історичної продукції відбувалося за рахунок залучення до роботи нової генерації науковців. С. Білоусов, К. Гуслистий, Ф. Лось, М. Супруненко, Ф. Ястребов сформувалися як історики вже за часів радянської влади [155, 24]. Видавничий план, яким вони мали керуватися, передбачав встановлення хронологічних меж досліджень з урахуванням ключових моментів історії Росії, а не внутрішньої динаміки українського історичного процесу. Крім того, всебічно обґрунтовувалася концепція природного тяжіння українських земель до московського центру [61, 100-102]. Також і методологічний інструментарій, яким послуговувалися українські вчені, не тільки обмежував їхню діяльність рамками формаційно-класового підходу, але й змушував зводити у кінцевому підсумку будь-яке історичне дослідження до утвердження легітимності “радянського ладу і патріотизму” та лідерства “великого російського народу” [239, 67].

За таких обставин українознавство зміщує центр ваги за межі Великої України до наукових центрів Галичини й діаспори. Ситуація там докорінно відрізнялася від становища в УСРР/УРСР. Однак і в тому, і в іншому комплексі суспільних зв'язків встановлення сутності феномену популяризації науково-історичних здобутків мало проходити не через питання “чому?”, але через питання “для чого?”. В умовах радянської дійсності вирішення окресленої проблеми об'єктивно сприяло розколу українського інтелектуального простору на два ворогуючі табори: радянський марксистсько-ленінський і зарубіжний буржуазно-націоналістичний. Стосовно західного українознавства, то тут була важливою думка, озвучена свого часу О. Оглоблиним. Відомий український вчений говорив про наявність певного взаємного детермінізму між закордонною і вітчизняною наукою. Якщо на батьківщині відбувалося згортання історичної праці, зростала роль західноукраїнських і діаспорних центрів. Відповідно, метою дослідницької й видавничої активності цих осередків було: 1) доповнення наукового потенціалу українознавства темами й

напрямами, що не розроблялися (не могли розроблятися) в УРСР; 2) виправлення помилок і фальсифікацій, допущених радянськими й іноземними фахівцями; 3) інформування світової спільноти щодо розвитку системи історичних знань про Україну й українство [238, 287-290].

Головним промоутером історичної ланки українознавства поза радянським кордоном у міжвоєнні роки залишалося Наукове товариство ім. Шевченка у Львові. Маючи “досить скупі матеріальні засоби”, товариство друкувало “Записки”, “Збірник Історично-Філософічної Секції” [148, 102]. Пізніше робилися спроби створити історичну періодику більш широкого змісту. У 1924-25 рр. під редакцією І. Кривецького виходив щомісячник “Стара Україна”. А у 1939 р. було засновано видання “Сьогодні і минуле” (редактори І. Раковський та В. Сімович). Проте війна й радянська окупація Галичини спричинили до припинення випуску збірника [239, 76].

Не зважаючи на урізані (політично й економічно) можливості, діяльність НТШ по оприлюдненню результатів українознавчих студій мала непересічне значення. “Записки” та інші видання львівського центру, підкреслював О. Оглоблін, містили розвідки як галицьких і діаспорних вчених, так і представників радянської науки, підтримуючи таким чином єдність української інтелектуальної традиції. Тут друкувалися праці М. Андрусика, Б. Барвінського, М. Чубатого, І. Крип’якевича, М. Возняка та інших галичан; а також В. Біднова, І. Борщака, Д. Дорошенка, М. Грушевського, І. Лоського, С. Наріжного, Д. Олянич, М. Петровського, М. Василенка, А. Яковлева, А. Єршова та ін. дослідників із Наддніпрянщини [239, 76].

Належну увагу видавничій справі приділяли й співробітники УСІ – першого закладу наукового українознавства в еміграції. Протягом 1921-1922 рр. було опубліковано “Початки громадянства (генетична соціологія)” [135] М. Грушевського та його ж “З початків українського соціалістичного руху. М. Драгоманов і женевський соціалістичний гурток”, “Теорія нації” [293] В. Старосольського, “Україна на переломі” [216] В. Липинського тощо. (Про останню з вказаних праць відомий дослідник наукового спадку

В. Липинського В. Масненко висловився як про знакову подію в українському соціально-ідейному житті, що відобразила потреби подальшого розвитку та зміни у суспільній свідомості [228, 367]). В цілому, завдяки організаційним заходам М. Грушевського, під егідою УСІ було випущено 13 книг, що стали вагомим внеском у розвиток української науки [255, 29]. Свої видання інститут направляв до історичних установ Галичини та еміграції, перетворюючи їх на важливий засіб наукових контактів українознавчих осередків. Цінність вказаних праць примножувалася ще й тим, що підняті в них проблеми залишалися поза увагою радянських вчених. Неупереджені дослідження феномену держави й нації, розв'язання етнополітичних питань, вивчення історії суспільних рухів були незапитані й заборонені в країні переможної диктатури пролетаріату.

Вивчення політичних і правових аспектів українського історичного процесу продовжувалося в стінах Українського вільного університету в Празі. В лекціях і публікаціях співробітників УВУ настійливо проводилася думка про існування української політичної традиції як самостійного явища. Для прикладу можна згадати “Лекції по історії українського права” Р. Лащенка; “Історію української політичної думки” М. Лозинського; “Україна – назва нашої землі з найдавніших часів”, “Звідкіля походить Русь”, “Історично-правні підстави української державності” С. Шелухіна та ін. [21, арк. 3].

Засноване при Університеті (у 1923 р.) УІФТ також долучилося до справи популяризації історичних знань. Не маючи під собою жодної матеріальної бази, Товариство з 1924 по 1941 рр. випустило чотири збірники “Праць” та низку окремих досліджень з різних питань історії України. Серед них – розвідки Д. Антоновича “З історії церковного будівництва на Україні”; Б. Крупницького “Пилип Орлик і Сава Чалий”, “З історії Правобережжя 1683 – 1688”; А. Яковліва “До історії кодифікації українського права XVII ст.”; В. Щербаківського “Матеріали з археологічних розкопів на Переяславщині”, “Концепція Грушевського про походження українського народу в світлі

палеонтології”; Д. Дорошенка “Початок гетьманування Петра Дорошенка (1665 – 1666)” та ін. (всього 65 позицій) [35, арк. 1-4].

Вагомий вклад у справу популяризації знань про Україну й українство робили громадські та приватні видавничі заклади. Особливо важливою у контексті нашого дослідження видається діяльність Українського Громадського Видавничого фонду, заснованого у Празі у 1923 р. Метою організації Фонду його засновники проголошували нагальну потребу розвивати рідну школу й рідну книжку, без яких не можливо будувати самостійне національне життя [10, арк. 4].

З огляду на останнє зауваження, доцільно нагадати про завдання українізації, точніше – про невідповідність реалізації вказаних завдань сподіванням і прагненням української наукової еліти. “На Україні большевики кричать про “українізацію”, – писав М. Шаповал, – але підручників для вищих шкіл майже не друкують, із-за кордону не пускають. Фонд кинув на Україну трохи своїх книг, там вони викликали просто захоплення, але потім рука московська все припинила: скільки Фонд не посилає – все повертається назад з московською печаткою “возвращать обратно”. Чому? Наші книги цілком неполітичні навіть... Але Москва не пропускає, бо вона хоче, щоб Україна вчилася лише по-московському” [9, арк. 35].

Вже до червня 1925 р. Фонд зміг випустити 17 книжок з різних галузей знань, у тому числі з всесвітньої історії, краєзнавства, історії українського мистецтва. Географія поширення публікацій Фонду була досить широкою. Проте найбільше друкованої продукції поступало в Галичину та на Волинь. При цьому серед 17 щойно згаданих позицій на західноукраїнських землях найбільшим попитом користувалися праці гуманітарного напрямку [11, арк. 9].

У 1920-і рр. Фонд також підтримував зв’язки з установами УСРР, надсилаючи власні видання в обмін на радянські [12, арк. 6]. Значну частину наукової літератури, замовленої Громадським Видавничим Фондом в радянській Україні становили твори українських класиків, дослідження з історії

письменства, комплекти журналів “Україна”, “Червоний шлях”, “Літопис революції” тощо, словники української мови [12, арк.13].

Основні контакти празького видавничого осередку з радянською книгоспільною здійснювалися через Торгове Представництво Радянського Союзу в Чехословаччині. До слова, у списку книг, що надійшли з Української Соціалістичної Радянської республіки на склад книжкового відділу Представництва у Празі у 1926 р., було чимало історичних досліджень. Серед них – праці М. Яворського, М. Попова, М. Равича-Черкаського, а також Д. Багалія, М. Грушевського, І. Огієнка, Д. Дорошенка, В. Липинського [13, арк. 67-74]. Даний факт, на наш погляд, характеризує перше десятиліття міжвоєнного періоду як добу відносно лояльного ставлення влади до українознавства та свідчить про наявність принципових можливостей для складання єдиного українського наукового простору.

У цьому відношенні варто ще раз наголосити на значенні наполегливої праці української еміграції по заповненню функціональних і тематичних лакун національного духовно-культурного процесу. Маємо на увазі прагнення налагодити інформаційні зв'язки між різними частинами української наукової спільноти [14, арк. 4] та висвітлення і поширення важливих для українознавства, однак замовчуваних в радянській Україні, тем. Наприклад, помітне місце у загальній схемі українознавчих студій посідали видання науково-теологічних та релігійних закладів. Це щоквартальник Українського богословського наукового товариства у Львові “Богословія”, “Праці Богословського Наукового товариства”, а особливо видання отців василіан “Записки Чину Святого Василя Великого”. “Записки ЧСВВ”, - пише О. Оглоблін, - стали дуже важливим виданням в галузі українознавства, в першу чергу з історії Церкви, загальної історії України та історії культури, що згуртувало навколо себе багатьох українських істориків з Галичини та Закарпатської України... та емігрантів” [239, 76-77].

Між іншим, історія Церкви – це не лише один з аспектів загальної історії. З погляду функцій цього елементу в цивілізаційній структурі варто розглядати

його у контексті співвідношення націотворчих і державотворчих процесів в межах певного культурного середовища. (Наприклад, побутує думка, що до початку XX ст. мешканці Сходу Європи ідентифікували себе не так за національною, як за конфесійною приналежністю). Не випадково ряд вчених-українознавців приділяли чимало уваги дослідженням вказаного спрямування. Так, С. Томашівський, працюючи у Ягелонському університеті (Краків), оприлюднив низку розвідок, що стосувалися історії Української церкви. Серед них – надруковані в “Записках ЧСВВ” “Предтеча Ізидора. Петро Акерович, незнаний митрополіт Руський (1241 – 1245); “Боярин чи ігумен?”; “До історії Перемишля і його єпископської катедри”; “Вступ до історії Церкви на Україні” тощо.

М. Чубатий, професор Українського таємного університету та Богословської академії у Львові опублікував нарис “Правне положення Церкви в Козацькій Державі XVII-XVIII ст.” (Богословія, т. I-II, 1925 р.) та підготував курс лекцій “Історія Української Церкви” (ч.ч. I). Проблемами історії української церкви займалися о. Йосафат-Іван Скрутень, о. Теодосій-Теофіл Коструба, о. Роман Степан Лукань та інші [239, 81-85].

Нарешті, основоположним сектором діяльності центрів українознавства за кордоном залишалося забезпечення доступу європейської та світової спільноти до здобутків української культури й науки. У бібліографічному огляді українознавства у 1927 р. В. Дорошенко вказував на цілу низку публікацій інформаційного характеру, підготовлених українськими вченими для іноземних фахових видань. Автор зокрема називав статтю Д. Дорошенка про становлення української науки за останні 50 років, надруковану в берлінських “Mitteilugen”. Подібний огляд у французькому журналі “Le Monde Slave” помістив О. Шульгин. Короткий огляд роботи Наукового товариства ім. Шевченка дав І. Мірчук у щойно згадуваних “Mitteilugen”. Тут знаходимо також його повідомлення про наукові установи Чехословаччини та діяльність УНІ-Б [148, 103].

Особливе місце поміж осередків розповсюдження й популяризації історичних знань про Україну й українство займав Український історичний кабінет у Празі. Створений як допоміжний центр “в ознайомленню та студіях історії українського народу”, Кабінет вже у перший рік свого існування (1930 р.) провів грандіозну роботу по збиранню й систематизації бібліотечних, пресових і документальних матеріалів з українознавства. Важливими, на наш погляд, тут були дві обставини: по-перше, зібрані фонди обіймали всі землі, заселені українцями, включаючи еміграцію. По-друге, достатньо широкою виявилася географія інституцій, які користувалися довідками Кабінету. Це й НТШ у Львові, й Український науковий інститут у Варшаві, й УГА в Подєбрадах. Серед іноземних установ можна назвати Гуверову бібліотеку в Америці і Слов’янську книгозбірню в Празі. Низка справ (з історії українського руху 1917 – 1920 рр., суспільних і культурно-національних процесів сьогодення) була видана окремим науковцям, головним чином, українцям, але також двом професорам-іноземцям – з Нью-Йорка й Берліна [27, арк. 11-54].

До слова, у Берліні діяв Український науковий інститут, який, окрім науково-дослідної праці, займався організацією окремих лекцій і систематичних курсів з історії української мови та українознавства для зарубіжних, передусім німецьких та українських студентів [31, арк. 155]. До того ж інститут видавав власні наукові “Записки” (вийшло три томи у 1927 р., 1929 р., 1931 р.) та періодичний орган – щомісячник “Вісти з Українського наукового інституту в Берліні” під редакцією проф. З. Кузелі. Головним завданням органу було надання наукової інформації та ознайомлення зацікавлених “східними проблемами” європейців (насамперед – німців) з українськими справами [30, арк.27-29].

На жаль, в умовах диктатури Гітлера займатися історією, залишаючись поза політикою, було неможливо. У 1931 р. УНІ-Б трансформувався в німецьку установу, а з 1933 р. – поступово перейшов на позиції націонал-соціалізму. Звичайно, після і 1933 р. на базі інституту ще проводилися дослідження з історії України. Тут продовжували працювати такі відомі історики-

українознавці, як Б. Крупницький, Д. Дорошенко, М. Антонович, Д. Олянич [255, 39-40]. Але більшість тогочасних публікацій УНІ-Б з актуальних проблем сучасності демонстрували лояльність режиму Гітлера [30], [31].

Завершуючи огляд різних видо-часових форм історичного знання в українському гуманітарному просторі, маємо підкреслити, що популяризація історичних знань – це процес перетворення накопиченої й систематизованої наукової інформації у суспільне явище. І як суспільне явище, вона має дві взаємопов'язані особливості: вплив на соціум через формування певної системи культурно-духовних цінностей, та відображення зворотного впливу потреб і запитів соціуму. (Це дуже добре розуміли творці й керманичі радянської історичної науки) [200, 136].

Таким чином, дослідження окресленого процесу у міжвоєнний період повертає нас до висновку про існування українознавства в умовах перманентного протистояння двох протилежних потоків: інерції демократичної революції й наступу великодержавної реакції. Якщо у 20-і рр. XX ст. чітко простежувалася тенденція до становлення єдиного українського наукового середовища на теренах Наддніпрянщини, західноукраїнських земель та діаспори, то у 30-і рр. XX ст. історична наука радянської України почала перетворюватися на провінційну ланку всесоюзної (російської) історіографії.

Серед формальних ознак цього перетворення привертає увагу зміна формату друкованої продукції. В УСРР/УРСР закривалися періодичні видання й збірники паралельно з ліквідацією чи реорганізацією відповідних установ (при чому не лише українознавчої, але й марксистської орієнтації). Натомість, декларувалося заохочення до написання монографічних та колективних творів (у контексті централізації, планування та ідеологічного контролю). Одночасно в українознавчих осередках Західної України та еміграції поряд з монографічними дослідженнями продовжували публікуватися численні збірники наукових статей, записки наукових і громадських товариств, часописи науково-дослідних та навчальних інституцій тощо.

1920-і рр. за перспективами і змістовим наповненням увійшли в історію української науки як доба радянського «ренесансу», який торкнувся й українознавства та його історичної складової. Потужний Київський академічний центр, сформований М. Грушевським, став промоутером історичної складової наукового українознавства в Україні та за її межами. Однак у 1930-і рр. українознавство з початку ідеологічно, відтак організаційно й тематично було згорнуте, а в умовах масових репресій зазнало знищення, або перейшло у підпілля та було витіснене за межі радянської України, де представники української інтелектуальної еліти не припиняли українознавчих студій та завдяки активній педагогічній, дослідницькій, видавничій діяльності та науковим контактам зберегли й примножили потенціал самобутньої традиції науки самопізнання українського народу.

РОЗДІЛ IV

Історична складова українознавства на тлі його згортання в 1930-х рр.

4. 1. Насадження методології марксизму-ленінізму в історичній науці та заборона українознавства

Історична складова українознавства зазнала помітних втрат та деформацій у міжвоєнний період, особливо в 1930 рр., пов'язаних із утвердженням в СРСР тоталітарного режиму, його ідеології, в т. ч. марксизму-ленінізму і сталінського канону в оцінці історичних подій, а також із розгортанням масових репресій та голодомору. Наукове осмислення наслідків цілеспрямованого спотворення української історії належить до актуальних і важливих завдань українознавства, що зумовлюється низкою чинників. Йдеться, насамперед, про необхідність подолання успадкованих від минулого методологічних та ідеологічних стереотипів стосовно оцінки багатьох подій і процесів, пов'язаних з історією України та українства. Відомо, що частина науковців, які працюють у різних концентрах українознавства, все ще перебуває в полоні марксистських догм і так званого партійно-класового та “інтернаціоналістського” підходу в дослідженні української історії. Окреслені питання неодноразово опинялися у полі зору дослідників як материкової України, так і в діаспорі. Зокрема, вагомий внесок у їх розв'язання зроблено після відновлення державного суверенітету України у 1991 р.

Однак, наявні студії, присвячені критиці радянської історіографії [120], [125], [167], [183], [198], лише в загальних рисах вказують на негативні наслідки абсолютизації марксистської методології історичного пізнання, залишаючи на узбіччі долю українознавчих досліджень періоду 1920-х – 1930-х рр. Отже, в рамках нашого дослідження важливо з'ясувати мотиви і наслідки перетворення марксизму з філософської течії в державну доктрину, її підміну сталінізмом як ідеологією тоталітарного режиму; показати характер взаємодії правлячої партії, держави, політики та історичної науки з метою перетворення її в прислужницю владі; з'ясувати співвідношення

політично-прикладних і академічних факторів наукової діяльності вчених. Йдеться також про форму характер протистояння двох світоглядних систем: українознавства й радянології у царині історичних студій в підрадянській Україні міжвоєнних років.

Розглядаючи процес насадження більшовизованого марксизму в історичній науці та українознавстві, доцільно, насамперед, зупинитися на сутності таких явищ як марксизм у більшовицькому трактуванні, марксистсько-ленінська методологія у контексті української і світової інтелектуальної та духовної традицій. На думку багатьох експертів, більшовизм 1930-х рр. являв собою найбільш довершену систему бюрократичної влади [211, 3]. Державний контроль над усіма сферами суспільного життя, точніше – неможливість суспільного життя поза державою – так можна визначити політику режиму, що у загальних рисах досить близько відтворювала контури великоросійської національної ідеї. В Росії, на відміну від європейських країн, нація “закодована” в державі і детермінована способом здійснення державної влади. Тому кінець самодержавства для росіян цілком міг означати кінець їх національного існування [167].

Своєрідний вихід з цієї критичної ситуації влада шукала в марксизмі. По-перше, пов’язуючи існування нації як модерного явища виключно з добою капіталізму, марксизм у такий спосіб ставив під сумнів унікальність російської національної проблеми. Адже з розкладом капіталізму поволі мала зникати й нація [105, 15]. При цьому, не лише російська, а будь-яка нація взагалі. По-друге, закріплення за робітничим класом функції гегемона давало можливість зберегти одну з основних ознак російської політичної традиції – месіанство. Оскільки Росія вважалась “найбільшою фортецею реакції”, то й боротьба проти неї була “найреволюційнішою справою в цілому світі” [109, 60]. Це зауваження особливо важливе з точки зору методології історичних досліджень у системі українознавства в умовах тотального партійно-класового підходу.

Також слід додати, що розрив між марксизмом-ленінізмом проходив саме “лінією зростання місійної ролі Москви” [109, 62]. Про наявність конфлікту та

етапи протистояння дають можливість судити перманентні організаційні, методологічні й кадрові зміни в галузі науки й культури УСРР 20-х – 30-х рр. Зрозуміло, що два десятиліття міжвоєнної доби різняться за багатьма параметрами ідеологічної ситуації та інтелектуального процесу. У загальних рисах можна говорити про реакцію на Українську революцію з боку більшовицької влади та її великодержавної політики [183].

Як зазначалось у попередніх розділах, із Українською революцією пов'язана інституціоналізація українознавства, яка не була довершена в наслідок експорту більшовицької влади. І все ж 20-і рр. XX ст. – це період помітної активізації українознавчих студій на хвилі політики українізації, духовного піднесення, деякого плюралізму наукової думки. 30-і рр. XX ст. – це згорання українознавства як автономної галузі науки, його повна радянізація, а відтак заборона [125].

При детальнішому розгляді ситуації вирішального значення набуває аналіз кількох факторів, що визначають особливості наукового життя республіки як взаємодію і взаємовплив ідей та напрямів пошукової роботи. Маємо на увазі наявність визнаних лідерів, їх послідовників, об'єднаних певною методологією і тематикою досліджень, відповідних установ та періодичних і неперіодичних видань. Так доба українського пробудження характеризувалася паралельним існуванням відразу кількох історичних осередків під керівництвом М. Грушевського, Д. Багалія, М. Слабченка, Д. Яворницького, М. Василенка, М. Яворського та інших. Важливо також підкреслити науково-освітній елемент у роботі українознавчих центрів.

Проте, формування нових наукових кадрів, не обтяжених досвідом дореволюційної доби, взагалі позиціонувалося як один з основних мотивів радянської влади при заснуванні науково-дослідних кафедр [242, 233]. Адже старі “цитаделі чистого знання” – університети за визначенням не могли виконати нові завдання влади більшовиків в Україні. Не обмежуючись реорганізацією існуючих структур, уряд доклав чимало зусиль для створення альтернативних марксистських інституцій, утвердивши таким чином розкол

української історичної науки. У 1921 – 1922 рр. на противагу ВУАН, у Харкові було організовано Інститут червоної професури, Комуністичний університет ім. Артема, Український інститут марксизму-ленінізму. В системі останнього було відкрито дві історичні кафедри: історії України та Історії Заходу. Українську кафедру очолив талановитий дослідник, вихованець Львівського і Віденського університетів, академік (з 1929 р.), лідер Українського товариства істориків-марксистів М. Яворський.

“Парадокс М. Яворського, – підкреслював Я. Калакура, – в тому, що, з одного боку, він сприйняв марксизм і розгорнув ідейну боротьбу проти “українських буржуазних істориків”, насамперед проти М. Грушевського, а з другого боку, став об’єктом критики російських істориків-марксистів (М. Покровського та ін.) за націоналістичні перекручення” [185, 262]. Фінал, однак, виявився трагічним для всіх: і М. Яворський, і його критики, починаючи з М. Покровського, дуже скоро опинилися по інший бік від марксизму, що за тих обставин було рівнозначно їхньому ідейному і фізичному знищенню.

При цьому часткова реабілітація “хрущовської доби, що поновила правоздатність репресованих у 30-і рр. ХХ ст., М. Яворського не торкнулась. Чи не тому, що свого часу український історик дозволив собі стверджувати: “Комуністична Партія України, хоча й є обласна організація РКП, хоча історія її й є частина всієї історії РКП, частина всієї пролетарської революції в межах колишньої імперії, все ж таки вона має своє минуле, своєрідні риси розвитку так яскраво відповідні відмінним особливостям революції на Україні з 1917 року... КП(б)У – це дитина української революції й пролетаріату” [322, 5].

Не зважаючи на лояльність і дотримані кон’юнктурних норм, ця фраза має серйозний недолік, сутність якого добре прояснив видатний український історик і політолог у діаспорі І. Лисяк-Рудницький. “Драгоманов і Ленін, перебуваючи на протилежних позиціях у питанні централізації й децентралізації, погоджувалися в одному: організаційна структура революційного руху визначає наперед характер устрою, породженого переможною революцією” [132, 107]. Отже, насправді стосунки М. Яворського

з марксистською методологією були тільки прикриттям для справжніх причин розгортання кампанії проти “яворщини”. Реальна проблема полягала в потенційній проекції концептуальних положень його революційної теорії на весь історичний процес, і, головне, на чинний державний устрій. Зрозуміло, що наслідки такої проекції у жодному разі не відповідали зміцнілим амбіціям Москви. Тому М. Яворського слід вважати не так антиподом М. Грушевського, як ідеологічним доповненням і невід’ємною частиною новітньої національної історіографії [124, 10].

Інакше кажучи, об’єктивно М. Яворський представляв український напрям марксистської течії [119, 176], поставивши перед собою низку амбітних завдань. Перш за все, це творення принципово нової марксистської синтези – основи, від якої лише згодом можна було б розробляти окремі моменти вітчизняного минулого [324, 208]. Гартування цієї нової синтези проходило у постійній боротьбі з т.зв. “буржуазними” історичними школами, які, на думку М. Яворського, переживали глибоку кризу. Показово, що критикуючи опонентів, він пов’язував їхні помилки не тільки із впливом схеми М. Грушевського, але також розрізняв тенденції, що проникали в радянську Україну з-за кордону, від “вольового націоналізму” Д. Донцова та “клясократичної теорії” В. Липинського. [324, 204].

Своє бачення ситуації щодо розподілу вітчизняної системи наукових шкіл за методологічним критерієм пропонували й інші історики. Так О. Гермайзе розглядав історіографію 20-х рр. ХХ ст. як продовження дореволюційних традицій і розрізняв у її структурі соціально-економічний і народницький напрями. При цьому, напрям М. Грушевського він вважав провідним, “а його концепцію “окремішності історичного процесу українського народу” вершиною національної історіографії і основою її подальшого розвитку” [119, 19-20].

Д. Багалій лояльно ставився до марксистської течії і вбачав таку ж лояльність з боку М. Яворського, М. Слабченка, О. Гермайзе і школи М. Грушевського. Діяльність власних структур вчений безпосередньо асоціював з методом київської школи В. Антоновича, однак фактично

намагався поєднати марксистський і неонародницький підходи. М. Слабченко також поділяв українських істориків на прихильників застарілих концепцій М. Грушевського і послідовників марксизму, зараховуючи до числа останніх представників соціально-економічного напрямку. Що стосується наукового доробку самого М. Слабченка та керованої ним Одеської асоціації, то сучасні дослідники схильні розглядати його як синтез марксизму з державницькою ідеологією [168, 11].

Власне марксизм як впроваджуване і протеговане державою явище та досить популярна теорія початку XX ст. впливав на формування методології більшості історичних осередків республіки. Так само, як і грушев'янство. “Між М. Грушевським і українськими комуністами, – дотепно підмітив І. Гирич, – велась постійна політична гра... Історик надіявся на поступове “поправління” місцевого комуністичного руху. Комуністи, в свою чергу, очікували більшого “полівіння” М. Грушевського” [124, 10-11]. Можна сказати, що вітчизняний марксистський напрям розвивався під впливом двох основних факторів: українського ґрунту і директив з Москви. І якщо у 20-і рр. XX ст. переважали зв'язки першого типу, тобто більше важила боротьба і взаємодія течій у межах національної історіографії, то у 30-і рр. XX ст., після розгрому української історичної науки, розпочалася тотальна уніфікація марксизму відповідно до потреб оновленої великодержавної доктрини.

Недаремно деякі науковці вбачають в еволюції марксизму три різновиди: зарубіжний марксизм, марксизм 20-х рр. XX ст. і марксизм-ленінізм [168, 9]. Те, що відрізняє останню форму від попередньої, на нашу думку, може бути виражено терміном “канонізація”. До початку 1930-х рр. років поряд з офіційною версією співіснували незалежні дослідження й інтерпретації, велися наукові студії над джерелами, публікувалися нові досі неznані твори Маркса й Енгельса. В наступне десятиліття вся ця робота була припинена, дослідники й інтерпретатори праць класиків були розстріляні чи вислані, партійний марксизм став обов'язковою для всіх догмою [158, 1472].

Процес перетворення наукової теорії на догму проходив на фоні бурхливих дискусій з приводу альтернативних схем історичного розвитку, які, згідно з принципами, озвученими М. Воліним, швидко перетікали у відверте засудження й суди над “класово ворожими концепціями”. М. Волін у статті “Ленін – історик партії” (Літопис революції. – 1929. – №2) безапеляційно стверджував: для вождя світового пролетаріату історія партії – це не історія течій у РСДРП, “а історія більшовизму, історія боротьби більшовизму з опортуністичними течіями” [121, 11]. Так само й історія радянської історичної науки мала бути ні чим іншим, як боротьбою марксизму – ленінізму з дрібнобуржуазними й націоналістичними ухилами.

Між іншим, канонізація особи В. Леніна відігравала у вказаному процесі виключно важливу роль, оскільки розглядалася як титульна ознака радянського мислення протягом всього існування комуністичного режиму. Праці В. Леніна отримали статус першоджерел з універсальним набором інформаційного інструментарію, необхідного для правильного осмислення всього попереднього й подальшого ходу історії. Кожен наступний маневр влади і, відповідно, хитань ідеології, а за нею гуманітарної сфери подавалися як повернення до істинного розуміння заповітів вождя світового пролетаріату.

Певний час ініціатива у даному питанні належала Й. Сталіну. Якщо у 20-і рр. XX ст. він видавав себе за “скромного учня Леніна”, допускаючи на свою адресу критику з боку професійних істориків, то пізніше з’являється формула “Сталін – головний соратник Леніна”. Щоб утвердити свою монополію на формування державного курсу, Сталіну “довелося знищити не лише старі підручники з історії партії, спогади сучасників, але й фізично знищити тих, хто знав правду про стосунки Леніна й Сталіна” [203, 71]. Мабуть саме тут криються мотиви особистого втручання Й. Сталіна у розвиток історичної науки. У 1931 р. він у якості “геніального теоретика” марксизму й послідовника В. Леніна надрукував у журналі “Пролетарська революція” (№ 6) лист “Про деякі питання історії більшовизму”, де, зокрема, ставив під сумнів

значення документів як джерела достовірної інформації для встановлення історичної істини [292, 96-97].

На противагу такому розумінню сутності історичного дослідження, українознавство завжди мало одним з пріоритетних завдань створення потужної джерельної бази. Очолювана М. Грушевським Археографічна комісія запровадила до наукового обігу цілу низку цінних матеріалів, серед яких документи Генерального слідства Лівобережної України, Кирило-Мефодіївського товариства, гайдамаччини, молдавські та угорські джерела доби Б. Хмельницького тощо. Систематично проводилася інвентаризація й реєстрація державних актів, приватних паперів і кореспонденції, що дозволяло відтворювати минуле на основі всебічного аналізу різних пластів буття українського народу [125, 410-411].

Показово, що окреслений підхід, в авторській інтерпретації - “спроба знову заховатися за документами”, був названий М. Яворським проявом “смертельної кризи, що охопила стару буржуазну науку з перемогою Жовтня” [324, 200]. Але з опорою на які критерії зроблено даний висновок, під тиском яких мотивів – науковознавчих чи ідеологічних? Що насправді більше відповідає терміну наукового пізнання: встановлення істини на основі аналізу історичних фактів, чи ревізія фактів з огляду на заздалегідь відому істину? Нажаль, схоже що у 30-і рр. XX ст. наука все активніше заміщалася ідеологією, збудованою на міфологемах: “Місце досвіду й розуму заступав абсурд...” [196, 84]. Тобто мова йде про феномен, який швидше належить до сфери емоційного, ніж раціонального і є предметом не так логічного осмислення, як віри. Достатньо згадати, що політичні процеси міжвоєнної доби відзначалися яскраво вираженою символічністю: “Пролетарське правосуддя”, як правило звершувалося не над конкретними людьми..., а над доволі невизначеними образами, символами, явищами. Судили “класово ворожі елементи”, “націоналізм”, “міжнародну буржуазію тощо” [187, 32].

Отже, варто звернутися до питання місійності в російській державній традиції, яка в більшовицькому варіанті набула вигляду гегемонії пролетаріату

в класовій боротьбі. На перший погляд, визнання класової боротьби основною рушійною силою і змістом прогресу людства могло б слугувати надійною підставою для ідентифікації того чи іншого науковця як адепта марксизму. Принаймні, М. Слабченка представили фашистом лише тому, що він, мовляв, не розгледів на Гетьманщині класового протистояння, а селянські заворушення вважав наслідком природного потягу українців до вічних засад [241, 38].

Недооцінку класової боротьби інкримінували також В. Сухино-Хоменку, М. Свідзінському, пізніше – М. Скрипнику [96], [98], [281]. Але, схоже, ці звинувачення були вторинними по відношенню до головного позову проти названих (а також багатьох не названих) осіб. Найточніше з цього приводу висловився відомий опонент М. Яворського П. Горін у статті “О роли пролетариата в революционном движении Украины” (Большевик. – 1930. – №1). “Обмежувати марксизм вченням про боротьбу класів – означає урізати марксизм, спотворювати його, зводити його до того, що підходить буржуазії. Марксист лише той, хто поширює визнання боротьби класів до визнання диктатури пролетаріату” [129, 44].

Спроби підігнати під цю універсальну схему дійсність української революції виявили низку погрішностей, які в сумі становили доволі провокаційне питання: “Що являв собою пролетаріат України?” Провокація полягала в тому, що за першим питанням необхідно поставало друге – “Що являла собою українська революція?” А далі (за І. Лисяком-Рудницьким) і третє – “Який державний устрій потрібен Україні з точки зору історичної легітимності?” Тут заховані причини не однієї трагічної долі. Згадати хоча б М. Равича-Черкаського, автора першого підручника з історії українського комуністичного руху “История Коммунистической партии (большевиков) Украины” (1923). Постійний дописувач журналу “Літопис революції” був прихильником теорії “двокорінного” походження КП(б)У, оскільки не бачив у робітничому класі України достатньо свідомої і потужної сили для самостійного формування підґрунтя більшовизму [263, 25].

Проте, цілком прийнятна на початку українізації вказана теорія стала абсолютно неприпустимою в умовах згорання вказаного курсу [136, 238]. Прагнення об'єктивно оцінити місце і роль вітчизняного пролетаріату в системі суспільних зв'язків революційної доби спричинило до нищівної критики праць М. Равича-Черкаського. Як і М. Яворського, В. Сухино-Хоменка, М. Свідзінського, М. Попова, М. Рубача та інших. Щоб не потрапити до розряду “ухильників”, потенційному досліднику вказаного періоду достатньо було звести свій пошук до обґрунтування кількох від початку даних положень. А саме: український пролетаріат – частина російського пролетаріату. Відповідно – українські революційні події – частина всеросійського революційного процесу. Одночасно робітничий клас України становить органічну єдність з її народом і, в цьому сенсі, виступає лідером національно-визвольних змагань, дійсних лише у контексті класової боротьби.

Окреслену комбінацію можна вважати своєрідним індикатором, за яким офіційна наука визначала ідеологічне “забарвлення” вітчизняних істориків. При чому кордон між прихильниками більшовицького і українознавчого підходів у межах марксистського напрямку досить близько відтворював “лінію фронту” між радянською історіографією і парадигмою М. Грушевського. Вченому інкримінували небажання бачити за всіма суспільними явищами “печать класовості” [288, 29], а, отже, - спробу заховати власну класову сутність за гаслами національної держави [143, 4].

Прихильників марксизму-ленінізму обурював і підхід вченого до проблеми змістового наповнення термінів “українство”, “український історичний процес”. Боротьба селянства й інтелігенції за національне самовизначення не відображала, на їх погляд, сутності окреслених понять, оскільки ігнорувала гегемонію пролетаріату і через неї – інтегрованість українського революційного руху в загальну схему російської революції [288, 31].

Аналіз критики грушев'янства змушує зайвий раз нагадати про ідейну трансформацію більшовизму міжвоєнних десятиліть. Якщо у 20-і рр. XX ст.,

на фоні відчутної інерції війни з російським самодержавством, відцентровий елемент концепції М. Грушевського був цілком прийнятним, то у 30-і рр. XX ст., з огляду на реставрацію місійних претензій Москви, він виявився абсолютно неприпустимим [240, 107].

Важливо відзначити, що період відносно ліберального ставлення радянської влади до діяльності М. Грушевського співпав, з одного боку, з періодом дуалістичного розвитку марксистського напрямку в республіці, з іншого – з паралельним існуванням відразу кількох осередків історичного українознавства, що подекуди набували рівня наукових шкіл. Не випадково згодом майже всі видатні постаті вітчизняної історичної науки були звинувачені у псевдо марксизмі й наслідуванні М. Грушевського. Таким чином, ліквідацію українських істориків-марксистів слід розглядати як похідну ліквідації всієї національної історіографії, найпершим репрезентантом якої була Київська асоціація істориків.

Зрозуміло, що істинний зміст окреслених явищ далеко виходив за межі суто наукового антагонізму. Мова швидше йшла про глобальну перебудову всієї сукупності зв'язків у сфері “держава - наука” під гаслами “соціалістичної форми продукції”. Низка декларованих реформ мала “підрізувати” “усяке коріння наукового кустарництва, наукового індивідуалізму” і поставити “наукове дослідження на ґрунт колективізації, суворой плановості, раціоналізації” [319, 96].

Безапеляційний осуд “об’єктивно-наукової” діяльності означав не просто крайню утилітарність більшовицького підходу до проблем організації інтелектуального простору. Наука втрачала будь-яку автономію і, тим самим, позбавлялася бодай найменшого шансу долучитися до європейських традицій розбудови наукового життя, заснованих на принципах громадянського суспільства і незалежності від держави. Трагізму ситуації додавала ще й та обставина, що справжній прогрес національної історіографії можливий лише за умов її безперешкодної інтеграції у світову історичну науку [181, 125]. Але хто сказав, що в плани радянської влади входив прогрес власне української

історіографії? Особливо з огляду на те, що наявність високої науки завжди вважалася ознакою формування повнокровної політичної нації?

Не випадково, М. Грушевський, а також еміграція, бачили перед собою єдину українську історичну науку, хоч і розкраяну радянським кордоном на дві ворогуючі гілки. Натомість учені материкової України наполегливо працювали над втіленням проекту “історіографія УРСР” – регіональної ланки ще більш грандіозного проекту під назвою “радянська (російська) історіографія”.

Те, що радянська історіографія була насправді російською, ніколи не викликало сумніву серед представників західної діаспори. Так Д. Соловей, аналізуючи структуру академічних закладів Радянського Союзу, слушно підмітив, що за даними на початок 1960 р. “академії наук існували в 13 складових республіках, а не мали їх дві: РСФРР та Молдовія. Проте РСФРР не мала й не має своєї окремої академії наук просто через те, що Академія наук СРСР і є фактично академією наук РСФРР” [290, 107]. Такий стан справ був результатом політики більшовиків, закладеної ще у 20-і рр. ХХ ст. Вже тоді імперський централізм виявився сильнішим за демократичні настрої революційної доби, що відобразилося на організаційних змінах у системі дослідницьких й освітніх установ.

Як уже говорилося, радянська влада із середини 1920-х рр. вдалася до дублювання деяких історичних установ ВУАН, керованих М. Грушевським, історико-партійними осередками в Харкові. Варто додати до цього, що наступ на українознавство у царині адміністративних перетворень проходив у двох напрямках. По-перше, з 1928 р. було взято прямий курс на зменшення питомої ваги комісій і установ М. Грушевського за рахунок збільшення кількості історичних інституцій, очолюваних його конкурентами [169, 151].

По-друге, відбувалося своєрідне вливання марксистського елементу в українську академічну форму [80, 537]. Так під час виборів до ВУАН 29 червня 1929 р. звання академіків отримали відомі радянські діячі В. Затонський, М. Скрипник, О. Шліхтер та ряд вчених-марксистів: С. Семковський, В. Юринець, М. Яворський та ін. [257, 53]. При цьому розширення

комуністичного впливу відбувалося не тільки за рахунок кадрових ін'єкцій, але й шляхом послідовної структурної інтеграції: у 1928 р. Харківський Український інститут марксизму-ленінізму (УІМЛІ) був приєднаний до ВУАН. В результаті, як підкреслює В. Заруба, кількість комуністів в Академії потроїлась. “За кілька місяців вони захопили керівні посади і на середину 1929 р. були в ній вже фактично господарями” [169, 151].

Окремої уваги заслуговує аналіз ситуації, яка склалася навколо розпуску ВУАМЛІН з наступним підпорядкуванням її структур Академії наук, що теж мало негативний вплив на українознавство. Побудована за зразком Комуністичної академії суспільних наук та Російської асоціації науково-дослідних інститутів, Українська асоціація не виявляла в роботі недоліків, характерних для вказаних прототипів, але повністю повторила їх долю. “Знаменно, - зазначала О. Юркова, - що у славнозвісній постанові “Про організацію в Академії наук УСРР Відділу суспільних наук” ніякого обґрунтування ліквідації ВУАМЛІН не давалося. Ліквідувати і на базі асоціації створити академічний відділ суспільних наук – і все, жодних пояснень” [321, 7]. “Скоріше за все, - робила припущення історик, - при ліквідації ВУАМЛІН спрацював принцип подібності, згідно якого структура управління та наукові установи на місцях (зокрема в Україні) мали бути подібними, або бути меншими копіями центральних органів у Москві” [321, 10]. (Трохи раніше, 7 лютого 1936 р. вийшла постанова ЦК ВКП(б) про ліквідацію Комуністичної академії та передачу її установ до АН СРСР).

Варто у цьому відношенні прослідкувати динаміку й характер змін правового статусу Академії наук. Зокрема, схвалений 17 липня 1930 р. Радою ВУАН проект нового Статуту мав багато спільного зі Статутом АН СРСР, затвердженим у травні 1930 р. (Між іншим, той варіант українського статуту так і залишився на папері). Далі 1 квітня 1934 р. Академію наук було передано з відома Наркомату освіти до безпосереднього відання Раднаркому УСРР [93, 646]. Найвагомим аргументом на користь реорганізації стало аналогічне підпорядкування Академії наук СРСР. Нарешті Статут 1936 р., за яким УАН

стала Академією наук УСРР, повністю повторював модель Статуту Академії наук СРСР 1935 р. [257, 56-64].

Власне, режим, витіснивши українознавство як сутність та змінивши субординацію науково-дослідних установ як форму існування української історичної науки, перетворив її на адміністративно-територіальну одиницю єдиної неподільної радянської історіографії – спадкоємниці великодержавних традицій російської історіографії.

Завершуючи розгляд питання про деформації історичної складової українознавства під впливом адміністративного насадження “радянського марксизму”, зробимо декілька висновків та узагальнень. По-перше, марксизм, маніпулюючи ідеєю поєднання суспільно-політичних та економічних процесів, так і не запропонував “скільки-небудь надійного категоріального апарату для схоплення феномену національного” [167, 5]. Саме через відсутність відповідної теоретичної бази він виявився прихованою формою реставрації російської національної ідеї в умовах насадження тоталітаризму. Процес трансформації марксизму в державну ідеологію протягом двох міжвоєнних десятиліть породив три його різновиди: зарубіжний марксизм, марксизм 20-х рр. XX ст. і, нарешті, марксизм-ленінізм [168, 9], що з погляду методології означало поступову деградацію радянської історіографії від наукового пошуку з метою встановлення об’єктивної істини до обґрунтування готових ідеологічних штампів.

По-друге, марксизм у сталінській інтерпретації виявився несумісним з українознавством. Якщо 1920-і рр. характеризувалися становленням українознавчих студій за інерцією Української революції та державотворчих змагань, то 1930-і рр. показали, що українознавство сприймається вороже радянським режимом, який прагнув денаціоналізувати Україну. Процес згортання і заборони українознавчих досліджень відбувався в умовах насадження монометодології. І все ж марксистський напрям в історичних дослідженнях був представлений українською і радянсько-російською версіями. Суб’єктивно він позиціонував себе творцем нової парадигми, об’єктивно –

відображав дію двох факторів: українського ґрунту та зростаючого впливу московських директив, що на початку 30-х рр. XX ст. вже майже монополюно визначали радянську сутність історичної науки.

Отже, з огляду на характер політичної доктрини більшовиків, руйнування українознавства під натиском марксизму-ленінізму проходило на тлі одержавлення науки та ліквідації будь-якої автономії українського наукового життя. Це призвело до нищення альтернативних концепцій історичного розвитку та їх носіїв; “більшовизації” та “радянізації” установ історичної науки й освіти; запровадження марксистської методології і централізованого планування наукової роботи з підміною наукової мотивації пошукової діяльності інтересами держави; побудови системи академічних установ на принципах «конфесійної» залежності регіональних інститутів від центральних органів СРСР.

4. 2. Витіснення української історії з системи радянської науки і освіти

У сентенції, винесеній у назву підрозділу, з погляду українознавства, важливими є обидві частини: 1) українська історія; 2) радянська система науки й освіти. Встановлення діалектичного зв'язку між ними видається достатньо актуальною проблемою, оскільки трактування сутності вітчизняного історичного процесу в різних системах наукових принципів і підходів по-різному визначає перспективи розвитку сучасної геополітичної ситуації на європейському континенті. “З української точки зору, - підкреслює І. Дзюба, - (та й не тільки з української) саме бездержавність України була джерелом нестабільності на сході Європи. Вона породжувала міжнародні політичні спекуляції та інтриги...” [144, 9]. Однак довгий час ідейно-культурна парадигма, збудована на методологічних принципах цивілізаційного підходу та законів суверенізації (за Д. Видріним) не мала легітимного статусу на власній землі. Таким чином, є сенс зосередитися на вивченні обставин, особливостей та наслідків витіснення української історії за межі материкової України, виділяючи при цьому адміністративно-організаційний, кадровий та методологічний аспекти.

Витоки протистояння, що розгорталося на теренах української історичної науки у міжвоєнну добу, з нашої точки зору, слід шукати у відмінних критеріях ідентифікації національного життя, що визначали не тільки історіософські позиції марксистського й українознавчого напрямів, але і методи організації історичних студій, субординацію науково-дослідних установ та характер взаємодії державної і наукової сфери.

Радянський марксизм, вважаючи історичний процес перманентною зміною форм класової боротьби, розглядав націю як продукт капіталістичного способу виробництва і суспільних відносин, а національне життя пов'язував з існуванням відповідних класів. При цьому у марксистсько-ленінській інтерпретації національна буржуазія завжди боролася не за визволення народу, а за власне право на експлуатацію рідного краю. Отже, національне питання

могло бути вирішене тільки у ході боротьби пролетаріату за соціальне розкріпачення країни [144, 4], [294, 9]. Звідси випливала необхідність розбудовувати структуру історичних досліджень згідно вимог формаційного підходу та класової сутності історичних знань, що, у свою чергу, забезпечувало легітимність повного контролю держави (диктатури пролетаріату) над наукою.

Організаційний злам київської історичної школи, а слідом – розгром всієї національної історіографії на межі 1920-х – 1930-х рр. став першим помітним відображенням невідворотного процесу одержавлення духовного життя країни. Власне тут маємо підстави говорити про становлення радянської науково-освітньої системи, починаючи з форм, сумісних з грушев'янством, закінчуючи ситуацією повного взаємного виключення.

Як уже підкреслювалося, паралельне існування національного й радянського напрямів вітчизняної історіографії на початку 1920-х р. забезпечувалося принаймні двома обставинами – ідеологічною та організаційною. По-перше, соціологізм М. Грушевського об'єктивно спрямовувався проти російського царизму, що цілком відповідало вимога тогочасного політичного курсу. По-друге, приступаючи до пошуку власних шляхів регулювання наукової сфери більшовики не мали для цього а ні достатнього досвіду, а ні потрібного кадрового потенціалу, тому були змушені вдаватися до маневрів і компромісів. Зокрема в умовах непу й українізації відбувалося становлення нових громадських структур – товариств, секцій, профспілкових комітетів науковців. Функціонування мережі науково-дослідних кафедр на певний час забезпечило зв'язок вітчизняної історіографії з традиціями дореволюційних університетів. Нарешті, головним осередком українознавства протягом 1920-х рр. залишалася Всеукраїнська Академія наук, де завдяки зусиллям М. Грушевського виник потужний історичний центр, що координував роботу багатьох закладів та наукових об'єднань.

Можна стверджувати, що парадигма М. Грушевського, заснована на тріаді “територія – народ – культура”, вимагала й певним чином продукувала відповідні умови розвитку історичних знань. Зокрема, обґрунтування

національного буття за ознаками територіально-культурної тяглості зумовило формування академічних підрозділів за порайонним принципом. Основними критеріями ефективності вказаних структур вважалися кількість засідань, обговорених праць, періодичних і неперіодичних видань та притягнень до співпраці кореспондентів. Як зазначав сам академік, роботу в стінах ВУАН він завжди спрямовував “головно на те, щоб піднести саму наукову активність, взяти до неї можливо більші круги робітників, притягти до участі в академічній праці і поодиноких людей і різні установи, ...” [70, 271]. Варто також додати, що примат академічних інтересів над прикладними при встановленні наукової істини, оцінка діяльності наукових осередків за кількістю і якістю наукової продукції, а не за ступенем лояльності провладному курсу орієнтували на дотримання європейських норм автономії наукового життя.

Однак, починаючи вже з середини 1920-х рр., ситуація навколо Академії поступово змінюється [83, 473]. Спочатку правовими, потім фінансовими, а згодом – методами прямого силового втручання уряд прагнув перетворити ВУАН на один з вузлів і блоків державної машини. З точки зору адміністративного регулювання, це означало спрощення систем підрозділів, “очищення академічної організації від всяких зв’язків з сторонніми організаціями при ній” [70, 271], і тим самим – спрощення режимів контролю й управління.

Крім того, докорінно перебудовувалася і вся система науково-дослідної роботи історичного циклу. Ключовими ланками зазначеної перебудови оголошувалися план, бригадний метод і служіння актуальним потребам соціалістичної дійсності [53, арк. 11], [201, 206-208]. З приводу останнього пункту досить влучно висловився М. Грушевський. У протестній записці щодо висновків комісії чистки апарату ВУАН він писав: “Ясно, що коли тільки в радянських наукових установах прийметься такий погляд, що все зайве для них, крім того, що безпосередньо служить практичним завданням моменту, і за Українською Академією усталиться репутація “академії практичних знань”, то

се неминучо... приведе до того наслідку, що якась закордонна установа ... присвоїть собі роль огнища української історичної науки в цілості” [68, 261-262].

Об’єктивно сутність указаних перетворень полягала, з нашої точки зору, у встановленні такої субординації академічних установ, яка б у повній мірі відбивала базові принципи державного устрою СРСР. Тобто заміна аббревіатури УАН/ВУАН на АН УСРР/УРСР означала не просто заміну назви, але трансформацію Української Академії у залежну частку уніфікованого всесоюзного (російського) інтелектуального простору та остаточне нищення навіть формальної рівності його суб’єктів [82, 476-477].

Головним інструментом переведення історичної науки на рейки радянського будівництва слугували марксистські історичні установи. Крім Українського інституту марксизму й марксознавства (УІМЛ/ВУАМЛІН) та утвореного при асоціації Інституту Червоної Професури, це були Комуністичний університет ім. Артема, Інститут історії партії та Жовтневої революції (до слова, в останньому виникла практика спускати на низи директивні настанови стосовно написання літературно-історичних творів. Серед них – “Орієнтовна робоча схема нарису з історії більшовицьких організацій від лютого до непу (1921 р.)”, “Інструкція для складання хронічки партійних організацій в 1917 р – 1921 рр.” тощо [304, 67-68]). Функції згаданих установ, за виключенням власне пошукової праці, полягала у як найширші пропаганді марксизму-ленізму й підготовки відповідно кваліфікованих кадрів.

Важливо відзначити, що реалізація окреслених функцій проходила на тлі українізації, точніше – у синхронній залежності від впровадження й згортання вказаного курсу. Так у Постанові РНК УСРР “Про українізацію навчальних закладів і наукових установ” зазначалося, що у 1926 – 1927 навчальному році всі аспіранти науково-дослідних кафедр повинні скласти іспит з української мови й українознавства згідно з програмою, укладеною Наркомосом. З початку 1926 – 1927 навчального року зарахування аспірантів на навчання без знання

української мови й українознавства не допускається. Професори й викладачі вузів повинні протягом встановленого для кожного закладу терміну перейти на українську мову викладання [3, арк. 35]. (Щоправда, сам документ був надрукований російською мовою, а слово “українознавство” – старанно закреслене червоним олівцем).

Розвиваючи тему, доречно згадати й УІМЛ/ВУАМЛІН. У доповіді бюро партосередку до оргбюро ЦК КП(б)У цілий розділ присвячувався питанням українізації. Отже 137 (91%) аспірантів українську мову знали задовільно, 2 – не знали зовсім, 13 (7%) незадовільно знали українську мову, але вже зробили значні успіхи щодо оволодіння нею. Однак “значна кількість з цих товаришів літературною українською мовою не володіє. Як треба нею володіти аспіранту” Очевидно, справа полягала у тому, що у переважній більшості випадків до аспірантури вступали вихідці з міських верств – традиційного об’єкту русифікації. Спочатку найбільший відсоток серед них становили службовці [37, арк. 33-34]. Згодом на першому місці цілком очікувано опинився пролетаріат. У створеному на базі ВУАМЛІН Інституті Червоної Професури кількість робітників серед усього складу аспірантури становила понад 60% [4, арк. 11].

У звітах про роботу ІЧП увага приділялася вже не так впровадженню у навчальний процес української мови й українознавства, як загальній підготовці слухачів, а головне – питанням партійної приналежності. Взагалі у цей час помітно загострюється тон регулятивної документації. У ньому все гучніше звучать мотиви ідейно-класового протистояння. Після того, як ЦК КП(б)У спочатку взяло курс на розчинення установ М. Грушевського в розширеній кількості структур ВУАН (1928 р.) та на збільшення питомої ваги комуністів серед діячів Академії (1928 р. – вливання УІМЛ до ВУАН; 1929 р. – обрання академіками М. Скрипника, О. Шліхтера, В. Затонського, М. Яворського та ін.) [169, 151], в республіці розпочалася фактична ліквідація небільшовицької опозиції. У листопаді 1929 р. Державне політичне управління (ДПУ) оголошує про розкриття контрреволюційної організації “Спілки визволення України”.

Таким чином на лаві підсудних опинилися С. Єфремов, О. Гермайзе, Т. Слабченко і М. Слабченко (всього 45 українських вчених) [169, 152].

Ще перед згаданими подіями, у січні 1929 р. під грифом “Цілком таємно” до Харківського, Київського, Одеського, Дніпропетровського ОРК був направлений циркуляр, який вимагав негайно перевести через округові бюро секцій наукових робітників, правління Вузів, загальні студентські збори постанови солідарності з резолюцією ВУАН щодо засудження виступу академіка С. Єфремова. При чому питання про С. Єфремова треба було ставити на чергових засіданнях, “аби такі засідання не набули характеру засідань, спеціально скликаних з цього приводу”. Разом з тим, у циркулярі подавався орієнтований календарний план і зразок резолюції, “що його можна змінювати, зберігаючи 1) засудження виступу т. Єфремова, 2) приєднання до постанови президії ВУАН, 3) засудження спроб виправдання. Або недооцінку виступу Єфремова, що є по суті солідаризація з ним” [40, арк. 5]. Можна припустити, що метою подібних рекомендацій являлася підготовка відповідних настроїв серед наукової спільноти та надання майбутній “справі” статусу “народного волевиявлення”.

Після справи “СВУ” в країні розпочалася потужна кампанія «викриття осередків класового ворога». Так у 1933 р. у Дніпропетровську завдяки пильності місцевої парторганізації був виявлений цілий центр “націоналістичної контрреволюційної пропаганди”, який діяв під виглядом курсів українознавства. У доповідній записці про стан обласних курсів зазначалося: “На цих курсах знайшли собі притулок як викладавці група Єфремова, Пархоменка, Біднова... Однак, і після арешту цієї групи, на курсах залишалась значна частина шовіністичних антирадянських елементів, які, маючи на руках мандат “Державних курсів”, на підприємствах і в установах проводили роботу в українізації”. Далі вміщено додатки до характеристик деякого з числа викладачів. Висновок, до якого підштовхували читача документу, полягав, по-перше, у тому, що основою націоналістичних настроїв є дрібнобуржуазне походження їх носіїв. По-друге, що подальший розвиток

українознавства сприятиме продовженню активізації контрреволюційної пропаганди [47, арк. 67-70].

Зовсім інакше сприймали ситуацію в УСРР діячі української еміграції. Наприклад, у статті “Більшовики й Грушевський” (*Russische Wochzeitung*, Berlin, 9 December), кореспондент звернув увагу на такий, не позбавлений інтересу, збіг обставин: московська “Правда”, як раз у день смерті М. Грушевського, повідомила про викриття нової української групи в Дніпропетровському університеті, де один з професорів – Даниленко, на своїх лекціях говорив не про союз соціалістичних радянських республік, а про союз радянських національних республік. На думку автора статті, причиною таких спалахів “зарази українського націоналізму”, іноді навіть серед партійно-державної верхівки, була зовсім не класова сутність замаскованих буржуазних елементів, а той глибокий слід, який залишила по собі історична школа М. Грушевського, створивши в суспільстві здоровий національний імунітет проти інтернаціонального комунізму [32, арк. 10].

Маємо додати, що вказаним подіям передувала гостра конфронтація на ідейно-методологічному ґрунті. Схема простежувалася така: “чистка” української марксистської течії від залишків українознавства та заповнення “очищеною” субстанцією вітчизняної гуманітарної сфери. Не випадково похід проти української історичної науки розпочався на першій всесоюзній конференції істориків-марксистів у Москві (28 грудня 1928 р. – 4 січня 1929 р.). А головний удар спрямовувався проти непримиримого опонента М. Грушевського українського марксиста М. Яворського [40, арк. 1].

У цілій низці “розгромних” публікацій і виступів на засіданнях Товариства українських істориків-марксистів, що з’явилися невдовзі після оприлюднення безапеляційних оцінок М. Покровського й П. Горіна, основним пунктом звинувачення виявилася “не стільки чистота ортодоксального розуміння історичного процесу, скільки тенденція М. Яворського емансипувати Україну від Москви... і накреслити відрубний, окремий історичний шлях України” [273, 28].

Зокрема, в доповідній записці М. Рубача в ЦК КП(б)У з приводу дискусії по питаннях історії України зазначалося, що тов. М. Яворський “гіперболічно перебільшує” вплив і зв’язок українського робітничого руху з українським національним рухом та з суспільно-національним рухом Галичини. Натомість він відриває робітничий рух України від російського робітничого руху. Але центральною помилкою “не більшовицької системи поглядів тов. Яворського” оголошувалося висування української буржуазії на роль самостійної сили в буржуазно-демократичній революції на Україні, починаючи з 1900-х рр. і до 1917 р. Ця “помилкова ідея” була наслідком визначення проблеми утворення незалежної буржуазної держави головним завданням буржуазно-демократичної революції. Таким чином, національне питання виступало у концепції М. Яворського як рівноцінне а не підпорядковане головній соціально-класовій проблемі українського революційного процесу [39, арк. 9]. (Для повного усвідомлення “глибини” помилок М. Яворського, слід пам’ятати, що у більшовицькій схемі вирішення національного питання право націй на самовизначення аж до повного відокремлення трактувалося виключно як суверенне право пролетаріату і його союзників, а не волевиявлення усього народу [128, 320-321]).

Не вдаючись у деталі протиставлення національних і класових пріоритетів у методології різних наукових течій міжвоєнної доби, зауважимо, що наведений документ з критичними випадками проти М. Яворського змушує пригадати особливості тематичної диференціації у сфері історичних досліджень. Відомо, що протягом перших десяти – п’ятнадцяти років існування радянського напрямку, чільне місце у вивченні вітчизняної історії міцно утримувала проблема соціалістичної революції. Як писав А. Сахаров, “Це було менш за все “академічне” питання” [278, 14], оскільки стосувалося найближчих перспектив державного існування. У свою чергу, українознавство опікувалося періодами активного просування українського національного буття у політичну площину (насамперед – XVII-XVIII ст.), що також було пов’язано з певними тенденціями перехідної постреволуційної доби.

У 1936 р. у контексті організаційної та ідеологічної перебудови ВУАН постав Інститут історії України АН УРСР. Структура Інституту цілком відповідала універсальній періодизації історичного процесу за суспільно-економічними формаціями [99, 103]. Перед співробітниками нової установи (а серед них ще залишалися “старі” спеціалісти – О. Оглоблін, Н. Полонська-Василенко, С. Сташевський, М. Ткаченко, А. Ярошевич, яким пощастило вціліти після інтенсивних “чисток” і репресій) виникла нагальна потреба створити комплекс загальних навчальних курсів, документальних збірників, науково-допоміжних матеріалів з історії України. Реалізація вказаних завдань, крім суто методологічних аспектів (абсолютизація класово-формаційного підходу, легітимізація російських великодержавних амбіцій) продемонструвала прагнення офіційної історіографії поставити під свій контроль вивчення епох, що традиційно належали до сфери наукових інтересів українознавства. Достатньо згадати, наприклад, серію монографій під загальною назвою “Нариси з історії України” опубліковану інститутом у 1937-1941 рр. Перший з п’яти томів присвячувався історії Київської Русі, натомість наступні випуски серії (2, 3, 4) висвітлювали події XVI – XVII ст. [272, 7].

Помітними успіхами позначилась діяльність працівників закладу в галузі археографії: у довоєнний час було видано два документальних збірники, що містили цінний матеріал з важливих тем великого часопросторового зрізу. “Це була чудова ідея, – підкреслював А. Санцевич, – власне продовження тієї лінії публікацій, яка здійснювалася М. Грушевським. Але безумовна прихильність упорядників та редакторів до марксистсько-ленінської методології з її теоретичною обмеженістю спричинила до прикрих прогалин у доборі матеріалів та їх тлумаченні” [272, 11].

Між іншим, сама методологія, не зважаючи на вимушене дотримання звичної революційно-класової риторики, також зазнала деяких змін. Розширення хронології історичних студій марксистського напрямку за рахунок витіснення українознавства спричинило до трансформації самого напрямку під впливом окупованого ним інтелектуально-духовного ґрунту. Для з’ясування

всіх обставин вказаного процесу варто звернутися до двох полярних постатей в історії вітчизняної історичної думки – М. Грушевського й М. Покровського. Свого часу популяризація поглядів обох видатних науковців активно використовувалася владою у якості інструменту для дискредитації попереднього імперського режиму. Щоправда, маючи спільний предмет ідейної критики, М. Грушевський і М. Покровський розглядали його з різних позицій. Історіософія фундатора української національної історіографії тяжіла до неокантіанства з його опорою на індивідуальність фактів та обмежений детермінізм. М. Покровський, щирий прихильник люксембургіанства, вважав себе послідовником марксизму, який розумів як фатальну необхідність формаційних змін у контексті класової боротьби.

На початку 1930-х рр. відбувається майже одночасне зарахування обох академіків до єдиного антимарксистського табору. При цьому в радянський академічних колах все гучніше лунали заклики відмовитися від подальшої підміни історії “абстрактними визначеннями суспільно-економічних формацій” та намітилися тенденції наближення до деяких положень Баденської школи.

Необхідно підкреслити, що вказані трансформації відбувалися на тлі посиленої уваги партії й уряду до проблем вітчизняної історії взагалі. Так у 1931 р. на основі рішень ЦК ВКП(б) Наркомос (Народний комісаріат освіти) рекомендував всім школам створити нові програми з історії, яка повністю зникла з навчальних планів у 1923 р. 1 вересня 1934 р. поновили роботу історичні факультети Московського і Ленінградського, а згодом – й інших університетів та педінститутів країни [177, 20]. Паралельно постало питання про створення нових підручників з історії СРСР і новітньої історії. І ось тут у повній мірі виявив себе поворот до “історичної конкретики”: “Без знання історичних фактів в певній послідовності й причинних зв’язках не може бути освічених марксистів, ...” надруковано у редакційній статті журналу “Борьба классов” [173, 3]. “На одне з перших місць при нашій перебудові висувається питання показу живих людей, що творять історію”, - читаємо на сторінках того ж видання виступ професора Н. Ванага [109, 8]. Чи таке твердження іншого

відомого науковця академіка М. Нечкіної: “...історична конкретика , реальні факти, засвоєні школярем, допомогли б йому опанувати історичну перспективу, відчувати епоху, уявити її собі як щось конкретне, живе, своєрідне” [235, 21].

Забігаючи наперед, зазначимо, що систематизація положень щодо сутності вказаних перетворень була здійснена на початку 1960-х рр. у ході полеміки з приводу періодизації історії радянської історичної науки, яка розгорнулась на сторінках журналу “История СССР” з ініціативи академіка М. Нечкіної. Одним із висновків, яких дійшли учасники диспуту, було встановлення прямої залежності між відходом від “механістичних антинаукових тенденцій” та “корінним переломом на всіх фронтах соціалістичного будівництва” [159, 101]. Іншими словами, перехід країни Рад від стану відкритої революційної системи до стану консервативного політичного утворення потребував нових методологічних підходів, здатних забезпечити історичну легітимність процесу. “Історична конкретика” виявилася необхідним компонентом формування нового радянського патріотизму, оскільки лише “індивідуальні факти” здатні створити відчуття Батьківщини як великої часопросторової індивідуальності.

Наступний висновок, що не ставився під сумнів жодним з радянських істориків, стосувався обмеження історії радянської історичної науки історією марксистсько-ленінського напрямку [317, 96], яка, у свою чергу, розпочиналась не на “пустому місці”, а являлась безпосереднім продовженням кращих демократичних традицій дореволюційної російської історіографії.

Нарешті ще один висновок, закріплений під час дискусії у якості обов’язкової норми, полягав у необхідності вивчати історію окремих народів. Але при цьому історія СРСР повинна була залишатися єдиною і неподільною історією сім’ї братніх народів Радянського Союзу [234, 59]. Таким чином, українській історії у тому значенні, який вкладали у цей термін представники національної історичної науки, на довгий час не залишалося місця а ні в стінах науково-дослідних установ, а ні на сторінках фахових видань, а ні в підручниках та навчальних курсах радянської школи.

Підсумовуючи, маємо підкреслити, що процес витіснення української історії з системи радянської науки й освіти відбувався як ключовий сегмент політики згортання правових і демократичних норм регулювання наукового життя країни. Поширення державної монополії на весь інтелектуально-духовний масив супроводжувалося, по-перше, ліквідацією плюралізму наукової думки та нищенням елементів автономії науки. По-друге, реорганізацією науково-дослідних установ в напрямку тотальної залежності від Центру з паралельним заповненням традиційних академічних форм “новим кадровим змістом”. По-третє, переходом до монометодології під виглядом марксизму, який своєю перемогою над українською національною історичною школою “завдячував тому фактові, ... що і сам став національним, властиво націоналістичним” (Szpor’luk R. Communism and Nationalism: Karl Marks Versus Friedrich List. – New-York: Oxford Univ. Press, 1988. – 307 p.) [167, 7].

4. 3. Історичні дослідження в українознавчих осередках Західної України та еміграції

Проблема становлення українознавства в історичних осередках Західної України та в діаспорі у міжвоєнні роки за своїм значенням виходить далеко за межі вузькоспеціалізованих регіональних чи локальних розвідок. Так чи інакше її успішне розв'язання можливе лише у контексті студій над загальним процесом формування модерного інтелектуального простору на українському ґрунті з низкою відповідних завдань та історично зумовлених особливостей.

Специфіка погляду на проблему з точки зору діяльності західноукраїнської наукової спільноти полягає у подвійній сутності вказаного феномену. З одного боку, маємо на увазі постійне прагнення інтелектуальної еліти перебувати у руслі національного життя, з іншого – тенденцію до виходу за межі самоізоляції та до інтеграції в європейському соціумі на основі якомога ширших інформаційних контактів [249, 189]. Слід наголосити, що визначене таким чином коло питань являлося об'єктом постійної уваги з боку представників різних течій української історіографії. Однак, їх позиції суттєво різнилися як у визначенні стратегічної мети вітчизняних досліджень, так і в доборі методологічного інструментарію.

Аналіз окресленої літератури дає підстави говорити про дві групи факторів, які визначали паралельний розвиток українознавства в УСРР/УРСР та за її межами. Йдеться про об'єктивні геополітичні обставини та суб'єктивне усвідомлення українськими науковцями власної ролі у творенні цілісної системи знань про Україну й українство. Звертаючись до першої групи факторів, маємо відзначити, що зовнішнім проявом їхньої дії стало зосередження провідних українознавчих центрів на тлі Української революції спочатку в Києві та Харкові, а по мірі насадження радянського тоталітаризму і згортання політики українізації – переміщення їх до західноукраїнських та діаспорних осередків.

Переваги УСРР у 20-і рр. ХХ ст. були зумовлені не тільки активізацією наукового життя у стінах УАН/ВУАН, але й погіршенням фінансового забезпечення НТШ після розпаду Австрійсько-Угорської імперії і реакційної політики Другої Речі Посполитої щодо українознавчих інституцій, відтік частини наукових кадрів до радянської України, викликаний політикою українізації [228, 355-356], а також спробами ослабити український фронт опору радянській владі за кордоном. Разом із тим, перевагою західноукраїнських та еміграційних осередків українознавства була можливість розвивати наукові зв'язки з європейською і світовою спільнотою, що становило помітний контраст з умовами наукової роботи в умовах радянської влади. До цього необхідно також додати, що з ідеологічних міркувань найбільших обмежень щодо закордонних контактів зазнавали саме історики [269, 65]. Особливої гостроти ця проблема набула в 30-і рр. ХХ ст., коли внаслідок репресій і тотальних чисток української інтелігенції будь-які форми міжнародної співпраці припинилися [269, 71].

Інша група факторів розвитку історичної складової українознавства стосується приналежності науковців до тієї чи іншої ідейно-світоглядної та методологічної орієнтації. Якщо в УСРР/УРСР послідовно насаджувалась методологія партійно-класового трактування історичного процесу, а сама українська наука розглядалася як складова єдиної радянської науки, покликаної боротися з буржуазним націоналізмом, то діаспора намагалася сформувати вільний український духовно-інтелектуальний простір, зберегти національні традиції науки, захищати її від спотворень та перекручень [238, 290].

Досліджуючи реалізацію цієї складної багаторівневої мети, необхідно вказати на три аспекти: освітній, тематичний (вивчення замовчуваних в СРСР проблем вітчизняної історії) та історіософсько-методологічний. Зокрема, українська наука про Україну, як про неї писав О. Пріцак, ледве могла зберегти свої традиції до наших днів, якби не наполеглива праця галицьких вчених в ділянці гуманітарних, насамперед – історичних, наук за всіма вказаними напрямками [260, 151-152]. Так у науковому спадку І. Крип'якевича, який, між

іншим, чимало зробив для підготовки нової зміни українських науковців, відклалася ціла низка навчальних курсів з історії України: “Оповідання з історії України”, “Коротка історія України для початкових шкіл”, “Огляд історії України – репетиторій для вищих клас середніх шкіл та вчительських курсів” [185, 270]. Однак головною темою для дослідника завжди залишалася доба Хмельницького. Підсумком наполегливої праці стала публікація в “Записках НТШ” (1925–1931 рр.) “Студій над державою Богдана Хмельницького”, що, як підкреслював О. Оглоблин, базувалися на багатому документальному матеріалі, зібраному в польських, українських та російських архівах і підтверджували приналежність автора до державного напрямку української історіографії [239, 80].

З огляду на останнє зауваження, постать історика І. Крип'якевича спонукає звернутися до проблем ідейно-методологічного характеру, точніше, до питань інтеграції української науки у міжнародному інтелектуальному просторі та відтворення у процесі розвитку українознавства провідних тенденцій європейської та світової історичної думки. Мова йде про спроби представити лідера львівського осередку тодішнім керівником “документальної школи”. З цим, наприклад, делікатно не погоджувався О. Домбровський, підкріплюючи свою точку зору висновками проф. Л. Винара, який назвав появу “київської школи” Антоновича-Грушевського українською відповіддю на загальноєвропейський заклик “ad fontes!”, що поширювався на тлі “відчитання Шампольйоном гієрогліфів і Гротефендом клинового письма” та відкриття інших джерел-документів й актів давніх епох [146, 83]. Проте у 20-х – 30-х рр. ХХ ст. “постулати історіографії з доби В. Антоновича еволюціонували з часом у напрямі більшого уточнення й модернізації”. Таким чином, І. Крип'якевич як діяч міжвоєнного періоду “схилявся більше до ідеологічно-історіософічних критеріїв історичної думки та державницького підходу” [146, 79].

На відміну від І. Крип'якевича, чий творчий шлях проходив на теренах Галичини, два інших відомих учні М. Грушевського – С. Томашівський і М. Кордуба репрезентували державницьку течію історичного українознавства

здебільшого за кордоном. Їх праця у візії сучасних науковців стала відгуком української історіографії на концепції О. Шпенглера, А. Тойнбі та неопозитивістські соціологічні концепції [256, 450].

Фактичним підтвердженням озвученої тези може слугувати дискусія над початками української нації, спричинена публікацією полемічної статті М. Кордуби “Найважливіші моменти історії України” (Літературно-науковий вісник. – Львів, 1930. – кн. VI. – С. 539-546). Не сприймаючи аргументацію членів празького Українського Історично-філологічного товариства щодо ототожнення мови й національності, М. Кордуба вважав поворотним моментом української історії литовську окупацію [101, 3-4]. Саме наступ Литви, на переконання історика, накреслив розмежувальну лінію між Україною як частиною західної цивілізації, та Московщиною, що перебувала під впливом кочових племен Сходу [125, 446].

Колишній професор Чернівецького, згодом – Варшавського університетів, автор ґрунтовних розвідок з української історіографії для міжнародних конгресів, дописувач польських, німецьких та французьких видань, М. Кордуба зробив чималий внесок у справу вивчення Галицько-Волинського князівства та Західної України в цілому. Працюючи в Українському науковому інституті у Варшаві, він надрукував дослідження “Західне пограниччя Галицько-волинської держави XIII ст.” (“Записки НТШ”. – Львів, 1925 р.), “Історію Хмельниччини і Підляшшя” (Краків, 1941 р.) [239, 81-82], підкреслюючи особливу роль вказаних територій в онтогенезі української нації [125, 447]. Таким чином, історик засвідчував приналежність до парадигми М. Грушевського, збудованої на принципах цивілізаційного підходу та продовжував традиції порайонного дослідження України. “Межі української держави, – писав М. Кордуба, на початку 1920-х рр., – ще не визначені. Та це нам зовсім не перепиняє говорити про українську територію і її населення, бо куди би не витичили політичні межі, все й всюди Україною зватимемо ці землі, на котрих український народ живе в переважній більшості. Ті землі й повинні увійти в склад української держави...” [199, 3].

До слова, коло наукових інтересів М. Кордуби охоплювало також періоди активного просування українства до стану політичної нації. Так належну увагу М. Кордуба приділяв козацько-гетьманському періоду та діяльності Б. Хмельницького, виявивши себе прихильником державницького підходу при встановленні причин втрати українцями політичної самоорганізації [125, 448].

До фундаторів державницького напрямку української історіографії діаспорні джерела відносять майже усіх учнів наукової історичної школи М. Грушевського у Львові, зокрема С. Томашівського [252, 29]. Якщо представники народницької школи визначали українство суб'єктом історичного процесу, послуговуючись мовно-етнічними критеріями, то державники, розділивши поняття народу й нації, робили акцент на територіально-політичних критеріях [203, 290]. Так С. Томашівський висунув географічний (територіальний) фактор як основу тяглості й індивідуальності української історії [115, 101]. Цю ідею він проводив у низці українознавчих праць, серед яких особливе місце посідає “Українська історія: Нарис І. Старинні і середні віки” (1919 р.). Визначаючи у вступній частині нарису предмет дослідження, історик підкреслював, що основою творення української народності та розвитку української національно-політичної ідеї була “земля і її становище у політичній системі середньої і східної Європи” [301, 1].

Географічний чинник у прикладанні до України виступав у концепції С. Томашівського під виглядом фатального трикутника “Степ – Польща – Росія” [301, 12]. На його думку, українське минуле слід розглядати у контексті перманентного протистояння “лісу” й “степу”, іншими словами – як історію “здобування землі” [301, 10] або колонізації “пустих” просторів [314]. Пізніше дослідник зосередився на вивченні історії Української церкви, виявивши себе палким прихильником традицій католицизму і європейських демократичних цінностей. Він вважав церкву не тільки важливим фактором духовного зростання суспільства, але й своєрідним каталізатором формування національної свідомості [125, 448].

Політичні реалії першої третини ХХ ст. на деякий час відірвали С. Томашівського від наукової роботи та навіть від Галичини [239, 81]. У 1921 – 1925 рр. він жив у Берліні. Повернувшись до Львова, очолив редакцію часопису “Політика”, був доцентом, згодом – професором Краківського університету, а також – надзвичайним членом кафедри української державності Українського наукового інституту у Берліні [255, 38]. Примітно, що ім’я С. Томашівського в історіографічних розвідках не рідко стоїть поряд з ім’ям В. Липинського, який в емігрантській історико-політичній науці посідає місце незаперечного лідера консервативної течії.

Творча активність В. Липинського в останній період життя пов’язана з утворенням двох закордонних українознавчих центрів: Українського соціологічного інституту у Відні та Українського наукового інституту в Берліні. При цьому вчений долучився до організаційного і науково-академічного становлення УНІ-Б та формування громадсько-політичного характеру установи [75, 611-612], [76, 617-618] [244, 99]. Також варто додати, що В. Липинський був не лише видатним істориком-українознавцем, але й чи не найпомітнішою постаттю української політології міжвоєнного періоду. Сучасні науковці вказують, зокрема, на створену ним оригінальну класифікацію форм державного устрою як на вагомий внесок у розвиток вітчизняної і світової політичної думки. В. Липинський розрізняв три основні типи державного устрою – демократію, охлократію і класократію, називаючи останню найбільш органічним методом організації національного існування. В основу класократії має бути покладено принцип гармонійного поєднання конституційної монархії й громадянського суспільства та союзу хліборобської верстви з іншими суспільними класами [250, 109-110].

Не зважаючи на консервативність, а, почасти, й відверту аполітичність землеробської людності, теоретичні виклади В. Липинського цілком адекватно відображали дійсний стан справ у тогочасній Україні. Йдеться про сповільнену динаміку урбанізації на українських землях порівняно з країнами Західної Європи, що, з одного боку, дозволяло уникнути конфлікту між етнічним та

національним пластами місцевої культури [228, 309], з іншого – ускладнювало процес перетворення українства в модерну політичну націю.

За уставленою традицією націю прийнято вважати продуктом капіталістичного способу виробництва, єдиної економічної інфраструктури та перетікання основної маси населення до міського середовища. Проте міська часопросторова організація відриває людину від природних ритмів і з легкістю перетворює її на об'єкт глобалізаційних впливів. “Універсальний символ міської цивілізації – капітал, не має батьківщини”, – писав у відкритому листі до Олександра II доктор Д. Менделєєв [51, арк. 5]. Саме усвідомлення цієї обставини змусило В. Липинського шукати початки національного не в раціоналістичній безрелігійності (якщо під релігійністю розуміти вроджене відчуття індивіда єдності з природою) та матеріалістичному фетишизмі міста [59, 447], а в ірраціональній метафізиці сільського життя, де кожен крок, кожна подія носить літургійний характер. “Далі хлібороб зв’язаний з землею, – підкреслював історик, – він найвидатніший представник типу людини осілої. Сучасна культура міщанська, машинова, всі пута осілості нищить... Звідси зникаючі сьогодні поняття Землі-Батьківщини й патріотизму хлібороба” [217, 269].

Розглядаючи проблему національно-державного будівництва у розрізі практичних завдань, В. Липинський особливо наголошував на необхідності формування української консервативної течії, без якої “всі консервативні елементи на нашій землі опиняться вкінці серед Росіян або Поляків, і українство буде синонімом вічної, ніколи не здійсненої революції і самовирізування” [77, 706]. Найбільш прийнятною основою майбутньої консервативної організації він вважав православну церкву – традиційну для переважної більшості українців.

Вказане припущення, на наш погляд, наближає політичні й інтелектуально-духовні позиції автора до концептуальних положень іншого представника української науки за кордоном – В. Старосольського. У фундаментальному дослідженні “Теорія нації” В. Старосольський вказував на

існування безпосереднього зв'язку між процесом становлення модерних націй та розвитком демократії. При цьому підкреслював, що демократія в боротьбі за владу в державі “використовувала в першу чергу спільноти, які витворювалися були на тлі релігійних течій і релігійної боротьби [293, 82].

Основна думка твору полягала в обґрунтуванні суб'єктивної сутності національних спільнот. Головним критерієм національного життя за В. Старосольським виступала певна державницька ідея, яка в різний час і за різних обставин асоціювалася з різними об'єктивними прикметами нації [293, 94]. Таким чином, виявлені дослідником принципи регуляції суспільних відносин в цілому узгоджувалися з концепцією суверенізації М. Грушевського.

Варто нагадати, що “Теорія нації” була оприлюднена вченим у період співпраці з УСІ у Відні. Так само, як і монографія В. Липинського “Україна на переломі 1657 -1659 рр.” Значення останньої для розбудови українського наукового і політичного простору найповніше розкривається у контексті висновку про суб'єктивний вибір нації щодо власного минулого, коли головним мотивом виступає актуальність та аналогія “минушини з сучасними переживаннями” [293, 63-64]. Мається на увазі оцінка В. Липинським т. зв. “Переяславської легенди”, ідейну експансію котрої він пояснював “величезним впливом, який пізніше Москва в нашій історії відіграла” [216, 25]. Але першочерговим своїм завданням історик називав популяризацію нової схеми вітчизняного історичного процесу, що мала б пов'язати його не із “сентиментально-опозиційними”, чи “безрозумно деструктивними”, а з “мужніми та організаційними проявами історичного життя нашої нації” [216, 4-5]. Саме такий підхід відповідав тогочасним потребам українського національного поступу, що вже вийшов на рівень усвідомлених державних прагнень.

Слід наголосити, що ідеї вченого та стиль дослідницької роботи, заснованої на сумлінному вивченні джерельних матеріалів, послугували дієвим інструментом формування нового покоління українознавців. Серед них:

Д. Олянич, К. Чехович, І. Лоський, М. Базілевський, В. Кучабський, Б. Крупницький та ін. [244, 108].

Крім наукової і педагогічної роботи, В. Липинський займався видавничою діяльністю. У 1920 – 1925 рр. за його сприяння та при фінансовій підтримці приватних фондів [78, 685-739] вийшло 5 книг неперіодичного збірника “Хліборобська країна”. У збірнику друкувалися праці таких істориків, як Д. Дорошенко, С. Томашівський, І. Борщак, Д. Олянич, були оприлюднені найвагоміші твори самого В. Липинського: “Листи до братів-хліборобів. (Про ідею і організацію українського монархізму)”, “Покликання “Варягів”, чи організація хліборобів? Кілька уваг з приводу статті Є. Х. Чикаленка “Де вихід?” [228, 368].

У 1926 р. В. Липинський переїхав до Берліна, де у жовтні відбулося урочисте відкриття Українського наукового інституту. В УНІ-Б В. Липинський очолив кафедру української державності, але в 1927 р. за станом здоров'я був змушений залишити цю посаду. Після об'єднання кафедри з відділом історії України її завідувачем став Д. Дорошенко.

Зауважимо, що Д. Дорошенко, який, на думку вітчизняних науковців новітньої доби, після смерті С. Томашівського і В. Липинського залишався найбільш помітною фігурою в українському науково-історичному середовищі за кордоном [228, 371], також належав до числа ініціаторів створення у Німеччині української установи академічного типу. Згідно задуму організаторів, завдання Інституту полягало у розвитку й поглибленні досліджень життя українського народу у минулому й сучасному та у налагоджуванні стосунків між українськими та західноєвропейськими вченими [255, 36-37]. Однак, не в останню чергу, заклад репрезентував один з організаційних центрів гетьманського руху в еміграції [244, 98], [248, 12]. Сам Д. Дорошенко присвятив Українській Гетьманській державі другий том “Історії України 1917 – 1923 рр.”, називаючи цю добу найменш розробленим й освітленим періодом недавнього минулого і, одночасно, найбільш приниженим і спаплюженим [151, 4].

Крім заповнення окремих лакун у дослідження вітчизняної історії, великою заслугою Д. Дорошенка являється започаткування традиції загальних історіографічних викладів, що знаменувало перехід історичного українознавства на новий більш високий рівень. З 1921 р. вчений працював в Українському вільному університеті, був деканом філософського факультету, викладав українську історію. У 1923 р. він опублікував “Огляд української історіографії”, який сам назвав першим підручником для української вищої школи [152, 3]. Створений на підґрунті позитивізму, підручник пропагував ідею органічної єдності становлення історичних знань та розвитку національної свідомості як відображення безперервності українського державотворчого процесу.

Звертаючись до спадку таких видатних науковців, як В. Антонович, П. Куліш, М. Костомаров, Д. Дорошенко аналізував їхню творчість перш за все як речник державницької ідеології. На його думку, відсутність у концепціях істориків-народників цілісних уявлень про зміст вітчизняної політичної традиції була зумовлена тривалим періодом бездержавного існування українців та впливом західноєвропейського романтизму. Таким чином, процес становлення системи історичних знань про Україну подається Д. Дорошенком у контексті перманентного протистояння державницького і народницького напрямків [152], [176].

Розглядаючи становлення українознавчої праці у перші десятиліття ХХ ст., вчений наполягав на існуванні прямої залежності між активізацією національного життя, поглибленням інтересу української спільноти до власного минулого та появою синтетичних курсів української історії. Першим подібним курсом став “Очерк истории украинского народа” проф. М. Грушевського, оприлюднений у 1904 р. [152, 205]. Проте найважливішим досягненням на полі української історіографії останніх років Д. Дорошенко називав творчість В. Липинського [152, 209]. Йшлося насамперед про вже згаданий III-й том історичних студій і монографій видатного науковця, виданий на еміграції під загальною назвою “Україна на переломі 1657 – 1659. Замітки до історії

українського державного будівництва в XVII-ім століттю” (1920 р.). Цінність твору у візії Д. Дорошенка полягала у прагненні автора дослідити політику Гетьмана з точки зору еволюції української державницької ідеї від козацького автономізму до державної самостійності [152, 211].

В цілому 1923 р. виявився досить плідним у сфері популяризації творчих здобутків співробітників УВУ. Одночасно з “Оглядом” Д. Дорошенка, вийшли з друку “Лекції по історії українського права (добі Княжої)” проф. Р. Лащенка [21, арк. 3].

Якщо у марксистсько-ленінській інтерпретації право і держава розглядалися у контексті міжкласових взаємин, універсальних по своїй суті, то у концепції Р. Лащенка становлення правової сфери як частина культурного-поступового розвитку виступала наслідком взаємодії фізичних, географічних, історичних та всяких інших унікальних умов існування кожного окремого народу. “Таким чином, історія українського права єсть наука, котра викладає і вияснює поступовий розвиток українських правничих норм, правну еволюцію українського народу, коротко кажучи, це єсть наука, яка викладає історію національного українського правного розвитку” [213, 15].

Фундаментальні положення школи М. Грушевського щодо територіально-етнічного фактору як основи національного буття простежуються у працях іншого відомого діяча української еміграції, дійсного члена Українського соціологічного інституту в Празі проф. С. Шелухіна [26, арк. 2]. Зокрема, у розвідці “Україна, українці, український народ” автор дослідив походження назви “Україна” як відображення розвитку певної геополітичної реальності. На основі детального вивчення літописних матеріалів та глибокого порівняльно-лінгвістичного аналізу вчений спростував тезу про ідентичність понять “Україна” і “окраїна” [15, арк. 5-11]. Також С. Шелухін приділяв не абияку увагу проблемам сучасного життя українців на Великій Батьківщині, присвятивши низку статей голодомору [16].

Варто додати, що Український соціологічний інститут в Празі, один з наукових осередків соціал-революційного крила української діаспори,

створювався саме для вивчення України й українства у системі геополітичних зв'язків [8, арк. 52]. При цьому фундатор й очільник Інституту проф. М. Шаповал називав предметом конкретної соціології (народознавства) народ, окремий людський колектив, взятий у межах часу і простору та обґрунтував існування об'єктивних “причин народу” таким чином: “ми не можемо побачити десь на світі народу, коли він не матиме якоїсь об'єктивної прикмети, через яку ми могли б одрізнити його від безлічі інших... Ми вважаємо, що мова є те *fundamentum divisionis*, яке кладемо в основу розподілу світової реальності людей на народи. Лінгвістичні гуртові одиниці людства є народи” [7, арк. 2].

Підсумовуючи, доречно згадати слова Д. Дорошенка, який підкреслював, що українознавство дуже рідко й у дуже короткі періоди розвивалося за сприятливих обставин, але все ж продемонструвало не абияку життєздатність і досягло поважних результатів [153, 39]. У міжвоєнний період, з огляду на ліквідацію української державності, збереження й примноження цих результатів стало можливим завдяки еміграції національної інтелігенції та активній діяльності західноукраїнських та закордонних науково-дослідних та освітніх закладів. Відчуваючи обернено-пропорційну залежність від становища вітчизняної історичної науки в радянській Україні, Галичина й діаспора забезпечували зв'язок українознавства з європейським і світовим інтелектуальним процесом. По-перше, через безпосередні контакти на світових форумах, виступи в іноземній фаховій періодиці, залучення науковців з інших країн до співробітництва з українськими інституціями й виданнями. По-друге, через засвоєння європейських і світових тенденцій розвитку історичної науки, її методологічного інструментарію. Слід підкреслити, що вчені-українознавці, працюючи на теренах Австрії, Чехословаччини, Німеччини, Франції та ін. країн, не мали обмежень щодо свободи творчості, застосування новітніх методологій в історичних дослідженнях, як це було в УСРР/УРСР.

Проте плюралізм течій і підходів до вирішення важливих проблем української історії не руйнував історіософської єдності школи українознавства в діаспорі, заснованої на принципах національно-історичного *credo*

В. Антоновича – М. Грушевського [152, 80]. “Українська еміграція, – писав Д. Дорошенко, – при всій розбіжності політичних напрямків серед неї, присвічував один спільний ідеал – незалежної української держави...” [154, 8]. Реалізація цього ідеалу, додамо, була б неможливою без наполегливих змагань української духовної еліти у сфері творення системи знань про Україну й світове українство.

ВИСНОВКИ

Аналіз наукової літератури та джерельних матеріалів з обраної теми дає підстави для таких висновків та узагальнень:

- Для всебічного вивчення проблеми був розроблений і використаний спеціальний комплекс загальнонаукових, історичних, історіографічних та українознавчих методів, що дозволив здійснити дослідження на засадах об'єктивності, системності і світоглядності.
- Історичний компонент українознавства дотепер не отримав належного висвітлення в історіографії. Наявні праці історіографічного й українознавчого спрямування стосуються здебільшого лише деяких аспектів розвитку історичної науки та українознавства у міжвоєнний період без належного з'ясування їх взаємозв'язків та теоретичних узагальнень взаємовпливів. Між тим, саме історична наука стала каталізатором становлення українознавства як інтегративної системи наукових знань про Україну й український народ, завдяки чому українська наукова думка піднялася на якісно новий рівень.
- Сформований джерельний комплекс на основі пошуку, вивчення й систематизації документальних та літературних свідчень виявився цілком репрезентативним. Встановлено, що у 1920-і – 1930-і рр. українознавство розвивалося на тлі двох протилежних тенденцій: 1) складання українського науково-інформаційного поля, що охоплювало етнічну територію України та еміграцію; 2) утворення радянської структури науково-дослідних установ. За цих обставин перед історіографією та українознавством постали протилежні парадигми розвитку.
- Присутність національно-державницького елементу в творенні світоглядного підґрунтя історичного компоненту українознавства значною мірою впливала на мотиви, мету, етапи і зміст політики радянського уряду щодо формування вітчизняної наукової сфери. Безпосередньо цей вплив здійснювався через низку каналів. Специфіка українського історіописання початку 1920-х рр. визначалась тим, що українознавство і марксизм (модерна форма ідеології російського більшовизму) ґрунтувались на різних

історіософських і методологічних засадах і створювали основу для конфронтації. Загостренню конфронтації та переведенню її до категорії антагоністичних сприяло піднесення українознавчих студій до рівня європейських наукових традицій. В їх контексті українство все більше набувало ознак суб'єкта політичної дії, в тому числі і в такому із обов'язкових його атрибутів, як розвиток високої науки. Це ставало серйозною перепорою на шляху безперешкодної асиміляції у реставрованому великодержавному конгломераті. Не випадково тотальний наступ на українську наукову інтелігенцію співпав у часі з перемогою точки зору Й. Сталіна стосовно примату національно-державних інтересів Росії над революційними.

- Піднесенню українознавчих студій у 1920-і рр. сприяло поєднання двох процесів: альтернативності розвитку та взаємодії наукових центрів у реаліях українського національно-культурного пробудження. Плюралізм наукових ідей, виражений у появі різних історичних напрямів і шкіл, продукував опозиційність владі через конкуренцію з її офіційною течією – більшовизованим марксизмом. На перших порах зберігалася взаємодія українознавчих осередків як на теренах материкової України, так і в еміграції. Особливу роль у зазначених процесах відігравала історична школа М. Грушевського. Після його від'їзду в УСРР у 1924 р. з'явився шанс перемістити центр українознавчих студій у радянську Україну за умов політики українізації, однак невдовзі почалося її згортання, а відтак витіснення українознавства з системи радянської науки й освіти, що супроводжувалось репресіями, голодомором, насадженням державної монометодології та марксистської ідеології на весь інтелектуально-духовний світ.
- Обмеження вітчизняного історіографічного процесу рамками радянської парадигми у 1930-х рр. призвело до згортання історичних студій внаслідок централізації й уніфікації системи історичних установ та “чисток” серед української наукової інтелігенції, до перетворення історичної думки на провінційну ланку радянської історичної науки. Українознавство збереглося і примножило свій потенціал завдяки зусиллям вчених Західної України та

еміграції. Усвідомлюючи обернено-пропорційну залежність власних завдань від становища історичних студій в УСРР/УРСР, вони забезпечували зв'язок українознавства з європейським і світовим інтелектуальним процесом як через особисті контакти і співпрацю, так і через засвоєння західного досвіду організації історичної науки.

- Змагання двох полярних (українознавчої і радянської) моделей розвитку історичних знань розгорталися у декількох площинах і охоплювали організаційний та методологічний дуалізм, тобто паралельне існування установ історичного профілю ВУАН, науково-дослідних кафедр історії України, з одного боку, та утворення марксистських науково-дослідних та науково-навчальних закладів – з іншого. Їх внутрішнє протистояння виявлялось в альтернативі еволюційних механізмів регуляції наукового буття, коли певні інституції виникали як реалізація об'єктивної необхідності подальшого розвитку українознавчої думки та методів партійно-державного впливу, коли і науку, і субординацію її підрозділів формувала влада на ґрунті ідеологічних стереотипів.
- Тотальна реорганізація системи науково-дослідних установ на тлі згорання українізації супроводжувалася монополізацією сфери історичних досліджень, у тому числі й традиційних українознавчих тем, марксистсько-ленінським напрямом у контексті легітимації модернізованої російської великодержавної доктрини.
- Поряд із деякими відмінностями у трактуванні явищ і подій вітчизняної історії представниками різних наукових шкіл і течій, виявлено їхню спорідненість на історіографічно-історіософському рівні та приналежність до національно-державницького напрямку. Більшість тогочасних істориків, прагнучи дослідити ті чи інші періоди активного просування українського національного буття у політичну площину (йдеться насамперед про козацько-гетьманську добу), сприймали головні орієнтири концепції М. Грушевського щодо самобутності та безперервності українського історичного процесу. Таким чином, розвиток історичної думки у міжвоєнні роки створив достатній

фундамент для збагачення історичної складової сучасної концепції українознавства.

- У радянській моделі “держава – наука” майже монопольним споживачем наукового продукту виступала держава. Натомість парадигма М. Грушевського вимагала й іманентно витворювала такі умови розвитку історичних знань, за яких коефіцієнт ефективності наукових осередків визначався за якістю і кількістю досліджень, науковим рівнем опублікованих праць. Це забезпечувало примат інтересів науки над політичною доцільністю у контексті європейської традиції автономії інтелектуально-духовного життя.
- Для врахування досвіду та уроків еволюції історичного компоненту українознавства у 1920-і – 1930-і рр. доцільно звернути увагу на такі проблеми: 1) максимально розширити хронологічні межі студій процесу зародження і розвитку історичної науки у контексті становлення комплексної системи знань про Україну й українство з акцентом на міждисциплінарне дослідження минувшини українського народу; 2) вважати одним із головних напрямів методологічного забезпечення українознавства подолання наслідків монометодології, що обмежувала дослідження рамками партійно-класового або абсолютизує будь-який інший підхід; 3) стимулювати в українському науковому соціумі розвиток різних напрямів і шкіл та забезпечувати взаємодію між ними виключно у науковій площині, уникаючи політизації інтелектуально-духовної сфери; 4) усвідомити, що поступ українознавства в сучасних умовах можливий тільки на основі всебічності й інтегративності, які досягаються шляхом поєднання надбань і методів різних галузевих наук; 5) удосконалювати українську модель системи освіти, користуючись досвідом європейських і світових традицій, орієнтованих на органічне поєднання академічної, пізнавальної, освітньої і світоглядної функцій творчого навчання; 6) рекомендувати Міністерству освіти і науки надати організаційну і фінансову підтримку українознавчим науково-дослідним та навчальним установам, зокрема – ННДІУВІ; 7) запропонувати керівництву ЦДАГО України здійснити

переклад описів фондів українською мовою, що відповідало б вимогам сучасного державного мовного стандарту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

Архівні джерела

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України

Ф. 166. Народний комісаріат освіти УСРР.

оп. 2.

1. Спр. 459. Доповіді та доповідні записки про організацію та роботу науково-дослідних кафедр, інститутів м. Катеринослава. Список науково-дослідних кафедр і їх керівників Катеринославського гірничого інституту. 16. 07. 1921 р. – 1. 12. 1921 р., 66 арк.
2. Спр. 464. Матеріали про організацію та роботу науково-дослідних кафедр: історії України, історії культури та мови при Ніжинському інституті народної освіти / звіти, доповідні записки, виписки з протоколів, кошториси, характеристики на наукових робітників/. 22. 08. 1921 р. – 05. 12. 1942 р., 269 арк.
оп. 4.
3. Спр. 233. Постанова та обіжник Укрголовпрофсу щодо перебудови науково-дослідних кафедр, протоколи засідань Центральної комісії по перегляду дослідних кафедр на Україні і матеріалів до них. 24. 07. 1924 р. – 12. 02. 1925 р., 106 арк.
Ф. 1267. Інститут червоної професури (м. Харків).
оп. 1.
4. Спр. 48. Положення про інститут червоної професури. Доповідна записка про стан роботи Інституту червоної професури. 1934 р., 34 арк.
Ф 3561. Оглоблин Олександр Петрович.
оп. 1.
5. Спр. 240. Копії протоколів засідань секції історії України доби феодалізму при Інституті історії України АН УРСР. 03. 03 1938 р. – 22. 05. 1940 р., 25 арк.
Ф. 3563. Шаповал Микита Юхимович.

оп. 1.

6. Спр. 33. Рукописи “Два світогляди і діалектика Великої Східноєвропейської революції”. б/д, 55 арк.
7. Спр. 71. Рукопис “Завдання наукового народознавства”, “Сучасний стан народознавства”, “Установлення суспільно-наукової термінології в Українській літературі” та інші. б/д, 74 арк.
8. Спр. 77. Рукописи статей “Український інститут громадознавства в Празі”; “До питання про організацію соціологічних студій”; “Проекти програми вивчення села і міста на Українських землях” та інші. б/д, 202 арк.
9. Спр. 78. Рукопис “Закордонна праця”. 1921 р. – 1927 р., 91 арк.
Ф. 3802. Український громадський видавничий фонд в Празі.

оп. 1.

10. Спр. 1. Відомості про заснування та статут Українського Громадського Видавничого фонду. 1923 р., 29 арк.
11. Спр. 39. Списки праць, готових до друку, списки книжок, що вийшли з друку та відомості про продаж книжок. 1925 р., 52 арк.
12. Спр. 55. Листування з представниками книго спілок Української Радянської Соціалістичної Республіки в справі одержання книжок та сплати грошей за них. 17. 08. 1925 р. - 02. 01. 1929 р., 315 акр.
13. Спр. 74. Списки книжок з Української Радянської Соціалістичної Республіки, що знаходяться на складі книжкового відділу Торгового Представництва Радянського Союзу в Чехословаччині. 07. 05. 1926 р. – 23. 07. 1926 р., 88 арк.
14. Спр. 79. Листування з науковим товариством ім. Шевченка у Львові в справі висилки книжок та розрахунків за них. 04. 01. 1926 р. – 21. 12. 1926 р., 110 арк.
Ф. 3695. Шелухін Сергій Павлович.

оп. 1.

15. Спр. 16. Рукописи статей “Україна, українці, український народ”, “Розкриті карти” та інші. б/д, 378 арк.
16. Спр. 99. Рукопис статей про голод на Україні. б/д, 559 арк.
Ф. 3859. Український “Вільний Університет” в Празі.

оп. 2.

17. Спр 1. Історична довідка про організацію університету. 1921 р.

18. Спр. 9. Списки підготовлених до друку наукових праць професорами та доцентами Українського Університету. 1926 р.

оп. 3.

19. Спр. 1. Український Вільний Університет. Статут Університету за 1923 р. 23. 06. 1923 р.

20. Спр. 12. Листування з Українським науковим інститутом в Берліні, міністерством шкільництва і народної освіти ЧСР, видавничим товариством “Українська книжка” в Подєбрадах, історичним музеєм в м. Сумах та іншими установами, про затвердження стипендій студентам та надання відпусток професорам університету, про постачання університету зарубіжною літературою та радянською і інше. 3. 02. 1922 р. – 10. 03. 1937 р.

21. Спр. 17. Стаття “Український Вільний Університет в м. Празі”, присвячена 2-річчю з дня заснування університету. (автор не відомий). 1923 р.

Ф. 3866. Український історичний кабінет в Празі.

оп. 1.

22. Спр. 1. Стаття про історію виникнення та діяльність Українського історичного кабінету на протязі 10 років. 1940 р.

Ф. 3882. Ейхельман Оттон Оттонович.

оп. 1.

23. Спр. 7. Статут Українського університету в Празі, розклад факультету права і суспільних наук, норми для іспитів. 1922 р. – 1927 р., 147 арк.

24. Спр. 8. Статут Української громадської академії в Подєбрадах, звіт за 1925-1927 рр. Матеріали Української громадської Академії в Подєбрадах. 17. 10. 1922 р. – 22. 01. 1933 р.. 75 арк.

25. Спр. 9. Учбовий план, програми курсу “Основи права”, запрошення на відкриття Українського вищого педагогічного інститут ім.. М. Драгоманова.

26. Спр. 10. Список дійсних членів, членів-кореспондентів і співробітників Соціологічного інституту, кошторис на квітень 1926 р., список видань,

запрошення на засідання Соціологічного інституту в Празі; статут і положення Українського технічно-господарського інституту в Подєбрадах. Квітень 1926 р. – 02. 06. 1933 р., 25 арк.

Ф. 3905. Центральний союз українського студентства в Празі.

оп. 1.

27. Спр. 10. Історія заснування, учбові плани, списки викладачів Українського університету у Львові, Празі та Господарчої академії в Празі. 28. 05. 1922р. – 1924 р., 28 арк.

Ф. 3972. Український педагогічний інститут ім.. М. Драгоманова в м. Прага (Чехословаччина)

оп. 3.

28. Спр 1. Проект статуту та статут Інститут. 1923 р.

29. Спр. 3. Довідка про заснування та діяльність інституту. б/д.

Ф. 4158. Український науковий інститут в Берліні.

оп. 1.

30. Спр. 9. Окремі номери журналу “Вісник Українського наукового інституту в Берліні”, “Курс торгового права” і статті з німецько-фашистських газет відносно книги проф. І. Мірчука “Справочник України”. б/д, 472 арк.

31. Спр. 27. Окремі номери журналу “Вісник Українського наукового інституту в Берліні”. Список членів спілки німецької народної культури. б/д, 350 арк.

оп. 3.

32. Спр. 3. Вирізки з різних газет, які висвітлюють життя та діяльність Грушевського М. (На російській та німецькій мові). 02. 12. 1934 р. – 21. 01. 1935 р.

оп. 4.

33. Спр. 8. Українське академічне товариство при Українському науковому інституті в Берліні. Журнал реєстрації лекцій з зазначенням тем і авторів лекцій. 17. 11. 1928 р. – 225. 11. 1931 р. – 57 арк.

Ф. 4372. Українське історико-філологічне товариство в Празі.

оп. 1.

34. Спр. 31. Стаття Наріжного С. “15 років діяльності Українського історико-філологічного товариства в Празі (1923-1938)”. 1940 р., 10 арк.
35. Спр. 70. Список видань товариства за 1923 по 1941 рр. 1923 р., 7 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України.

оп. 20, Ч. I.

36. Спр. 1500. Протоколи засідань Правління й Учбової ради Комуністичного університету ім. Артема, доповіді, статистичні свідчення, учбові плани Комуністичного університету; методичні рекомендації щодо роботи комосередку університету. Звіти про роботу Вищої партійної школи при ЦК КП(б)У, списки слухачів школи. переписка з ЦК РКП(б) і губкомами КП(б)У про набір до університету ім. Свердлова і направленні на навчання у військові навчальні заклади. 31. 05. 1922 р. – 15. 12. 1922 р., 117 арк.

оп. 20., Ч. II.

37. Спр. 2686. Виписки з протоколів засідань Політбюро ЦК КП(б)У, доповідні записки, довідки про роботу Інституту марксизму-ленінізму і його партосередку, заяви слухачів Інститут. Виписки з протоколів засідань Секретаріату ЦК КП(б)У, доповідні записки про умови прийому і підбору слухачів в Університет ім. Артема, матеріальне забезпечення його слухачів, списки випускників університету. У справі є список випускників Університету ім. Я. М. Свердлова, направлених у розпорядження ЦК КП(б)У. 25. 01. 1928 р. – 24. 12. 1928 р., 94 арк.

38. Спр. 2710. Циркулярні листи, виписки з протоколів засідань Оргбюро і Секретаріату ЦК КП(б)У, доповідні записки, довідки Істпарту ЦК КП(б)У про стан істпартівської роботи в республіці, постановку науково-дослідної роботи з історії партії і Жовтневої революції в Україні, публікації документів і матеріалів в журналі “Літопис революції”, збір і зберігання партійних документів, про роботу Музею революції Протоколи засідань і звіт Істпарта ЦК

КП(б)У за 1928 р. у справі є список членів товариства старих більшовиків Харківщини. 06. 01. 1928 р. – 29. 10. 1929 р., 78 арк.

39. Спр. 2920. Доповідна записка історика М. А. Рубача в ЦК КП(б)У щодо дискусії з питань історії України. 15.05. 1929 р., 42 арк.
40. Спр. 2924. Доповідна записка ВУАН до ЦК КП(б)У про Всесоюзну конференцію істориків-марксистів, додаток до неї. Виписка з протоколу засідання Ради, ревізійної комісії Українського товариства “Історик-марксист” і делегатів-комуністів на Всесоюзну нараду істориків-марксистів з засудженням антирадянського виступу академіка Єфремова у пресі. 06. 01. 1929 р. – 11. 01. 1929 р., 7 арк.
41. Спр. 2927. Стенограма наради в агітаційно-пропагандистському відділі ЦК КП(б)У про видання Великої Радянської Української енциклопедії. 18.12. 1929 р., 17 арк.
оп. 20., Ч. III.
42. Спр. 4189. Проект постанови ЦК КП(б)У і доповідна записка завідуючого культпропвідділом ЦК КП(б)У О. Хвилі про роботу журналу “Україна”. Доповідна записка бригади з перевірки стану журналу “Прапор марксизму” в ЦК КП(б)У. Переписка з редакціями журналів з питань їх роботи. Лист О. Шліхтера у редколегію журналу “Літопис революції” з приводу статті В. П. Затонського “Із споминів про українську революцію”. Відкритий лист ученого архівіста Полтавського крайового держархіву М. О. Скрипнику з приводу його статті “За ленінську філософію”. 19. 02. 1931 р. – грудень 1931 р., 70 арк.
43. Спр. 4191. Протоколи засідань редакційного бюро та інші документи Української Радянської Енциклопедії. 2. 01.1931 р. – 8. 10. 1931 р., 14 арк.
44. Спр. 4194. Постанови і циркулярні листи ЦК КП(б)У про завдання партійної освіти на 1931 – 1932 навчальний рік, подальше розширення заочної партосвіти. Бюлетені інформаційного сектора Оргінстра ЦК КП(б)У “Про стан партосвіти 1930 – 1931 навчального року”. Доповідні записки, довідки, листи про роботу Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських інститутів (ВУАМЛІН), Всеукраїнської Академії наук (ВУАН), проведення дискусій щодо

стану економіки і завдання економістів на Україні. Протокол засідання Агротехнічної секції Харківського товариства аграрників-марксистів. Виписки з резолюції наради Всеукраїнського товариства педагогів-марксистів про марксистсько-ленінські погляди М. О. Скрипника щодо питань педагогіки і будівництва політехнічної школи. Доповідна записка бригади культпропа ЦК Доповідні записки бригади культпропа ЦК КП(б)У про роботу товариства “Історик-марксист на Україні”. 3. 01. 1931 р. – 16. 11. 1931., 80 арк.

45. Спр. 4210. План роботи Інституту історії партії і Жовтневої революції на Україні при ЦК КП(б)У на 1931 р., протоколи засідань дирекції Інституту і доповідна записка в ЦК КП(б)У про організацію роботи щодо розробки історико-партійної проблематики. Доповідна записка Інституту і проект рішення ЦК КП(б)У про видання колективної історії пролетарської революції і громадянської війни на Україні. 12. 01. 1931 р. – 7. 09. 1931 р., 105 арк.

46. Спр. 5303. Копія статті О. Г. Шліхтера “За більшовицьку непримиримість в історії” (в “Більшовик України” № 5-6 1933 р.). 1932 р., 43 арк.

47. Спр. 6214. Доповідна записка зам. Наркома освіти УСРР О. Хвилі в ЦК КП(б)У “Про стан українізації на мовознавчому фронті”, лист викладача з м. Суми у зв’язку з доповіддю О. Хвилі на нараді в ЦК КП(б)У з питань національної політики партії щодо української мови. Постанова бюро Дніпропетровського міському КП(б)У про стан курсів українознавства та інші документи. 24. 04. 1933 р. – 25. 09. 1933 р., 77 арк.

48. Спр. 6223. Проект постанови ЦК КП(б)У, доповідні записки, постанови; листи партійних органів, Наркомата освіти УСРР про роботу Академії наук УСРР (ВУАН), Сільськогосподарської Академії наук УСРР (ВУА ХН), науково-дослідних інститутів республіки. Протоколи засідань комісії Політбюро ЦК КП(б)У по виборах дійсних членів ВУАН. У справі є довідка завідуючого кафедрою Мінералогії Північнокавказького державного університету на ім’я секретарів ЦК КП(б)У С. В. Косіора, П. П. Постишева про наявність на Україні золотоносних порід. 04. 02. 1933 р. – 28. 12. 1933 р., 152 арк.

оп. 20., Ч. IV.

49. Спр. 6445. Доповідні записки, довідки, листи відділів ЦК КП(б)У, партійних органів, академіків, вчених про роботу Всеукраїнської Академії наук та науково-дослідних інститутів, поїздки вчених за кордон, передачу з Ростова на Україну архіву І. М. Бодянського. У справі є оригінал листа за підписом О. М. Горького на ім'я П. П. Постишева. 3. 01. 1934 р. – 30. 11. 1934 р., 95 арк.
50. Спр. 7092. Доповідні записки, довідки, інформація про діяльність Академії Наук України і науково-дослідних інститутів. 4. 01. 1937 р. – 09. 09. 1937 р., 183 арк.

Центральний державний історичний архів України в м. Києві

Ф. 442. Канцелярія Київського, Подольського і Волинського генерал-губернатора.

оп. 644.

51. Спр. 335. Лист доктора Д. Менделєєва Олександрю II з приводу засобів розвитку промисловості в Росії. 1898 р., 9 акр.

Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського

Ф. Х. Українська Академія наук – Всеукраїнська Академія наук (УАН – ВУАН) (1918 -1934). Архів і колекція документів, зібраних її установами XVI – XX ст.

52. Спр 1685. Діяльність історичних установ УАН в 1929-1930 рр. Стаття. 1930 р. , 22 арк.
53. Спр. 1865 - 1866. Звіт про роботу Історичного Циклу та комісій, які входять до нього за 1933 р. 1933 р., 20 арк.
54. Спр. 2811. Яворський М. І. Історично-філологічний відділ ВУАН. 1930 р., 11 арк.
55. Спр. 4063-4099. Тематичний та видавничий плани, проблематика, звіти про роботу комісій кафедри – історії козаччини, Києва та Правобережжя, культурно-історичної, протоколи виробничих засідань, листування з президією АН, соціально-економічним відділом, видавництвом та інше. 06. 10. 1932 р. – 05. 06. 1933 р., 45 арк.

56. Спр. 4620. Комісія Західної України ВУАН. (Замітка про роботу комісії). (1929 – 30-ті рр. XX ст.). 6 арк.
57. Спр. 5755-5779. Матеріали інформаційного характеру про проведення організаційно-підготовчої роботи до видання УРЕ та словників. 1930 р. – 1931 р., 50 арк.
58. Спр. 7108. Висновки бюро виконання про роботу історичного циклу. 1932 р., 2 арк.

Опубліковані джерела

59. “Нова зоря” і ідеологія гетьманців. Лист до редакції “Діла”. Бадег, 9. VII. 1929. Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії / [Ред. Я. Пеленський та ін.] / В. К. Липинський. Східноєвропейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського (США). – Київ-Філадельфія: Видавництво “Смолоскип”, 2003. – II. Група. Архів. – Т. 1. – С. 443-451.
60. Багалій Д. І. Автобіографія: 50 літ на стороні української культури / А. П. Ярещенко (всуп. ст., примітки та коментар) / Дмитро Іванович Багалій. – Х.: Прапор, 2002. – 192 с.
61. Видавничий план Інституту історії України АН УРСР на 1940 рік // Юркова О. В. Документи про створення і перші роки діяльності інституту історії України АН УРСР. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2001. – С. 100-102.
62. Вступне слово акад. М. С. Грушевського до збірника наукових статей “Полуднева Україна”. Степ і море в історії України. 1930 р. 14 грудня // Сохань П. С. Грушевський і Academia / П. С. Сохань, В. І. Ульяновський, С. М. Кіржаєв. АН України, Ін-тут української археографії. – К., 1993. – С. 296-312.
63. Грушевський М. С. Автобіографія. Toronto: Ukr. Canadian University Student’s Union, 1965. – 16 с.
64. Діяльність історичної секції Всеукраїнської Академії Наук та зв’язаних з нею історичних установ Академії в році 1928. – К., 1930. – 33 с.

65. Єфремов С. О. Щоденники. 1923-1929 / О. С. Путро та ін. (упоряд.) / Сергій Олександрович Єфремов. – К.: Газета “Рада”, 1997. – 834 с.
66. З наукової праці в Катеринославі. Хроніка // Україна. – 1926. – Кн. – 1. – С. 168-172.
67. З промови А. Річицького у ВУАН про соціологічні погляди М. Грушевського. 5 травня 1931 р. // Михайло Грушевський: між історією та політикою. (1920-1930-ті роки). Збірник документів і матеріалів / Р. Я. Пиріг та ін. (упоряд.): П. С. Сохань та ін. – К.: Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; ЦДАГО України, 1997. – С. 130-133.
68. Записка-протест акад. М. С. Грушевського з приводу висновків комісії чистки апарату ВУАН. 1930 р., 30 серпня // Сохань П. С. Грушевський і Academia / П. С. Сохань, В. І. Ульяновський, С. М. Кіржаєв. АН України, Ін-тут української археографії. – К., 1993. – С. 260-268.
69. Затонський В. Уривки з спогадів про Українську революцію / В. Затонський // Літопис революції. – 1929. - № 4. – С. 139-143.
70. Звідомлення про діяльність історичних установ ВУАН, складене акад. М. Грушевським. Не раніше 1 жовтня 1930 р. // Сохань П. С. Грушевський і Academia / П. С. Сохань, В. І. Ульяновський, С. М. Кіржаєв. АН України, Ін-тут української археографії. – К., 1993. – С. 269-296.
71. Із статті М. Рубача в журналі “Червоний шлях” “Буржуазно-куркульська націоналістична ідеологія під маркою демократії трудового народу” // Михайло Грушевський: між історією та політикою. (1920-1930-ті роки). Збірник документів і матеріалів / Р. Я. Пиріг та ін. (упоряд.): П. С. Сохань та ін. – К.: Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; ЦДАГО України, 1997. – 184 с.
72. Із щоденника М. П. Василенка // Василенко М. П. Вибрані твори [Текст]. У 3 т. Т. 3. Спогади. Щоденники. Листування / М. П. Василенко. НАНУ, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького [та ін.]; [відп. Ред. Ю. С. Шемчученко та ін.; упоряд. І. Б. Усенко та ін.]. – К.: Юридична думка [та ін.], 2008. – С. 308-323.

73. Історична Секція Всеукраїнської Академії Наук та зв'язані з нею історичні установи Академії в 1928/29 рр. // Україна. – 1929. – Кн. 35. – С. 166-171.
74. Лист акад. М. С. Грушевського Укрголовнауці про переведення з Праги до Києва Українського Соціологічного інституту // Історія Національної Академії наук України. Документи і матеріали / В. А. Кучмаренко та ін. (упоряд.); НАН України Нац. Б-ка України ім. В. І. Вернадського, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 1998. – (Джерела з історії України). Т. 2.: Додатки – 764 с. – С. 119.
75. Лист до Дмитра Дорошенка. 16. X. 1924. // Липинський В. К. Повне зібрання творів, архів, студії / [Ред. Я. Пеленський та ін.] / В. К. Липинський. Східноєвропейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського (США). – Київ-Філадельфія: Видавництво “Смолоскип”, 2003. – II група. Архів. – Т. 1. – С. 611-612.
76. Лист до Дмитра Дорошенка. 3. IV. 1926. // Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії / [Ред. Я. Пеленський та ін.] / В. К. Липинський. Східноєвропейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського (США). – Київ-Філадельфія: Видавництво “Смолоскип”, 2003. – II група. Архів. – Т. 1. – С. 617-618.
77. Лист до Ореста Жеребка. // Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії / [Ред. Я. Пеленський та ін.] / В. К. Липинський. Східноєвропейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського (США). – Київ-Філадельфія: Видавництво “Смолоскип”, 2003. – II. Група. Архів. – Т. 1. – С. 697-700.
78. Лист до Ореста Жеребка. 12. XII. 1924. // Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії / Ред. Я. Пеленський та ін. / В. К. Липинський. Східноєвропейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського (США). – Київ-Філадельфія: Видавництво “Смолоскип”, 2003. – II. Група. Архів. – Т. 1. – С. 705-707.
79. Лист М. Грушевського до Наркома Освіти УСРР М. Скрипника щодо передачі Історичній секції ВУАН Будівлі. 11 листопада 1927 р. // Михайло Грушевський: між історією та політикою. (1920-1930-ті роки). Збірник документів і матеріалів

- / Р. Я. Пиріг та ін. (упоряд.): П. С. Сохань та ін. – К.: Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; ЦДАГО України, 1997. – С. 97.
80. Лист М. П. Василенка В. І. Вернадському. 2 липня. 1927 р. // Василенко М. П. Вибрані твори [Текст]. У 3 т. Т. 3. Спогади. Щоденники. Листування / М. П. Василенко. НАНУ, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького [та ін.]; [відп. Ред. Ю. С. Шемчученко та ін.; упоряд. І. Б. Усенко та ін.]. – К.: Юридична думка [та ін.], 2008. – С. 536-537.
81. Лист М. П. Василенка В. І. Вернадському. 23 грудня 1927 р. // Василенко М. П. Вибрані твори [Текст]. У 3 т. Т. 3. Спогади. Щоденники. Листування / М. П. Василенко. НАНУ, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького [та ін.]; [відп. Ред. Ю. С. Шемчученко та ін.; упоряд. І. Б. Усенко та ін.]. – К.: Юридична думка [та ін.], 2008. – С. 531-532.
82. Лист М. П. Василенка В. І. Вернадському. 25 квітня 1926 р. // Василенко М. П. Вибрані твори [Текст]. У 3 т. Т. 3. Спогади. Щоденники. Листування / М. П. Василенко. НАНУ, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького [та ін.]; [відп. Ред. Ю. С. Шемчученко та ін.; упоряд. І. Б. Усенко та ін.]. – К.: Юридична думка [та ін.], 2008. – С. 476-477.
83. Лист М. П. Василенка В. І. Вернадському. 26 березня 1926 р. // Василенко М. П. Вибрані твори [Текст]. У 3 т. Т. 3. Спогади. Щоденники. Листування / М. П. Василенко. НАНУ, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького [та ін.]; [відп. Ред. Ю. С. Шемчученко та ін.; упоряд. І. Б. Усенко та ін.]. – К.: Юридична думка [та ін.], 2008. – С. 473-475.
84. Лист М. Скрипника до ЦК КП(б)У у зв'язку з виборам до Всесоюзної Академії Наук. 16 червня 1928 р. // Михайло Грушевський: між історією та політикою. (1920-1930-ті роки). Збірник документів і матеріалів / Р. Я. Пиріг та ін. (упоряд.): П. С. Сохань та ін. – К.: Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; ЦДАГО України, 1997. – С. 110.

85. Лист Наркома Освіти УСРР В. Затонського до секретарів ЦК КП(б)У С. Косіора та П. Постишева про ставлення до М. Грушевського. Не пізніше 25 травня 1934 р. // Михайло Грушевський: між історією та політикою. (1920-1930-ті роки). Збірник документів і матеріалів / Р. Я. Пиріг та ін. (упоряд.): П. С. Сохань та ін. – К.: Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; ЦДАГО України, 1997. – С. 151.
86. Лист начальника київського губернського відділу ГПУ, начальника секретно-оперативної частини, начальника контр розвідувального відділу до начальника контрреволюційного відділу ГПУ УСРР В. Іванова. 15 березня 1924 р. // Пристайко В. І. Михайло Грушевський і ГПУ – НКВД. Трагічне десятиліття: 1924 – 1934 / В. І. Пристайко, Ю. І. Шаповал. – К.: Україна, 1996. – С. 130-132.
87. Лист начальника секретно-оперативної частини ГПУ УСРР, начальника контр розвідувального відділу ГПУ УСРР та уповноваженого 5-ї групи до київського губернського відділу ГПУ. 26 березня 1924 р. // Пристайко В. І. Михайло Грушевський і ГПУ – НКВД. Трагічне десятиліття: 1924 – 1934 / В. І. Пристайко, Ю. І. Шаповал. – К.: Україна, 1996. – С. 134-135.
88. Наукова робота в Кам'янці на Поділлі за останнє десятиліття. Хроніка // Україна. – 1926. – Кн. 1. – С. 172-177.
89. Науковий часопис українознавства “Україна”. Показчик змісту. – К.: Академія Наук України, Інститут української археографії, Археографічна комісія, 1993. – 142 с.
90. Науково-Дослідна Катедра Історії України // Україна. – 1929. – кн. 38. – С. 164-175.
91. Оперативна записка до справи-формуляра № 1023. 23 березня 1924 р. // Пристайко В. І. Михайло Грушевський і ГПУ – НКВД. Трагічне десятиліття: 1924 – 1934 / В. І. Пристайко, Ю. І. Шаповал. – К.: Україна, 1996. – С. 133-134.
92. Перша Всеукраїнська нарада КП(б)У. Харків. 2-4 травня 1921 р. Резолюції наради. Національне питання // Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: В 2-х т. – К.: Політвидав України, 1976. – С. 146-150.

93. Про передачу Всеукраїнської Академії наук у відання Ради Народних Комісарів УСРР. Постанова ВУЦВК від 1 квітня 1934 р. // Культурне будівництво в Українській РСР. Важливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду 1917-1959 рр. К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1959. – С. 646.
94. Проект організації Науково-дослідної кафедри історії України в Києві, розроблений академіком ВУАН М. С. Грушевським. 11 квітня 1924 р. // Репресоване краєзнавство. (20 – 30-і роки) / Авт. колл.: Л.Л. Бабенко та ін.; АН України, Інститут Історії України та ін. – К.: Рідний край, 1991. – С. 384-385.
95. Проект штатного розкладу та план роботи Дніпропетровської науково-дослідної кафедри українознавства. 25 січня 1922 р. // Репресоване краєзнавство. (20 – 30-і роки). / Авт. колл.: Л.Л. Бабенко та ін.; АН України, Інститут Історії України та ін. – К.: Рідний край, 1991. – 492 с. – С. 362-364.
96. Резолюція Ради українського товариства істориків-марксистів про історичні роботи т. Свідзінського // Літопис революції. – 1931. - № 1-2. – С. 297-299.
97. Резолюція українського товариства істориків-марксистів з приводу концепції історії України т. В. Сухино-Хоменка // Літопис революції. – 1930. - № 5. – С. 430-431.
98. Стаття директора Інституту історії України АН УРСР С. М. Белоусова “В Інституті історії України” (11 жовтня 1938 р.) // Юркова О. В. Документи про створення і перші роки діяльності інституту історії України АН УРСР. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2001. – С. 75-77.
99. Структура Інституту історії України АН УРСР на кінець 1939 р. та план збільшення штату Інституту на 1940 р. // Юркова О. В. Документи про створення і перші роки діяльності інституту історії України АН УРСР. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2001. – С. 103.

Література

100. Алапатов М. А. Криза сучасної буржуазної історіографії / М. А. Алапатов // Наукові записки інституту історії України. – К.: Видавництво АН УРСР, 1950. – 112 с. – С. 43-62.
101. Андрусяк М. Етапи в розвитку української нації / М. Андрусяк. – Прага: “Пробоєм”, 1941. – 15 с.
102. Афанасьев Ю. Н. Феномен советской историографии / Ю. Н. Афанасьев // Советская историография. – М.: Российский государственный гуманитарный университет, 1996. – С. 7-41. – (Россия; XX век; Кн. 2).
103. Багалій Д. І. Нариси української історіографії за доби феодалізму й доби капіталістичної / Багалій Д. І. Вибрані праці у 6 Т. – Т. 2. – Джерелознавство та історіографія історії України / Упорядкув., вступ. Ст., комент. В. В. Кравченка / Д. І. Багалій. – Х.: Золоті сторінки, 2001. – С. 335-574.
104. Білоцерківський В. Я. Комуністична партія - організатор культурної революції на Україні (1926 – 1937 рр.) / Василь Якович Білоцерківський. – Х.: Вища школа. Вид-во при ХДУ, 1985. – 176 с.
105. Бойко Ю. Проблеми історіографії українського націоналізму / Юрій Бойко. – Мюнхен: “На чужині”, 1950. – 72 с.
106. Бойко Ю. Російське народництво як джерело ленінізму-сталінізму / Незалежна Асоціація дослідників советської теорії і практики в національних проблемах / Юрій Бойко. – Мюнхен, 1959. – 87 с.
107. Борщак І. Ідея соборності України в Європі в минулому: По невиданих документах і стародавніх працях / І. Борщак. – Париж: Український друкар, 1923. – 26 с.
108. Будз В. Проблеми сенсу історичного процесу в філософії історії М. Грушевського / Володимир Будз // Вісник Харківського національного університету імені В. Каразіна. Серія “Філософські науки. Теорія культури та філософія науки”. – Харків, 2000. - № 465. – Вип. 26. – С. 3-13.
109. Ванаг Н. Поворот к исторической конкретике / Н. Ванаг // Борьба классов. – 1934. - № 5-6. – С. 5-8.

110. Верба І. В. “В моїх працях є самостійна, незалежна бунтівна думка”. Вибрані листи Михайла Слабченка до Олександра Оглоблина / І. В. Верба // Вісник Національної академії наук України. – 1997. - № ¾. – С. 77-90.
111. Верба І. В. Олександр Оглоблин. Життя та праця в Україні (До 100-річчя з дня народження) / І. В. Верба / Відп. ред.. П. С. Сохань. – К.: НАН України. Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 1999. – 384 с.
112. Верба І. В. Родина Грушевських в українській історичній науці 1920-х рр. / І. В. Верба // Український історичний журнал. – 1996. - № 5. – С. 131-149
113. Винар Л. З нагоди 100-річного ювілею Наукового товариства ім. Т. Шевченка / Любомир Винар // Український історик. – 1973. - № 1-2. – С. 5-7
114. Винар Л. Михайло Грушевський і наукове товариство ім. Тараса Шевченка 1892-1930 / Любомир Винар. – Мюнхен: Видавництво “Дніпрова хвиля”, 1970. – 110 с.
115. Винар Л. Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866 – 1934 рр.) /Любомир Винар // Силуети епох: Дмитро Вишневецький, Михайло Грушевський: Історичні розвідки / Упоряд. і автор передмови Є. Пшеничний. – Дрогобич: Відродження, 1992. – С. 75-167. – Вибрані твори Любомира Винара про Михайла Грушевського.
116. Винар Л. Переднє слово / Л. Винар // Пристайко В. І. Михайло Грушевський і ГПУ – НКВД. Трагічне десятиліття: 1924 – 1934 / В. І. Пристайко, Ю. І. Шаповал. – К.: Україна, 1996. – С. 5-8.
117. Віднянський С. В. Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехословаччині: Український Вільний університет (1921 – 1945) / С. В. Віднянський. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1994. – 82 с.
118. Водотика С. Г. “Соціальне замовлення” історичній науці УСРР (1920-1930-ті рр.) / С. Г. Водотика // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – К., 2001. – вип. 4. – С. 194-207.

119. Водотика С. Г. Історична наука УСРР 1920-х років: соціологічні, організаційні та концептуальні основи функціонування: дис. ... доктора іст. наук: 07. 00. 06 / Водотика Сергій Григорович. – К., 2000. – 534 с.
120. Водотика С. Г. Нариси історії історичної науки УРСР 1920-х років. / С. Г. Водотика – Київ-Херсон: Інститут історії України НАН України. 1998. – 171 с.
121. Волін М. Ленін – історик партії / М. Волін // Літопис революції. – 1929 . - № 2. – С. 7-28.
122. Выдрин Д. Михаил Грушевский: президент и учёный [Електронний ресурс] / Дмитрий Выдрин // Большая Ялта News. Портал нового ялтинского мира. – 03. 08. 2009. – Режим доступу: [http://www big.yalta.com.ua./story/249](http://www.big.yalta.com.ua/story/249).
123. Гирич І. Державний напрям і народницька школа в українській історіографії (на тлі стосунків Михайла Грушевського і В'ячеслава Липинського) / Ігор Гирич // Михайло Грушевський і українська історична наука. – Львів, 1999. – С. 47-64.
124. Гирич І. Нове цінне дослідження в галузі грушевськознавства // Пристайко В. Михайло Грушевський: Справа “УНЦ” і останні роки (1931-1934) / В. Пристайко, Ю. Шаповал / І. Гирич (відп. Ред.); Центр історичної політології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. Служба безпеки України. – К.: Критика, 1999. – С. 3-19.
125. Гомотюк О. Є. Злет і трагедія українознавства (90-ті роки ХІХ ст.. – перша третина ХХ ст..) [Текст]: [монографія] / О. Є. Гомотюк. – Тернопіль: Економічна думка, 2007. – 552 с.
126. Горбань Т, Концептуальні засади та періодизація українознавства в дослідженнях українознавців ХХ ст. / Тетяна Горбань // Україна, українці, українознавство у ХХ ст.. в джерелах і документах. Збірник наукових праць у 2-х частинах. Ч. 1. К., 1999, - С. 58-66.
127. Горбань Т. Українознавство: концепція предмета, етапи розвитку / Тетяна Горбань // Трибуна. – 1996. - № 3-4. – С. 34-35.

128. Горбань Т. Ю. Еволюція ідеї національного самовизначення в українській суспільно-політичній думці кінця XIX – першій чверті XX століть. [Текст]: [монографія] / Тетяна Юріївна Горбань; Ін-т політ. і етнонац. Досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К.: ІПіЕНД, 2010. – 380 с.
129. Горин П. О роли пролетариата в революционном движении Украины / П. О. Горин // Большевик. – 1930. - № 1. – С. 43-52;
130. Горновий О. На большевицькому ідеологічному фронті / О. Горновий // Позиції Українського визвольного руху. – Мюнхен: Видавництво “Пролог”, 1948. – 140 с. – С. 82-124.
131. Грабовська І. М. Філософія українського буття / І. М. Грабовська, Т. М. Ємець, О. І. Мостяєв; Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. Центр українознавства. – К.: Укр. Видав. Спілка, 2006. – 295 с.
132. Грицак Я. Й. Драгоманов, Франко і дилема українського соціалізму // Штрихи до наукового портрету Михайла Драгоманова. Зб. наук. пр. / Я. Й. Грицак. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 75-83.
133. Гришко В. Історично-правниче підґрунтя теорії III Риму / В. Гришко. – Мюнхен, 1953. – 76 с.
134. Грушевський М. На порозі нової України: [Гадки і мрії / Передм. І. Р. Юхновського. – Репринт. вид.] / М. Грушевський. – К.: Наукова думка, 1991. – 120, [1] с.
135. Грушевський М. Початки громадянства (генетична соціологія) / М. Грушевський. – Відень: Український соціологічний інститут, 1921. – 328 с.
136. Гуревич З. М. М. Попов. “Нарис історії Комуністичної партії (більшовиків) України”. “Пролетар”, 1928 / З. Гуревич // Літопис революції. – 1929. – № 1. – С. 237-244.
137. Гуржій І. О., Видатні радянські історик. [Нарис] / І. О. Гуржій, В. С. Петренко. – К.: Наукова думка, 1969. – 247 с.

138. Гуслистий К. До питання утворення української нації / К. Г. Гуслистий. – К., 1967. – 53 с. – (Т-во “Знання” Української РСР. – Серія 1. - № 3. бібліотечка з історії України).
139. Гуслистий К. Нариси з історії України. – Вип І. Київська Русь і феодальні князівства XII – XIII ст. / Відп. ред. С. Н. Белоусов / К. Гуслистий, Ф. Ястребов – К.: Вид-во АН УРСР, 1937. – 205 с.
140. Гуслистий К. Нариси з історії України. – Вип. II. Україна під литовським пануванням і захоплення Польщею (з XIV ст. по 1569 р.) / Відп. ред. С. Н. Белоусов / К. Гуслистий. – К.: Вид-во АН УРСР, 1939. – 195 с.
141. Даниленко В. М. Сотрудничество УССР и РСФСР в области образования и науки в период построения социализма / В. М. Даниленко. – К.: Наукова думка, 1981. – 190 с.
142. Дашкевич Я. Р. Постаті [текст]: нариси про діяльність історії, політики, культури / Я. Р. Дашкевич; [Нац. Акад.. наук України, Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; упоряд. М. Капраль та ін.]. – 2-ге вид, випр.. й допов. – Л.: Піраміда, 2007. – 807 с.
143. Демченко М. Національне питання та пролетаріат /М. Демченко. – Х.-К.: ДВУ, 1930. – 109 с.
144. Дзюба І. Між культурою і політикою / Національний ун-т “Києво-Могилянська академія” / Іван Дзюба. – К.: Сфера, 1998. – 372 с.
145. Диброва С. С. У истоков историко-партийной работы на Украине / С. С. Диброва. – К: Политиздат Украины, 1984. – 224 с.
146. Домбровський О. До питання української школи в діаспорі / Олександр Домбровський // Український історик. – 1974. - № 4 (44). – С. 74-84.
147. Домбровський О. Семінар історії України при НТШ в тридцятих роках / Олександр Домбровський // Український історик. – 1973. - № 1-2. – С. 119-129.
148. Дорошенко В. Досягнення української науки українознавства за межами УСРР за рік 1927 / Володимир Дорошенко // Україна. – 1929. – Кн. 33. – С. 102-126;

149. Дорошенко В. Огляд українського наукового руху поза межами УСРР / Володимир Дорошенко // Україна. – 1927. – Кн. 5. – С. 131-150.
150. Дорошенко В. Українознавство поза межами УСРР в 1928 році. Бібліографічний огляд / Володимир Дорошенко // Україна. – 1930. – Липень/Серпень. – С. 119-142.
151. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. [Текст]: Т. 2. Українська Гетьманська Держава 1918 року / Д. Дорошенко. – 2-е вид. Фотодрук з 1-го вид. 1930 р. – Нью-Йорк: Булава, 1954. – 424 с.
152. Дорошенко Д. Огляд української історіографії / Д. Дорошенко. – Прага, 1923. – 220с.
153. Дорошенко Д. Розвиток науки українознавства у ХІХ – на початку ХХ ст.. та її досягнення // Українська культура. Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / Упоряд. С. Ульяновська / Дмитро Дорошенко. – К.: Либідь, 1993. – С. 26-39. – (Б-ка “Пам’ятки істор. думки України”).
154. Дорошенко Д. Розвиток української науки під прапором Шевченка / Дмитро Дорошенко. – Вінніпег, 1949. – 11 с.
155. Дядиченко В.А., Розвиток історичної науки в Українській РСР / Вісп. Ред. А. Д. Скабка / В. А. Дядиченко, Ф. Є. Лось, В. Г. Сарбей. – К.: Наукова думка, 1970. – 80 с.
156. Енциклопедія українознавства. Словникова частина / проф. д-р. В. Кубійович. – Paris – New-York: Видавництво “Молоде життя”, 1955. – 1 / В. Кубійович (голов. ред.). – 1955. – 400с.
157. Енциклопедія українознавства. Словникова частина / проф. д-р. В. Кубійович. – Paris – New-York: Видавництво “Молоде життя”, 1955. – 2 / В. Кубійович (голов. ред.). – 1957. – 405-800 с.
158. Енциклопедія Українознавства. Словникова частина / проф. д-р. В. Кубійович. – Paris – New-York: Видавництво “Молоде життя”, 1962. – 4/ В. Кубійович (голов. ред.). – 1955. – 1201-1600 с.
159. Ефремов Н. В. Некоторые вопросы периодизации советской исторической науки / Н. В. Ефремов // История СССР.– 1961. - № 4. – С. 98-102.

160. Єдлінська І. Суспільно-громадська та наукова діяльність академіка Кирила Студинського / Наукове товариство ім. Т. Шевченка і українське наукове відродження. Збірник наукових праць і матеріалів першої наукової конференції-сесії НТШ / І. Єдлінська. – Львів, 1992. – С. 90-97.
161. Скульчик С. Пробудження нації. [Текст]: до концепції історії Українського національного руху другої половини ХІХ ст. / С. Скульчик. – Мельбурн: Ун-т ім. Монаша: Від славістики, 1994. – 125 с.
162. Єфіменко Г. Г. Комунізм vs українське націотворення в радянській Україні (1917 – 1938 рр.): сприяння, поборювання чи вимушене замирювання? / Г. Г. Єфіменко // Український історичний журнал. – 2012. - № 2. – С. 114-132.
163. Єфіменко Г. Г. Національна політика керівництва ВКП(б) в Україні 1932-1938 рр. (освіта та наука) / Геннадій Григорович Єфіменко / НАН України. Інститут історії України. – К., 2000. – 72 с. – (Історичні зошити).
164. Жмир В. Українознавство / Володимир Жмир // Політологічні читання. – 1994. - № 2. – С. 276-278.
165. Жуковський А. Михайло Грушевський і журнал “Україна” / Андрій Жуковський // Український історик. – 1991-1992. - № 1-2. – С. 5-20.
166. З нагоди 100-річного ювілею Наукового товариства ім. Шевченка // Український історик. – 1973. - № 1-2. – С. 5-7.
167. Забужко О. С. Філософія української ідеї та європейський контекст: Франківський період / Оксана Стефанівна Забужко / АН України, Ін-т філософії. – К.: Наукова думка, 1992. – 116, [2] с.
168. Заруба В. До питання про школу М.Грушевського / Віктор Заруба // Юркова О. Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М.Грушевського (1924 – 1930трр.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – С. 1-19.
169. Заруба В. Розгром і знищення київської школи істориків Михайла Грушевського / Віктор Заруба // Український історик. – 1991-1992. - № 3-4, 1-4. – С. 147-168.
170. Затонський В. П. Національно-культурне будівництво і боротьба проти націоналізму / В. П. Затонський. – К.: Видавництво ВУАН, 1934. – 84 с.

171. Звернення з нагоди 20-річчя Українського історичного товариства // Український історик. – 1985. - № 1-4. – С. 7-8.
172. Звернення Українського історичного товариства з нагоди 100-ліття народин Михайла Грушевського // Український історик. – 1966. – № 1-2. – С. 5.
173. Историческое образование на новом этапе // Борьба классов. – 1934. - № 5-6. – С. 1-4.
174. История Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков). Краткий курс. Под. редакцией комиссии ЦК ВКП(б). – М.: ОГИЗ. Государственное издательство политической литературы, 1945. – 351 с.
175. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України [Електронний ресурс]: офіційний сайт інституту. – Режим доступу: <http://www.inst.ukr.lviv.ua>.
176. Історики діаспори та їх внесок у державницький напрям української історіографії [Електронний ресурс] –Режим доступу: <http://www.ualogos.kiev.ua>.
177. Історія Академії наук Української РСР: У 2-х кн. Кн. 1. / Ред. Б. Є. Патон. – К.: Укр. Рад. енциклопедія, 1967. – 835 с.
178. Історія Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. З нагоди 75-річчя його заснування. 1873 – 1948 рр. – Нью-Йорк – Мюнхен, 1949. – 51 с.
179. Історія українознавства [Текст]: навчальний посібник / [П. П. Кононенко та ін.]; за ред. д-ра філол. наук, проф. П. П. Кононенка. – К.: Академвидав, 2011. – 512 с. – (Альма – матер).
180. Історія української культури / Під заг. редакцією д-ра Івана Крип'якевича. – Львів, 1937. – Зошит 1-15.
181. Калакура Я. С. Відродження традицій української національної історіографії // Історична наука на порозі XXI століття: підсумки і перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Харків, 15-17 листопада 1995 р.) / Ярослав Степанович Калакура. – Х., 1995. – С. 125-130.
182. Калакура Я. С. Внесок істориків діаспори у збагачення національних традицій української історіографії / Ярослав Степанович Калакура // Історичні

- засади українознавства / НДІ українознавства / Я. С. Калакура. – К.: НДІ українознавства, 2007. – С. 183-197.
183. Калакура Я. С. Історичні засади українознавства як науки і навчальної дисципліни / Ярослав Степанович Калакура // Історичні засади українознавства / Я. С. Калакура / НДІ українознавства. – К.: НДІ українознавства, 2007. – С. 11-20.
184. Калакура Я. С. Методологічний інструментарій українознавця / Ярослав Степанович Калакура // Історичні засади українознавства / Я. С. Калакура / НДІ українознавства. – К.: НДІ українознавства, 2007. – С. 21-29
185. Калакура Я. С. Українська історіографія. Курс лекцій / Ярослав Степанович Калакура. – 2-ге вид., випр.. й допов. – К.: Генеза, 2012. – 512 с.
186. Касьянов Г. В. Академік М. І. Яворський: доля вченого / Г. В. Касьянов // Український історичний журнал. – 1990. - № 8. – С. 75-86.
187. Касьянов Г. В. Сталінізм і українська інтелігенція (20-3-і роки) / Г. В. Касьянов, В. М. Даниленко. – К.: Наукова думка, 1991. – 95 [1] с.
188. Коваль М. К. До питання про створення та діяльність науково-історичних установ на Україні в перші роки Радянської влади / М. К. Коваль // Український історичний журнал. – 1966. - № 4. – С. 66-72.
189. Коваль М. К. Історична наука і формування світогляду людини / М. К. Коваль. – К.: Видавництво АН УРСР, 1963. – 38 с.
190. Колесник І. І. Українська історіографія (XVIII – початок XX ст.): Навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів / І. І. Колесник. – К.: Генеза, 2000. – 254 с.
191. Комаренко Н. В. Великий Жовтень на сторінках журналу “Літопис революції” // Питання Великої Жовтневої соціалістичної революції у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Матеріали Респ. Наук. Конференції. (Одеса, 12-15 жовтня 1966 р.) [Ред. колегія: І. О. Гуржій та інші] / Н. В. Комаренко. – К.: Наукова думка, 1967. – С. 28-32.

192. Комаренко Н. В. Висвітлення боротьби за перемогу Влади Рад на Україні в журналі “Літопис революції” / Н. В. Комаренко // Український історичний журнал. – 1967. - №. 1. – С. 130-137.
193. Комаренко Н. В. Журнал “Літопис революції” в оцінці радянської історіографії / Н. В. Комаренко // Український історичний журнал. – 1967. – №1. – С. 123-131.
194. Комаренко Н. В. Науково-дослідні та навчальні історичні установи УРСР // Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади / Ред. колегія: П. М. Калениченко / відпов. ред. / та інші / Н. В. Комаренко. – К.: Наукова думка, 1973. – С. 64-73.
195. Комаренко Н. В. Утворення та діяльність історичних кафедр на Україні в 20-х роках / Н. В. Комаренко // Історіографічні дослідження в Українській РСР / 36. статей. Ред. колегія: І. О. Гуржій. / відпов. ред. / та інші / Н. В. Комаренко. – К.: Наукова думка, 1971. / АН УРСР. Ін-т історії. Наукова Рада з історії історичної науки при секції суспільних наук. – Вип. – 4. – С. 33-47.
196. Кононенко П. П. At Fontes // Українознавство – наука любові, етики, життєтворчості. Збірник наукових праць / Петро Петрович Кононенко. – Львів: Сполом, 2006. – С. 83-113.
197. Кононенко П. П. Періодизація українознавства / Петро Петрович Кононенко // Українознавство, 2007. № 1.- С.54-55
198. Кононенко П. П. Українознавство. Підручник для вищих навчальних закладів / НДІ українознавства / Петро Петрович Кононенко. – К.: Міленіум, 2006. – 870 с.
199. Кордуба М. Простір і населення України / М. Кордуба. – Львів, 1921. – 19 с.
200. Корогод Г. І. Партійна публіцистика як історичне джерело / Г. І. Корогод // Український історичний журнал. – 1981. - № 10. – С. 135-139.
201. Косіор С. В. питання культурного будівництва. З доповіді на XIV окружній партійній конференції Київщини. 20 грудня 1928 р. / Станіслав Вікентійович Косіор // Вибрані статті і промови / С. В. Косіор. – К.: Политиздат України, 1968. – С. 206-208.

202. Коцур А. Національна ідея в інтелектуальній спадщині української та російської еліт кінця XVIII- XX ст. / А. Коцур, М. Мандрика. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – 203 с.
203. Коцур В. П. Історичні дослідження: упереджені та об'єктивні оцінки (соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920-х – 1930-х рр.: історіографія) [Текст]: [монографія] / В. П. Коцур. – К.: Наукова думка, 1998. – 506 с.
204. Коцур В. П. Історіографія історії України. Курс лекцій / В. П. Коцур, А. П. Коцур. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 520 с.
205. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість України / В. Івашко, В. Корнієнко. (переклад з англійської) / Б. Кравченко. – К.: Основи, 1997. – 423 с.
206. Кравченко В. В. Україна, Імперія, Росія. Огляд сучасної історіографії // Україна, Імперія, Росія. [Текст]: Вибрані статті з модерної історії та історіографії / Володимир Васильович Кравченко; Укр. Наук. Ін-т Гарвардського університету [та ін.]. – К.: Критика, 2011. – С. 391-454.
207. Краснодемська І. Українознавчі студії діаспори (XX ст.). [Текст]: [монографія]. / Ірина Краснодемська; Нац. НДІ українознавства. – К.: ННДІУ, 2011. – 367 с.
208. Крупницький Б. Українська історична наука під советами (1920 -1950) [Текст] / Борис Крупницький; Вст. ст. Н. Полонської-Василенко. – Мюнхен: Інститут для вивчення СРСР, 1957. – 120 с.
209. Крупницький Б. Теорія III Риму і шляхи російської історіографії / Борис Крупницький. – Мюнхен, 1952. – 30с. – (Теорія третього Риму: Зб. праць членів Церковно-Археографічної Комісії Апостольського Візитатора для Українців у Західній Європі).
210. Кубійович В. Дві українські енциклопедії / В. Кубійович, В. Маркусъ – Нью-Йорк: В-во Пролог, 1961. – 145 с.
211. Куденговгове-Калерги Р. Н. Большевизм и Европа (Сталин и К°) / Р. Н. Куденговгове-Калерги. – Берлин – Рига: Издательство Б. Ламмей, 1932. – 79 с.

212. Кучер В. І. З історії діяльності Українського наукового інституту в Берліні та Українського вільного університету в Мюнхені [Електронні ресурси] / В. І. Кучер // Історія науки і біографістика. – 2006. – № 1. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua>.
213. Лашенко Р. Лекції по історії українського права. Частина перша. Княжа доба / Р. Лашенко. – Прага: Наклад Українського Університету в Празі. Друк Держ. Друкарні в Празі, 1923. – 146 с.
214. Лев В. Сто років праці для науки й нації. Коротка історія Наукового товариства ім. Шевченка / Василь Лев. – Нью-Йорк, - 1972. – 55 с.
215. Лебедєва Ю. Українська державницька ідея в українознавчих студіях 1920-х – 1930-х рр. [Текст]: [монографія] / Юлія Лебедєва; Нац. НДІ українознавства. – К.: [б. в.] 2011. – 230 с.
216. Липинський В. К. Україна на переломі 1657 -1659 рр. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім ст. / В. К. Липинський // Твори. Історична секція / В. К. Липинський. – Філадельфія: Східноєвропейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського, 1991. – Т. 3. – 346 с.
217. Липинський В. К. Універсалізм у хліборобській ідеології / В. К. Липинський // Твори. Архів. Студії. В 25 т. В 3-х групах / Ред. Я. Пеленський та ін. / В. К. Липинський. – К. Філадельфія, 1994. – Т. 1. – 284 с.
218. Лисяк-Рудницький І. Нариси з історії нової України / Іван Лисяк-Рудницький. – Львів: Меморіал, 1991. – 101 с. – (Український націоналізм, дисиденство).
219. Лисяк-Рудницький І. Радянська Україна з історичної перспективи // Історичні есе: Т. 2. / Іван Лисяк-Рудницький. – К.: Основи, 1994. – С. 457-468.
220. Лисяк-Рудницький І. Русифікація чи малоросіянізація // Історичні есе: Т. 2. / Іван Лисяк-Рудницький. – К.: Основи, 1994. – С. 471-476.
221. Лозицький В. С. Політика українізації в 20-30-х роках: історія, проблеми, уроки / В. С. Лозицький // Український історичний журнал. – 1989. – № 3. – С. 46-55.

222. Лось Ф. Є. Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади / Ф. Є. Лось // Розвиток науки в Українській РСР за 40 років / Ред. колегія: О. В. Палладін / відп. ред. та інші / – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – С. 31-55.
223. Лось Ф. К вопросы о периодизации истории советской исторической науки / Ф. Лось // История СССР. – 1960. - № 4. – С. 146-149.
224. Лось Ф. Спільна боротьба російських і українських робітників проти царизму і капіталістичного гніту. – К.: Держполітвидав УРСР, 1954. – 68 с.
225. Луцький А. Основные принципы периодизации развития советской исторической науки / А. Луцький // История СССР. – 1961. - № 2. – С. 102-115.
226. Мазепа І. Проти націоналістичних перекручень історії України / Іван Мазепа. – Львів: Вид-во “Вільна Україна”, 1947. – 31 с.
227. Масненко В. В. Історичні концепції М. С. Грушевського та В. К. Липинського. Методологічні і суспільно-політичні виміри української історичної думки 1920-х рр. / В. В. Масненко. – К.; Черкаси: ІС УЕП, 2000. – 283 с.
228. Масненко В. Історична думка та націотворення в Україні. Кінець ХІХ – перша третина ХХ ст. / Віталій Масненко. – Київ – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001. – 439 с. – (Україна – історія історичної думки, націотворення).
229. Мехлис Л. За ликвидацию отставания исторического фронта // За партийность в исторической науке. Сб. ст. / Л. Мехлис. – М.: Партиздат, 1932. – С. 6-16.
230. Миронець Н. І. Джерела історичної пам'яті. [Текст] / Надія Іванівна Миронець: Нац. акад. наук України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К.: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2008. – 398 с.
231. Нариси історії української інтелігенції. У 3-х кн. Кн. II. К.: Інститут історії, 1994. – 172 с. – (Україна – історія інтелігенції).
232. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами / Симон Наріжний. – Прага, 1942. – Ч. 1. – 366 с.

233. Науковий інструментарій українознавства. [Текст]: довідник / кер. авт. кол., наук. ред. Л. Токар. – К., ННДІУВІ, 2012. – 876 с.
234. Нечкина М. В. К итогам дискуссии о периодизации истории советской исторической науки / М. В. Нечкина // История СССР. – 1962. - № 2. – С. 57-77.
235. Нечкина М. В. Об учебнике и чувстве исторической перспективы / М. В. Нечкина // Борьба классов. – 1934. - № 5-6. – С. 21-24.
236. Новицький В. Державне минуле України як предмет науки / Віктор Новицький // Україна. – 1929. – Кн. 36. – С. 3-17.
237. Оглоблин О. Думки про сучасну українську советську історіографію / Олександр Оглоблин. – Нью-Йорк: Організація оборони чотирьох свобод України, 1963. – 87 с.
238. Оглоблин О. Завдання української історіографії на еміграції // Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали / Л. Винар. (ред.); Українське історичне товариство, Українська вільна Академія наук у США. Історична секція / Олександр Оглоблин. – Нью-Йорк – Торонто – Київ, 1995. – С. 287-290.
239. Оглоблин О. Українська історіографія 1917-1956: Пер. з англійської / Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. Центр українознавства. історичний факультет. Державний комітет архівів України / Олександр Оглоблин. – К., 2003. – 252 с.
240. Окиншевич Л. Націонал-демократична концепція історії права України в працях академіка М. Грушевського / Лев Окиншевич // Україна. – 1932. - № 1-2. – С. 93-109.
241. Окиншевич Л. Шлях до фашизму (історичні праці М. Є. Слабченка) / Лев Окиншевич // Україна. – 1932. - № 3. – с. 37-60.
242. Осмоловська О. Ю. Діяльність науково-дослідних кафедр та їх роль у підготовці наукових кадрів / О. Ю. Осмоловська // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – К., 2002. – Вип. 6. – 367 с. – С. 233-239.
243. Панкратова А. М. Советская историческая наука за 25 лет и задачи историков в условиях Великой Отечественной войны // Двадцать пять лет исторической

- науки в СССР / АН СССР. Ин-т истории. Под. ред. В. П. Волгіна / А. М. Панкратова. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1942. – С. 1-40
244. Передерій І. Г. Український Науковий Інститут у Берліні та В'ячеслав Липинський (до 130-річчя від дня народження) / І. Г. Передерій // Український історичний журнал. – 2012. – № 2. – С. 98-113.
245. Петровський М. Нариси з історії України. – Вип. IV. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648-1654 рр.) / Відп. ред. С. Н. Белоусов / М. Петровський. – К.: Вид-во АН УРСР, 1939. – 168 с.
246. Питання Великої Жовтневої соціалістичної революції у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Матеріали республіканської наукової конференції. (Одеса, 12-15 жовтня 1966 р.) [Ред. колегія: І. О. Гуржій та інші]. – К.: Наукова думка, 1967. – 149 с.
247. Пичета В. И. История Украины в советской историографии // Двадцать пять лет исторической науки в СССР / АН СССР. Ин-т истории. Под ред. В. П. Волгина / В. И. Пичета. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1942. – С. 164-178.
248. Піскун В. М. Політичний вибір української еміграції (20-і роки XX століття) / Українське історичне товариство, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Центр українознавства / Валентина Михайлівна Піскун. – К.; Нью-Йорк: МП “Леся, 2006. – 671 с.
249. Піскун В. М. Українство у світі: традиційність культури та спільнотні взаємини / В. М. Піскун, А. В. Ціпко, О. В. Щербатюк та ін.; В. І. Сергійчук (заг. ред.); Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. Центр українознавства. – К.: ЗАТ “Нічглав”, 2004. – 241 с.
250. Політологія. Підручник. Видання 2-ге перероблене, доповнене. К.: Видавничий центр “Академія”, 2001. – 526 с. – (Альма-матер)
251. Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні за совєтської доби та доля істориків / Наталія Полонська-Василенко // Записки НТШ. – Т. 173. – Мюнхен, 1962. – С. 7-112.

252. Полонська-Василенко Н. Історія України. До середини XVII століття / Наталія Полонська-Василенко. – К.: Либідь, 1992. – Том. I. – 640 с.
253. Полонська-Василенко Н. Українська Академія наук (Нарис історії) / Наталія Полонська-Василенко. – Мюнхен, 1955. – (Досліди і матеріали / Інститут для вивчення історії та культури СРСР). – Ч. I; 1958. – Ч. 2;
254. Портнов А. Українська історіографія: до постанови проблеми / Андрій Портнов // Сучасність. – 2000. - № 6. – С. 112-116.
255. Потульницький В. А. Історія української політології: (Концепція державності в українській зарубіжній історико-політичній науці) / Володимир Арнольдович Потульницький. – К.: Либідь, 1992. – 230, [1] с.
256. Потульницький В. А. Україна і всесвітня історія: історіософія світової та української історії XVII-XX ст. / Володимир Арнольдович Потульницький. – К.: Либідь, 2002. – 480 с. – (Україна – історіографія, світова історіософія 17-20 ст.).
257. Правовий статус Академії наук України. Історія та сучасність / АН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; Ред. Ю. С. Шемшученко. – К.: Наукова думка, 1993. – 300 с.
258. Пристайко В. І. Михайло Грушевський і ГПУ – НКВД. Трагічне десятиліття: 1924 – 1934 / В. І. Пристайко, Ю. І. Шаповал. – К.: Україна, 1996. – С. 335.
259. Пристайко В. І. Михайло Грушевський: Справа “УНЦ” і останні роки (1931 – 1934) / В. І. Пристайко, Ю. І. Шаповал / І. Гирич (відп. ред.); Центр історичної політології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень України. Служба безпеки України. – К.: Критика, 1999. – 335 с.
260. Пріцак О. Наукове товариство ім. Шевченка у Львові поміж дома війнами / Омелян Пріцак // Український історик. 1981. - №. 1-4. – С. 147-152.
261. Прокоп М. Україна і українська політика Москви / Мирослав Прокоп. – Мюнхен, 1956. – 176 с.
262. Процик А. Дві історичні течії з історичної школи В. Антоновича: М. Грушевський і Д. Багалій / Анна Процик // Український історик. – 1991-1992. - № 3-4, 1-4. – С. 178-185.

263. Равич-Черкасский М. История Коммунистической партии (большевиков) Украины / М. Равич-Черкасский. – Х.: Государственное издательство Украины, 1923. – 179 с.
264. Радянська енциклопедія історії України. Ред. колегія: А. Д. Скаба (відп. ред.) та інші. – Т. 1. – К.: Акад. наук. УРСР, 1969. – 551 с.
265. Радянська історіографія Західної України. Бібліографічний огляд з 1930-1932 рр. // Україна. – 1932. – Кн. 3. – С. 162-168.
266. Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади / Ред. колегія: П. М. Калениченко / відп. ред. / та інші /. – К.: Наукова думка, 1973. – 254 с.
267. Рубач М. Проти ревізій більшовицької схеми рушійних сил та характеру революції 1917 р. на Україні / М. Рубач // Літопис революції. – 1930. – № 5. – С. 5-98.
268. Рубач М. Реакційна суть націоналістичних теорій безкласовості та “єдиного потоку” / Михайло Рубач. – К.: Політвидав УРСР, 1955. – 72 с.
269. Саган Г.В. Наукові зв'язки українських та іноземних вчених у міжвоєнний період (1918-1939): дис. ... кандидата іст. наук: 07. 00. 06 / Галина Василівна Саган. – К., 1999. – 220 с.
270. Саган. Г. В. Українська наука та закордонний світ // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів / Галина Василівна Саган. – К., 1997. – Том. 2. – С. 422-433.
271. Санцевич А. В., Комаренко Н. В. Развитие исторической науки Украинской ССР в Академии наук Украинской ССР. – К.: Наукова думка, 1986.
272. Санцевич А. Інститут історії України НАН України. Історіографічний нарис (до 60-річчя установи) / В. Г. Сарбей (відп. ред.); НАН України, Інститут історії України / Анатолій Санцевич. – К., 1998. – 130 с.
273. Сарбей В. Г. В. І. Ленін і дожовтнева спадщина історіографії України. – К.: Наукова думка, 1972. – 287 с.
274. Сарбей В. Г. До питання про наукову спадщину академіка М. С. Грушевського / В. Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1989. – № 12. – С. 114-126.

275. Сарбей В. Г. Історіографічні дослідження на Україні за 70 років / В. Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1987. - № 12. – С. 122-134.
276. Сарбей В. Г. Істпарті та їх місце в розвитку історичної науки на Україні / В. Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1967. – № 1. – С. 3-10.
277. Сарбей В. Г., Історична наука в системі Академії наук УРСР / В. Г. Сарбей, А. В. Санцевич // Український історичний журнал. – 1969. – № 2. – С. 38-51.
278. Сахаров А. М. Изучение отечественной истории за 50 лет Советской власти. – М.: Знание, 1968. – 45 с.
279. Сахаров А. М. Историография истории СССР / А. М. Сахаров. – М.: Издательство Московского университета, 1973. – 46 с.
280. Сахаров А. Средневековье на пороге XX столетия / А. Сахаров // Свободная мысль. – 1994. - № 6. – С. 13-26.
281. Сізонов Н. Розтрощити до кінця націоналістичну концепцію Скрипника в питаннях пролетарської диктатури // Знищити український націоналізм на теоретичному фронті. Збірник статей. Випуск перший / Н. Сізонов. – Х.: Партвидавництво КП(б)У, 1934. – 159 с.
282. Скрипник М. Відроджений народ // Статті й промови з національного питання / Микола Скрипник. – New-York: Сучасність, 1997. – С. 153-162
283. Скрипник М. До теорії боротьби двох культур / Микола Скрипник. – Х.: ДВУ, 1928. – 71 с.
284. Скрипник М. Зближення і злиття націй за доби соціалізму // Статті й промови з національного питання / Микола Скрипник. – New-York: Сучасність, 1974. – С. 229-263.
285. Скрипник М. Національна політика на Україні // Статті та промови: Т. 2. / Микола Скрипник. – Х.: Пролетар, 1931. – С. 52-57.
286. Скрипник М. Нові лінії в національно-культурному будівництві / Микола Скрипник. – Харків: Державне видавництво України, 1930. – 61 с.
287. Скрипник М. Проти бухгалтерії в національному питанні // Статті й промови з національного питання / Микола Скрипник. – New-York: Сучасність, 1974. – С. 23-28.

288. Скубицкий Т. Классовая борьба в украинской исторической литературе / Т. Скубицкий // Историк-марксист. – 1930. – т. 17. – С. 27-40.
289. Солдатенко В. Ф. У пошуках соціальної й національної гармонії: Ескізи до історії українського комунізму / Валерій Федорович Солдатенко. НАН України. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. – К.: Світогляд, 2006. – 479 с.
290. Соловей Д. Українська наука в колоніальних путах / Дмитро Соловей. – New-York: В-во Пролог, 1963. – 276 с.
291. Сталін Й. В. Про деякі питання історії більшовизму. Лист до редакції журналу “Пролетарська революція” (№ 6, 1930 р.) // Твори. – Т. 13. Переклад з російського видання, схвалений комісією ЦК КП(б)У / Й. В. Сталін / Інститут Маркса – Енгельса – Леніна при ЦК ВКП(б). український філіал. – К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1951. – С. 85-103.
292. Сталін Й. Відносно марксизму в мовознавстві / Й. Сталін. – К.: Держполітвидав УРСР, 1950. – 32 с.
293. Старосольський В. Теорія нації / Передм. І. О. Кресіної / В. Старосольський. – Нью-Йорк; Київ: Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка: Вища школа, 1998. – XL., 157 с. Друкується за виданням: Старосольський В. Теорія нації. – Відень, 1922. – 143 с.
294. Стебун І. Проти ворожих перекручень теорії українського літературознавства: Критика буржуазно-націоналістичної концепції Грушевського і його школи в питаннях історії української літератури / АН УРСР; Відп. ред.: Білецький О. І. / Ілля Стебун. – К., 1947. – 40 с.
295. Стельмах С. П. Історична думка в Україні XIX – початку XX століття / С. П. Стельмах. – К., 1997. – 175 с.
296. Тараманов Д. Д. Історичні журнали 20-х років. Лекції з спецкурсу “Історіографія Жовтневої революції на Україні” / Д. Д. Тараманов. – Х.: ХДІК, 1968. – 31 с.

297. Таран Л.В. Провідні тенденції світової історіографії XX ст.. та проблеми кризи сучасної української історичної науки / Л. В. Таран // Український історичний журнал. – 1998. - № 5. – С. 30-37.
298. Токар Л. Актуальні питання теорії та методології українознавства / Леонід Токар // Українознавство. – 2002. - № 1-2. – С. 36-42.
299. Токар Л. К. Об'єкт і предмет українознавства / Леонід Токар // Українознавство. – 2001. - № 1. – С. 25-34.
300. Токар Л. К. Українознавство: становлення та проблеми рішення / Леонід Токар // Українознавство. Наук. 36. – К., 1997. – С. 24-29.
301. Томашівський С. Історія України. Старинні і середні віки / С. Томашівський. – Мюнхен: УВУ, 1948. – 134 с.
302. Тронько П. Т. Приреченість школи Грушевського // Репресоване краєзнавство. (20 – 30-і роки) / Авт. колектив: Бабенко Л. Л. та Ін.; Редкол. Тронько П. Т. (голова) та Ін.; АН України. Ін-т Історії України та Ін. / П. Т. Тронько. – К.: Рідний край, 1991. – С. 6-16.
303. Туваєв В. І. Журнал “Літопис революції” як джерело вивчення історії партії / В. І. Туваєв, І. Х. Сас // Український історичний журнал. – 1967. – № 1. – С. 137-142.
304. Удод О. Історія в дзеркалі аксіології. Роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу. – К.: Генеза, 2000. – 292 с.
305. Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми / Колективна монографія за редакцією Леоніда Зашкільняка. – Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2002. – 406 с.
306. Український вільний університет: історія і сучасність [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www/history.vn.ua>.
307. Український науковий інститут в Берліні // Тризуб. – 1927. - № 7. – С. 12-15.
308. Ульяновська С., Українська наукова і культурна еміграція у Чехословаччині між двома світовими війнами / Українська культура. Лекції за редакцією

- Дмитра Антоновича / Упоряд. С. Ульяновська / С. Ульяновська, В. Ульяновський. – К.: Либідь, 1993. – С. 477-498.
309. Фромм Э. Может ли человек преобладать // Ради любви к жизни / Эрих Фромм. – М.: ООО «Фирма «Издательство АСТ», 2000. – С. 189-399.
310. Чаадаева. Перестроить работу исторического фронта / Чаадаева, Бармин, Максимов, Кармин // За партийность в исторической науке. Сб. ст.. – М.: Партиздат, 1932. – 80 с. – С. 17-24.
311. Чубатий М. Українська історична наука (її розвиток та досягнення) / Микола Чубатий. – Філадельфія, Па. В-во „Америка”, 1971. – 52 с.
312. Шаповал Ю. І. Михайло Грушевський / Ю. І. Шаповал, І. В. Верба. – К.: Альтернатива, 2005. – 352 с.
313. Шевченко Ф. П. Історія і сучасність. – К., 1965. – 48 с.
314. Школа Грушевського: Степан Томашівський [Електронний ресурс] // Львівська газета. – 2006. - № 60 (60). – Режим доступу до газети: <http://www.gazeta.lviv.ua>.
315. Шлихтер А. Классовая борьба на селе / А. Шлихтер. – Х.: Пролетарий, 1927. – 42 с.
316. Шліхтер О. Проблеми соціалістичної реконструкції сільського господарства / О. Шліхтер. – Х.: ДВУ, 1930. – 623 с.
317. Шмидт С. О. О предмете советской историографии и о некоторых принципах её периодизации / С. О. Шмидт // История СССР. – 1962. - № 1. – С. 94-104.
318. Шовкопляс І. Г. Археологічні дослідження на Україні (1917-1957 рр.). Огляд вивчення археологічних пам'яток / І. Г. Шовкопляс. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – 424 с. – (Акад. наук Укр. РСР. Ін-т археології).
319. Юринець В. Наука в СРСР в перше десятиліття жовтня / Володимир Юринець // Червоний шлях. – 1927. - № 11. – С. 89-115.
320. Юркова О. В. Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924 – 1930 рр.) / О. В. Юркова. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – 433 с.

321. Юркова О. В. Передмова // Юркова О. В. Документи про створення і перші роки діяльності інституту історії України АН УРСР / НАН України. Інститут історії України / О. В. Юркова. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2001. – 210 с.
322. Яворський М. До історії КП(б)У // На історичному фронті. Збірка статтів / Матвій Яворський. – Х.: Державне видавництво України, 1929. – Том. I. – С. 5-45.
323. Яворський М. Провідні думки в розвиткові історичної науки / Матвій Яворський // Прапор марксизму. – 1929. - № 1. – січень-лютий. – С. 89-116.
324. Яворський М. Сучасні течії серед української історіографії // На історичному фронті. Збірка статтів / Матвій Яворський. – Х.: Державне видавництво України, 1929. – Том. I. – С. 195-215.
325. Ястребов Ф. Нариси з історії України. – Вип. VIII. Україна в першій половині XIX ст. / Відп. ред. С. Н. Белоусов / Ф. Ястребов. – К.: Вид-во АН УРСР, 1939. – 275 с.
326. Ясь О. В. Неоромантизм в історичній візії С. Томашівського / О. В. Ясь // Український історичний журнал. – 2011. - № 4. – С. 195-214.
327. Ясь О. В. Традиції великих історичних наративів у світлі культурних епох кінця XVIII – XX ст. / О. В. Ясь // Український історичний журнал. – 2012. – № 5. – С. 7-38.